

УЧИТЕСА, БРАТИ МОЇ !

ШЕВЧЕНКОВА КРИНИЦЯ

Збірник афоризмів
із творів

Тараса Шевченка

Handwritten signature in ink, likely of Taras Shevchenko, is visible below the title.

ШЕВЧЕНКОВА КРИНИЦЯ

Збірник афоризмів
із творів
Тараса Шевченка

ШЕВЧЕНКОВА ❀ ❀

❀ ❀ ❀ ❀ КРИНИЦЯ

ДУМКИ ПРО БОГА, ЛЮДЕЙ І УКРАЇНУ

З творів Шевченка вибрав і впорядкував

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО

Львів, 1922.

Накладом фонду „Учітєся, брати мої“.

Ч. 1.

10,3;4;8;2

а

ШЕВЧЕНКОВА КРИНИЦЯ

10ДН

5

Збірник афоризмів
із творів
Тараса Шевченка

Вступне слово
Л. І. АНДРІЄВСЬКОГО

Упорядники
В. ДОРОШЕНКО,
Т. В. МАЙДАНОВИЧ

Видання друге, доопрацьоване

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО "КРИНИЦЯ"
2003

Енергодарська
центральна міська
бібліотека

M. Melnikov

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД

Напередодні 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка українці в Україні та в усьому світі з сердечним піднесенням приходять до всіх пам'ятних місць, пов'язаних із його життям і творчістю, а також із незмінною любов'ю звертаються до літературно-мистецької спадщини великого сина України.

Гуманістичний, волелюбний пафос поезії Тараса Шевченка із часом розкривається все в більшій повноті. Духовну наповненість і поетичного, і прозового Слова Великого Кобзаря в наш час — у ХХІ столітті в незалежній Україні — український народ має можливість актуалізувати з особливою силою. І не тільки тому, що традиційне щорічне Шевченківське свято «В сім'ї вольній, новій» та ряд заходів по вшануванню пам'яті Т. Г. Шевченка нині взято під егіду Кабінету Міністрів України Указом Президента України «Про відзначення 190-річчя від дня народження Тараса Григоровича Шевченка» від 7 квітня 2003 року. В демократичній Українській Державі кожен українець має можливість більш ніж прийнято офіційно виявити свою любов і повагу до Кобзаря, використовувати його творчу спадщину в усіх сферах суспільного життя. Завдяки такій всенародній ініціативі з'являються все нові пам'ятники Т. Г. Шевченку, відбуваються концерти, конкурси, конференції, відроджуються кращі культурні традиції, пишуться картини, музичні твори...

В руслі цієї всенародної любові до Кобзаря відроджена нині у київському видавництві

«Криниця» книга-золотослів «Шевченкова Криниця». Збірник афоризмів із творів Т. Г. Шевченка». Міністерство культури і мистецтв України відповідно до Комплексних заходів щодо всебічного розвитку української мови посприяло тому, щоб ця книга знайшла свого читача, щоб вона стала святковим надбанням багатьох бібліотек України.

Нехай літературознавці, політологи, культурологи і далі, вже третє століття поспіль, дискутують над питанням хто ж кого визначив, створив: поетичний геній Тараса Шевченка — українську націю, чи, змучений багатовіковою неволею, все-таки сам український народ породив геніального Кобзаря як свого оборонця і пророка, який на сторожі біля свого народу поставив Слово... Можна напевно сказати одне: багатовіковий розвій українського народу дав йому снагу, яку народ-творець, народ-воїн, народ-хлібороб втілив у своєму Поетові, а сам Поет настільки повнокровно зумів перелити горіння своєї душі в духовне поле свого народу, що вивів його на нові, всесвітні обшири суспільного розвитку.

Нерозривний цей всетворящий зв'язок: Тарас Шевченко та український народ. І святий обов'язок кожного українця — від міністра до хлібороба — дбати про те, щоб цей зв'язок міцнів, щоб нові покоління приходили до Тарасового Слова, а значить — і до невичерпної «Шевченкової Криниці», вгрунтованої на білих сторінках цієї книги.

Леонід Андрієвський,

*народний художник України,
лауреат Національної премії України
імені Тараса Шевченка,*

*Голова правління «Шевченківського фонду —
XXI століття»*

*Цим виданням започатковується серія книг
«Скарби Тарасової Гори»,
в якій широкому колу читачів
буде представлена творча спадщина
Тараса Шевченка
та інші унікальні матеріали із музейної збірки
Шевченківського національного заповідника, —
зокрема, каталоги його мистецької та
букіністичної колекції, архівні документи,
фотографії, епістолярія тощо.*

*The edition begins series of books “Skarby
Tarasovoyi Hory” (Treasury of Taras's Hill).
It will contain creative heritage of Taras
Shevchenko and unique materials from museum
collection of Shevchenko National Preserve. There
will be catalogues of his art and second-hand
bookshop collection, archive documents, photos,
letters etc.*

ББК 84.4УКР1я48
ШЗ7

ШЕВЧЕНКОВА КРИНИЦЯ

**Збірник
афоризмів
із творів
Тараса
Шевченка**

*Видання друге,
доопрацьоване*

Вступне слово
Л. І. Андрієвського

Упорядники
*В. Дорошенко,
Т. В. Майданович*

«Шевченкова Криниця» — це збірник найвідоміших, особливо яскравих і змістовних висловів (афоризмів) і ширших уривків із поетичних творів Тараса Шевченка та його прозової спадщини: повістей, драматичних творів, листів, щоденника тощо.

Кожен, кого цікавить світогляд Кобзаря, кому потрібно писати чи говорити про нього, з допомогою цього збірника зможе швидко підшукати цитату на необхідну тему: про Бога, людей і Україну; про громаду і родину, слово і красу та ін. Особливо цінна ця книжка тим, що при її укладанні використано і прозові твори поета, які менш відомі та доступні читачам.

Збірник «Шевченкова Криниця» має велике теоретичне і практичне значення для школярів і вчителів, студентів і викладачів, для громадських діячів і службовців, а також для всіх шанувальників української літератури, які зможуть більш ефективно використати творчі надбання Т. Г. Шевченка в навчанні, в повсякденній діяльності, — при написанні шкільних завдань і творів, наукових рефератів і статей, виступів з нагоди різних святкувань та в багатьох інших випадках.

ЗМІСТ

<i>Леонід Андрієвський. Тарас Шевченко та український народ</i>	V—VI
<i>Від видавців</i>	XI—XIV
<i>Володимир Дорошенко. [«Золотослів» Т. Г. Шевченка]</i>	XV—XVIII
<i>Біографічні довідки</i>	XIX
<i>Тетяна Майданович. Непрочитаний Тарас Шевченко</i>	XX—XXX

I. БОГ . . . . . 1—11

Бог — Спаситель — Християнська віра й наука — Молитва — Душа — Вічна загадка — Сумніви й нарікання — Вільнодумні гадки.

II. ЛЮДИ . . . . . 12—41

Люди і їх вдача — Лихі люди — Вороги — Добрі люди — Добро — Життя й любов до життя — Доля й недоля, щастя й нещастя — Лихо — Журба — Надія та безнадійність — Безсилля — Час і минучість [*тимчасовість*] — Лихі й добрі прикмети (Врехня — Лицемірство — Поилка — Перебільшення — Упередження — Заздрість — Приязнь — Прощення — Заохота) — Слава.

III. РОДИНА . . . . . 42—66

Любов (Кохання. Любов до людей) — Жінка — Мати — Діти — Родина — Сирота — Самотність.

IV. ГРОМАДА . . . . . 67—134

СУСПІЛЬНІСТЬ. НАЦІЯ. ДЕРЖАВА

Громада — Юрба — Багаті та бідні — Нація (Нація, хто ми? — Рідний край — Україна й любов до нього — Слов'янофільство — Чужина — Москалі й Московщина) — Воля і незалежність, особиста й народна — Неволя — Правда й неправда — Царат (абсолютистська й імперіалістична держава) — Військо — Революція та загибель царату — Заклики до поправи [виправлення, змін] і до боротьби — Воскресіння України й новий лад — Громадські ідеали — Освіта й виховання.

V. ДІЯ . . . . . 135—178

Історія — Історія України — Україна під Польщею, Гайдамаччина [Коліївщина] й селянські повстання — Україна під Москвою — Герої української історії — Національна неволя — Суспільна неволя — Кріпацтво — Українська інтелігенція.

VI. КРАСА . . . . . 179—201

Творчість. Натхнення — Мистецтво й природа — Краса та її вплив — Малярство — Гравюра і фотографія — Театр — Описи природи.

VII. СЛОВО . . . . . 202—241

ПОЕЗІЯ. ЛІТЕРАТУРА. МОВА

Українська поезія й письменство взагалі — Поезія та її значення. Поет і його творчість — Шевченко про свою і взагалі українську поезію — Московські писання Шевченка — Читання для дівчат — Бездарні писання — Переписування — Відгуки про українських і російських письменників — Шевченко про себе — Мова.

VIII. КОРОТКІ ВИСЛОВИ Й НАРОД-
НІ ПРИПОВІДКИ . . . . . 242—250

IX. ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ . . . . 251—256

ВІД ВИДАВЦІВ

Нове видання збірника афоризмів *«Шевченкова Криниця»* супроводжується передмовою В. Дорошенка, із якої ви дізнаєтеся про витoki ідеї, причини та обставини першого виходу у світ книжки з такою ж назвою в 1922 році у Львові. Щоб *«Шевченкова Криниця»* на просто віднови-лася, з'явившись вдруге через 80 років в Києві у видавництві *«Криниця»*, але щоб вона стала для сучасних українських читачів науковим та практичним посібником із шевченкознавства, нам довелося її значно оновити, доопрацювати: змінити деякі принципи укладання цього збірника, уточнити назви творів та самі тексти, оскільки вони часто відрізнялися від тих, що були подані в томах академічних Повних зібрань творів Т. Г. Шевченка 1964 та 2001 років, якими ми вже мали можливість користуватися, — тих джерел, що найавторитетніші серед шевченкознавців.

Довгий час в *«Кобзар»*, у різні збірники (так було і в *«Шевченковій Криниці»* 1922 року), не маючи автографів, упорядники включали «пое-зії, що не належали перу Шевченка, використо-вували різні неавторитетні джерела, допускали контамінацію, фальсифікували твори поета» (Від редакційної колегії // Шевченко Т. Повне зібран-ня творів: У 6 т. — К., 1964. — Т. 1. — С. V). На-ше видання позбавлене цих недоліків.

При використанні 3–6 томів ПЗТ 1964 року враховано деякі правила сучасного правопису, зокрема, пишемо з великої літери назви куль-тових книг (Біблія, Євангеліє), релігійних по-нять — Бог, Син Божий, Божа Матір і т. ін.

У виданні 1922 року цитати з російськомовних текстів Т. Г. Шевченка подавалися в перекладах українською мовою різних авторів, що були на той час доступні для В. Дорошенка. Порівняння перекладів та оригіналів — особливо на відстані 80-літньої еволюції ідеологічних та правописних настанов — вкотре підтвердило аксіому, що переклад — це кожного разу нова інтерпретація: мовна, емоційна, світоглядна. Отож і російськомовні афоризми ми вирішили подати в оригіналі, хоча такий підхід вимагав додаткової кропіткої пошукової роботи. Зате наші читачі і нині, і в майбутньому мають змогу при потребі зробити самим або використати такий переклад, який найбільш відповідний до часу, до місця, до тих змін, які постійно відбуваються в живому мовленні, в літературній українській мові, у правописі. Або ж, якщо аудиторія достатньо підготовлена, використовувати оригінал, щоб уповні відчувати емоційну наснагу і неповторність Шевченкового (українізованого...) варіанту російської мови XIX століття. Проминуть десятиліття вже після другого виходу у світ «Шевченкової Криниці», і нові шанувальники Кобзаря знаходитимуть у ній думки й почуття саме Тараса Шевченка, а не домисли інших людей, бо, як відомо, будь-чий переклад неминуче змінює першоджерело.

Також наше видання збагачене тим, що при цитуванні в ньому зазначено і номери відповідних рядків. Це дає можливість швидко відшукати контекст певного уривка, розширити цитату, протлумачити її і т. д.

Якщо речення цитується не з початку, то ми це позначаємо трьома крапками у квадратних дужках [...]. Коли наприкінці наведеного упорядником уривка речення не закінчується, то це також позначається трьома крапками у квадратних дужках — [...]. Там, де розділові знаки збірника 1922 року збігаються зі знаками у відповідних академічних виданнях, ми їх зберігаємо, а коли відрізняються, — відповідно змінюємо.

Реквізити текстів Т. Г. Шевченка в нашому київському виданні 2003 року узгоджено із сучасними нормами посилань; вказано місце написання творів.

На відміну від першовидання і двох початкових томів ПЗТ у 12 т., за яким зроблено звірку нового випуску «Шевченкової Криниці», — для зручності користувачів цитати з поетичних творів у нашому виданні ми датуємо.

Написання заголовків, пояснень, покажчиків, укладених упорядником, узгоджено із сучасним правописом. виправлено неправильні назви творів.

Збережено подвійну систему нумерації сторінок першим упорядником: вступні додатки — римськими цифрами, основна частина — арабськими.

ТЕКСТИ ПОДАЮТЬСЯ ЗА ВИДАННЯМИ

Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. — К., Вид-во АН УРСР, 1964. — Тт. 3, 4, 5, 6.

Том третій — Драматичні твори (1841–1843 рр.). Повісті (1852–1855 рр.).

Том четвертий — Повісті (1855–1858 рр.).

Том п'ятий — Щоденник. Автобіографія.

Том шостий — Листи Шевченка. Археологічні нотатки. Статті. «Букварь Южнорусский». Записи народної творчості.

Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т./Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2001. —

Т. 1: Поезія 1837–1847/ Перед.слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського. — 784 с.: портр.

Т. 2: Поезія 1847–1861. — 784 с.: портр.

Інші джерела при потребі вказуємо окремо.

Поділяючи турботу В. Дорошенка про те, щоб ширити між українців «глибше розуміння великого поета нашого», як передмову ми вміщуємо статтю Тетяни Майданович «Непрочитаний Та-

рас Шевченко», що висвітлює деякі духовні аспекти «Кобзаря». Для читачів вона буде зразком того, як творчо можна доповнити невичерпну «Шевченкову Криницю», плідно використовуючи принципи, покладені в основу її створення.

В. Дорошенко (див.: [«Золотослів» Т. Г. Шевченка]) відзначає, що попередні різноманітні студії над творами Т. Г. Шевченка «торкалися головно його національного і громадського світогляду», отож у своїй збірці він зробив спробу охопити «усі сторони світогляду великого Кобзаря», — збагатив її розділами «Бог», «Люди» та ін. Як бачимо, про перевидання «Шевченкової Криниці» в Радянській Україні, де панувала комуністична ідеологія, не могло бути й мови.

В суверенній Українській Державі, напередодні 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, завдяки підтримці Міністерства культури і мистецтв України, Національної парламентської бібліотеки, особисто народному депутату Віктору Терену, що опікувався Програмою розвитку української мови, в рамках якої побачила світ ця книга, — «золотослів» Т. Г. Шевченка, наче невмирущий фенікс, знову засяяв на небосхилі українського Слова.

Висловлюємо сердечну вдячність всім, хто брав участь у підготовці і появі на світ «Шевченкової Криниці», — хто проклав до неї людям нову широку дорогу!

Криничани, грудень, 2003

[«Золотослів» Т. Г. Шевченка*]

Всі культурні народи, шануючи своїх визначних письменників, мають крім повних збірок їх творів, крім докладних життєписів їх і оцінок їх творчости, також різні збірки їх висловів (афоризмів), котрі навіч виявляють їх світогляд, їх погляд на всякі справи й прояви життя.

У Німців напр. повно таких збірок, не лише з своїх письменників, а й чужих. Також і у сусідів наших, Поляків, подибуємо *Slote mysli* Міцкевича й інших. Тільки у нас, на жаль, досі ні порядних видань, ні оцінок, ні навіть збірочок висловів — отих «Золотих думок» не надибаємо.

Тимчасом бодай для Шевченка мусимо мати такий вибір його думок і висловів. Що року святкуємо пам'ять великого Кобзаря, що року пишуться про нього різні статті, відчити, виголошуються промови. Вже це одно є важною причиною для зладження такого вибору. Кожний, кому доводиться щось писати чи говорити про поета, хоч би й як добре знав його твори, буває нераз у великому клопоті, як треба підшукати якусь тему чи цитату з Шевченка. Годіж кожному ладити для себе на всякий випадок докладний перегляд писань поета. І от гарячково перекартковується «Кобзарь», аби вишукати потрібні уступи. Очевидно при цьому легко переочити не одно, що слід би було піднести.

---

* Додатки від редактора тут і далі подаємо у квадратних дужках.

Передмову від упорядника передруковуємо без жодних змін, але зі скороченнями, які позначаємо крапками в дужках — (...).

І звичайно справа й кінчиться на поезіях — на інші твори не звертається уваги. Тимчасом для характеристики поглядів Шевченка велику вагу мають і інші його твори — писані російською мовою поеми й повісти, а також його дневник і листи. Вони не одно розвивають і пояснюють, а не про одно і вперше саме з них можемо дізнатися.

Перегортати всі ці твори, особливо при браку повного збірного їх видання, не кожному наручно й доступно.

Правда, є у нас пара спроб освітлити ті чи інші погляди Шевченка, але всі вони торкалися головню його національного і громадського світогляду, а що найважнійше, обмежувалися тільки «Кобзарем». Є це стара студія Ом.Партицького, Провідні ідеї в письмах Тараса Шевченка (Львів 1872), Сірка (Ф.Вовка), Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя (стаття в ч. 4-ім женеvської «Громади» 1879 р., передрукована пізнійше Українською Видавничою Спілкою), і брошурка автора цих рядків, видана торік вид.«Знання» під заг. «Шевченко і його думки про громадські справи». Та всіх сторін творчости поета вони не охоплюють, крім того перші дві зробилися вже й бібліографічною рідкістю. Правда, щорічні ювілейні статті торкалися часом і інших сторін, крім національного й соціального світогляду (напр. докладнійше про погляд поета на сімю, на жінку, то що), але погребані в річниках газет і журналів, вони фактично не доступні широкому читачеві.

Крім того це все не проста, об'єктивна збірка думок поета, а неvільний від пропусків — вільних і неvільних — суб'єктивний виклад оснований виключно на самому «Кобзарі». Збірок афоризмів у нас так, як би не було, коли не рахувати невеличкої збірки їх, приспособленої для дітей, у виданню Українського Педагогічного Товариства у Львові: «Кобзар Тараса Шевченка. Книжочка для дітей» (чотири видання —

1891, 1905. 1914 і 1921 рр.) і збірки Ом. Поповича «Слова правди і науки», виданої Українською Бесідою в Чернівцях 1895 р. (ч. 152-е видань «Бесіди»). Збірка д. О. Поповича ще найбільше наближається до подібних чужих видань, але й вона обмежується лише «Кобзарем», а крім того й неповна (всього біля 150 афоризмів) і давно вже вичерпана.

Одинока збірка, що черпає широкою пригорцею з прозових писань поета, це збірка д. Б. Лепкого «Шевченко про мистецтво» (Зальцведель, 1920). Але ця гарна збірка торкається тільки одної сторони творчості і знову таки неповна, бо поминає поезію Шевченка.

Так отже ми й досі не маємо докладної збірки, що охоплювалаб усі сторони світогляду великого Кобзаря й використовувалаб усі його писання. *Тимчасом така збірка має не аби яке значіння і практичне й теоретичне.* Практичне її значіння в тім, що булаб вона необхідним підручником при всяких ювілейних okazіях — для статей, промов і викладів. Крім того служилаб за підручну книжку для учителів і учнів при студіях над поетом, і взагалі булаб корисна для широкого громадянства, помагаючи йому схопити світогляд Шевченка в цілості. Теоретичне в тім, що даючи об'єктивну і по змозі повну збірку думок і поглядів поета, вона, не претендуючи сама на науковість, може причинитися до поглиблення й наукових студій над письменником — улегшить перегляд його поглядів, зверне увагу на якийсь бік творчості, що досі був у тіні, й піддасть якусь думку, підштовхне до студій в певному напрямі.

Маючи це все на увазі, я з великою охотою й радістю згодився зладити для видавництва «Учітєся, брати мої» отсю книжечку. В ній я старався можливо повніше й цілком безсторонно зібрати з усіх, досі опублікованих творів убогого поета те все, що характеристичне для його світогляду.

Не легка була це річ — вибрати відповідні уступи, а ще тяжша — уложити їх систематично, в певному порядку. Не моя річ судити, як вивязався я з свого завдання, але я старався зробити як найкраще й не поминути нічого. Розуміється, що не одна хиба знайдеться в моїй книжечці — і мимовільні пропуски в матеріялі і помилки в укладі, сортуванню його. Деякі хиби того й другого роду я бачу вже й сам, але, здається мені, і в такому вигляді, який має моя збірка тепер, буде вона корисна для громади й причиниться до глибшого зрозуміння великого поета нашого. А це — найважніша річ для мене.

Скажу тепер коротко, як я укладав свою збірку. *[Опис джерельної бази ми опускаємо, оскільки вона повністю оновлена. — Ред.]*

(...) Підрозділи мають окремі титули; кусники, які не в'яжуться безпосередно з попередніми, а лише посередно, відділені від них грубою рисою.

Деякі кусники в цілості, або в часті довелося повторяти в різних розділах. Робив я це спорадично, щоб не збільшувати за надто розміри книжки.

Спеціальний показчик при кінці її позволит читачеві краще зорієнтуватися в матеріялі й вишукати та сполучити до купи й ті річі, які волею-неволею мусілося розбити по різних розділах або підрозділах.

Володимир Дорошенко

[Біографічні довідки]

Дорошенко Володимир (1879–1963), бібліограф, літературознавець, громад. і політ. діяч. Народився в Петербурзі, виріс на Полтавщині, співзасновник української студентської громади в Москві, чл. РУП, згодом УСДРП (до 1911); переслідуваний рос. поліцією, 1908 виїхав до Львова, де до 1944 безперервно працював у Бібліотеці НТШ, з 1937 — її директор. З 1944 на еміграції, з 1949 — в США. Під час першої світової війни (1914–18) співзасновник і чл. президії Союзу Визволення України, гол. ред. і автор кількох його видань. З 1913 чл. Укр. Наук. Т-ва в Києві, з 1925 д. чл. НТШ, пізніше чл. укр. наук. ін-тів у Берліні й Варшаві. Д. — автор багатьох бібліографічних праць, бібліографії творів І. Франка (I–II), Т. Шевченка (т. 16 повного вид. творів, В. 1938), О. Кобилянської, П. Куліша, укр. перекладів з Гоголя, Толстого, Гете, різноманітного характеру статей, друкованих у періодичних виданнях, зокрема «Украинская Жизнь», «К. Ст.», «ЛНВ», «Рада», «Діло», «Свобода», «Америка» і багато ін. Значну кількість рукописів В. Дорошенка, залишених у Празі, чеський комуністичний уряд передав УРСР. Архів ученого для дослідників неприступний.

Майданович Тетяна Василівна, нар. 1957 р. в с. Андріївчії Ємільчинського р-ну на Житомирщині. Закін. філолог. ф-т Київ. ун-ту, аспірантуру Ін-ту української мови. Авторка ряду поетичних книжок, зокрема і для дітей, збірки прозових казок, мовознавчих праць, літературознавчих та публіцистичних статей.

НЕПРОЧИТАНИЙ ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Шевченко нам болять... Не всім. Тим, кому як і Тарасу, болять власна душа, болять доля ближніх. Земляки, народ, Україна — кожен позначає різними словами, але справжня суть нашої спорідненості: ближні. Тим, хто не присипляє серця лінню, різними ідейними та матеріальними наркотиками, тим болять Шевченко — як рідний брат по духу і по слову, з яким ми ділимо наш *український шлях шукачів сердечного щастя і святої правди-волі*.

«Як писав Шевченко: нема з ким сісти хліба з'їсти», — в листі із-за кордону виливає свої жалі Тарасовими словами моя сестра, емігрантка-заробітчанка. Немов колись солдат Шевченко «в степу поза Уралом» чи бідний художник в Північній Пальмірі, вона мріє повернутися на батьківщину із-за моря, мати свій дім, подружжя. Ось приклад того, як вже третє століття «Кобзар» Шевченка допомагає українцям усвідомити і висловити себе — своє історичне і щоденне буття; наче фокусує наші долі і почуття. Народ читає і цитує Шевченка не лише як речника соціально-національного визволення на якій би стадії конкретно цей процес не перебував: політичний, економічний тощо, але згадує його як близьку по життєвому досвіду, мудру, прозорливу, доброзичливу людину, що більш ніж хтось інший може зрозуміти, втішити, порадити на чужині або й таки «на нашій — не своїй землі». «На все воля Божа», — повторюємо за Максимом із «Москалевої криниці» (1847, 1858), бо пресвідчилися, що без Бога добро не переможе, не утвердиться навіть у власній душі, а що вже говорити про світ.

Твою, Тарасе, радість-муку
 Христос явив нам як науку.
 Душа — той камінь, на якому
 Бог написав нам Свій урок,
 Вказав дорогу незникому
 Утрат і духу перемог:
 «Праворуч підеш — в Божий сад попадеш,
 Ліворуч — друзів погубиш і сам пропадеш».

(Тут і далі вірші без посилань — авторські, позначено: Т.М.)

У творчості Т. Г. Шевченка, що, безперечно, має політично-соціальні параметри ХІХ століття, окрім того сконцентровано ще й величезний духовний досвід. На терезах своєї душі поет зважував з одного боку національно значимі історичні події, а з другого — духовні надбання, внутрішній світ, звичаї українців. Тому так багато в його творах сумнівів, сум'яття, двозначних, суперечливих думок: «*Чи то на те Божа воля? Чи така їй доля?*» («Хустина», 1847, Орська фортеця). Лише Ісус Христос сказав ті слова, що заспокоюють Тарасову і нашу душевну невтоленість, наші нелукаві помилки, пошуки — навіть благословляють на них, бо «блаженні» значить разом і щасливі, і благословенні: «Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне. ...Блаженні голодні та спрагнені правди, бо вони нагодовані будуть. ...Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога» (Мт. 5:3,6,8).

А той, хто прийшов до Шевченка і спалив себе (є і така символічна могила нижче від Тарасової), той не пройшов до кінця дорогою духу Шевченка, який мужньо переніс усі допущені Богом випробування. Той прочанин не прочитав серцем Шевченка, хоча напевно пробігав очима: «Треба б вмерти. Так надія, брате, не вмирає» («Заросли шляхи тернами», 1849, Косарал). Та й багато хто навіть із самовідданих патріотів не дочитує душею Кобзаря до кінця, не розуміють його в розвитку, у меті духовних шукань. Про вселенський і вічний масштаб, про неситно-християнський ґрунт Тарасових шляхів, незважаючи на постій-

ну критику офіційної Церкви та деяких її служителів, свідчить і збірка «Три літа», укладена до солдатчини, і «захалавні книжечки», і проза (повісті, «Щоденник», листи тощо), і поетичні шедеври трьох останніх літ його життя, і дивовижний за змістом, досі неперевершений «Буквар» (1861)— в усьому знаходимо порив до того Бога Живого, що є Любов, до «сердечного раю» («Молитва», 1860)!

Поволі ти до цього йшов:
Немає правди — над Любов,
А без Любові все неправда, —
Це нам, Тарасе, спільна рада
На всі провини України,
На зраду-згубу, братню кров.

(Т. М.)

Про нерозв'язані вузли української історії, про мораль народу і про людське серце, навіть про мальовничий український пейзаж Шевченку дав Бог дар говорити з найвищою емоційною напругою, з нестримністю, яка мимоволі захоплює; говорити часто гарячково, нервово — то іронічно, то пафосно, то голубливо-лірично — до крайніх обурливо-нестерпних або замилювано-ніжних тонів.

Цей дар не просто розповісти, живописно змалювати, а пронизати читача словом, як променем, більше потрібний для нас, «живих і ненарождених» земляків його, а не для блага Тарасової душі, бо для Шевченка — це тягар, труд, євангельський талант срібла, який потрібно було повернути вдсятеро, що Поет і зробив.

Вчасно сказане слово — золоте слово. Так і творчість Т. Г. Шевченка. Всередині XIX ст. в період революційного європейського пробудження націй настав час підсумувати багатовікове буття «південноруських племен» на «україніх землях» (за літописом), — що вже мали самоназву «українці». Окреслити минулі, сучасні і майбутні обрії їхньої історії, визначити духовні і суспільні орієнтири. Поезія нового Кобзаря України зробила це на найвищих реєстрах зву-

чання, з біблійною силою і висотою голосу, із щирими євангельськими всесвітнім резонансами, а тому і стала насущною й вагомою для все нових поколінь українців, значимою для світової культури.

...Шевченко ніколи не болить або перестає боліти тим, хто, підійшовши до нього, визнає, звичайно ж, цінність його патріотичних, антикріпосницьких чи так званих «загальнолюдських» тем, але в собі не настроює або легковажно обриває ту природну нестихаючу струну совісті, що єднає наші душі із Шевченковим духом-словом. Не болить тим, чиє серце не йде разом із Шевченком шляхами шукачів правди і волі (святої, Божої — по найвищому рахунку), хто не поділяє визначаючих Тарасових цінностей і устремлінь, не бажає, а тому і стає не здатний підніматися сходами духовного поступу, якими так важко і болісно піднімався сам Шевченко.

Його покликання *всеукраїнського Кобзаря* — речника правди та утішителя сердець — близьке до покликання біблійного пророка, але не в усьому тотожне з ним, бо це специфічно українське служіння Богу і народу — сердечно-повчальне, мистецьке, художнє, а не тільки пророчо-обвинувачувальне. Змалечку Тарас був приречений цим покликанням на самотництво, яке привчило його до постійної молитви («Мені тринадцятий минало», 1847 та ін.), на життя необлаштоване; не маючи постійних заробітків чи сталих прибутків, по суті, він жив милістю друзів, тобто милістю Божою. За Промислом Господнім його було поховано на Чернечій горі, яку тепер ще називають Тарасовою горою. І в цьому є віщий знак, як у відомому переказі-легенді про смерть непримітного лаврського послушника, якого в годину смерті знайшли чудесним чином одягненого у схиму, а «офіційний» монах-схимник, що помер одночасно з ним, лежав у лахмітті жebraка, — так сам Бог вказав на їхні не зовнішні, а духовні заслуги перед Ним. Як це не важко буде зрозуміти і атеїстам, і християнам, але мо-

литовна творчість-розмова з Богом Тараса Шевченка, випрозорившись до кінця перед самою смертю, зарахована Богом як духовне служіння інока, — ось що символізує його поховання на Чернечій горі. (Іти наприкінці життя в монастир — була така козацька традиція...).

Октави Тарасової душі — від найнижчої до найвищої. Йому судилося пізнати ще на землі і пекло і рай. Але тим важливіші для нас автографи останніх його творів — останні автографи його духу, за якими треба звіряти Шевченка. У вірші, названому П. Кулішем «Заповіт» (1845), є відомі слова, над якими і досі ламають списи і дослідники, і просто шанувальники поета: «...а до того я не знаю Бога». А ще багато хто визначає Шевченка рядками, написаними в Орській фортеці 1847 року:

О думи мої! О славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..

Та в останні роки життя він писав своєму родичу Варфоломію, щоб допоміг йому збудувати хату біля Дніпра й одружитися. «В Петербурзі я не всижу, він мене задушить. ...Слава мені не помага, і мені здається, як не заведу свого кишла, то вона мене і вдруге поведе Макарові телята пасти...» (Листи. 164. До В. Г. Шевченка; 2.XI 1859). Тут Шевченко незмінний. Безсумнівні для нього цінності пройшли горнило каземату, заслання, петербурзьких салонів та різних «веселій» — і, відкинувши все наносне й легковажне, лишилися в основі його світовідчуття:

А я так мало, небагато*
Благав у Бога, тільки хату,
Одну хатиночку в гаю...
Та безталанною мою,
Мою Оксаночку...

(«Не молилася за мене...», 1850, Оренбург)

Так Шевченко визначає те найпростіше і найважливіше, — як чиста вода і хліб — за чим

* Див. с. 55 цього видання. — Ред.

тужили й тужать нині мільйони українців. Він вертається до цієї теми в своєму найостаннішому вірші на зовсім іншому рівні розуміння омріяного дому і милої дружини. Починає несподівано, для багатьох нерозгадано:

Чи не покинуть нам, небого,
...Вірші нікчемні віршувать... (14.II 1861)

Не визначили літературознавці й досі, а це ж він свою «душу убогую» називає «небогою» («І тут і всюди — скрізь погано», 30.X 1860, а ще — поема «Сон», 1844). Це давня християнська традиція: в молитвах, псалмах звертатися до своєї душі. А далі й написано той останній автограф Шевченкового духу, той заповіт, за яким ми тільки й вправі звиряти життєвий подвиг Тараса Шевченка. Він сам виправляє, а в чомусь навіть перекреслює той, що з легкої руки П. Куліша названо «Заповітом». Саме ця остання його воля, останнє бажання по закону людському і Божому має здійснитися.

Підождемо ж, моя сестро,
Дружину святая!
Та нескверними вустами
Помолимось Богу,
Та й рушимо тихесенько
В далеку дорогу...

Так поетове «я», його людська воля, звертається до своєї «душі святої» — Духу Божого в собі — з великою згодою і любов'ю. Нема вже в ній пристрастей, це вже не «розтоптана змія», що «в степу здихає»; вона очистилася пекучими сльозами, відновилася після того, як її «розтлили», спустишили «не люди — а змії» («Три літа» та ін.).

О мій супутниче святий!
...Через Лету бездонную
Та каламутную
Перепливем, перенесем
І славу святую —
Молодую безвічну.
Або цур їй, друже,
І без неї обійдуся —
...у раю,

Неначе над Дніпром широким,
 В гаю — предвічному гаю,
 Поставлю хаточку, садочок
 Кругом хатини насажу...
 Тебе, мов кралю, посажу.
 Дніпро, Україну згадаєм...
 І веселенько заспіваєм... (15.II 1861)

Отак, як бачимо, Тарас зберіг свою «святую дружину» — *душу*, мир з Богом у ній як єдине багатство (цілком за приписами християнських подвижників...), все інше вважаючи другорядним; навіть про славу вже каже: «цур їй», «обійдуся». Втішає його тільки просвітлена любов до своєї *святої душі-дружини*. А любити її — це значить любити Дух Божий в собі, що його Сам Творець вдихнув у своє творіння.

Любити свою святу душу означає любити Царство Небесне всередині нас, яке ми образно також сприймаємо у вигляді саду-раю, а також це означає любити Самого Бога, бо свята наша душа — то Його частинка. В художньому слові, в чуттєво-емоційно-образному баченні це закарбував Шевченко. В писаннях християнських аскетів-подвижників ця Істина визначається особливими поняттями *розуму, свідомості та духу*.

«Кобзар» Шевченка являє світу образно-емоційне осягання Бога, яке притаманне саме українцям і яке наш Тарас засвідчив без прикрас, з усією гіркою безпосередністю свої відвертої натури.

Козацький протест проти соціальної, національної та релігійної неволі, революційна французька фразеологія відлунюють у Шевченкових творах; багато читачів тільки на них і зупиняються. Але сам Тарас часто їх доповнював і навіть перекреслював своїм багатовимірним баченням життя. Так, він мріяв, щоб і сліду панського не зосталося в Україні (а в 1933-му році вже й не було...), бажав, щоб царів кати постинали (що й здійснилося, а їх замінили генсеки ЦК). Та вже тоді Тарас бачив, що доданки царі+пани не сходяться із сумою людського горя:

Ось слухай же, що то роблять
 Заздрощі на світі
 І ненатля голодная.
 Ходили, ходили,
 Таки вночі, жалкуючи,
 Хату запалили!
 Нехай би вже були непевні
 Які вельможі просвіщенні,
 То і не жаль було б; чи так?
 А то сірісінький сіряк
 Отак лютує.

(«Москалева криниця», 1847, Орська фортеця)

Правдиво і страшно Тарас описав повчальну історію кохання-помсти сироти Микити, що став борцем, і титарівни («Титарівна», 1848, Косарал). Показав, що не лише панські діти, а сам народ приймає смертоносних духів зла — гординю, користолюбіє, блуд, марнославство, печаль. Тільки й того, що прості люди мали менше засобів їм послужити. А з яким сарказмом він пише про тих-таки сіряків, у яких за шмат гнилої ковбаси хоч рідну матір попроси, то віддадуть!.. («П. С», 1848, Косарал).

Намалювавши у своїй рукописній збірці «Три літа» образ пророка Єремії, Шевченко — як Єремія — обвинувачує увесь народ, що зійшов із праведних шляхів, грішить перед Богом, блудодіє із духами зла — від «малих», «простих» до «великих», «знатних». Тут же він і нагадує народу про кращі можливості його душі, активізує їх. Коли уважно будемо перечитувати Шевченка, не пропускаючи окремих рядків як другорядних, (два століття український народ переконували, що, мовляв, найважливіші в його творах патріотичні та викривально-соціальні мотиви!), то побачимо, як багато він писав про потребу «святої волі» як потребу очищення, звільнення від зла душ людських і душі своєї, — про оновлення серця, наповнення добром, любов'ю і красою. Яскраво про це свідчать «Три літа» (1845), «Дурні та гордії ми люди» (1849) та багато інших

віршів. Тарас безоглядно й щиро картає і друзів,
і весь народ, і себе самого:

...Перелічу і дні, і літа.
Кого я, де, коли любив?
Кому яке добро зробив?
Нікого в світі, нікому в світі.
Неначе по лісу ходив!

(«А. О. Козачковському», 1847, Орська фортеця)

Творчість Тараса Шевченка — найболючіший нерв українського народу, найскладніша сторінка української літератури. «Кобзар» важко читати щиро по-людськи, вічним серцем, а не за давно розписаним каноном національно-соціальних обвинувачень, в якому кожен раз лицемірно-легко можна запевнити, що неправда була-відійшла, а зараз у нас оце вже і є «сім'я вольна нова».

В роки Великої Вітчизняної війни Сталін велемудро відновив прицековську православну Церкву, намагаючись використати «не озвученого серцем» Христа, Лжехриста, для зміцнення СРСР. А ще раніше радянські ідеологи пристосували до своїх потреб Шевченка — точніше, фрагменти з його «Кобзаря», не даючи дочитати мільйонам людей не лише патріотично-визвольних поезій, але замовчували або поверхово, без природних для Шевченка моральних, народних і біблійних, власне християнських, настанов розглядаючи всі його твори. Отак кілька поколінь не прочитали по-справжньому Тараса Шевченка.

А ми самі? Не вимагалось програмою школи чи вузу, то і не вчитувалися уважно в надзвичайно духовно глибоку, неперевершену і нині не актуалізовану «Москалеву криницю (1848, 1857), також в поєми «Неофіти» (1857), «Єретик» (1845), «Марія» (1859); у такі вірші, як «І станом гнучим, і красою» (1850); навіть хрестоматійний «Зацвіла в долині...»* (1849) досі в основному самі знаємо і дітям подаємо скорочено.

Бо так, як жив сам Тарас, у сердечній напрузі, в постійному борінні думок і почуттів, будь-якій

* Див. с. 44 цього видання. — Ред.

людині жити важко. Нині і серед старших, і серед молодих модна приказка: «Головне — берегти здоров'я»...

Із житейського моря постійно напливає на нас брудна і солона хвиля, мусимо щоденно протистояти їй, щоб не роз'їла наші душі. А ще ж раз у раз вихлюпує піну захланності, вульгарності світовий океан, — треба вистояти й перед ним, щоб не захопив, не затопив; треба піти за Шевченком у «Садок вишневий біля хати» — наш, український, блаженний, дарований нам Богом на землі і на сердечному Небі, де «затихло все, тільки дівчата та соловейко не затих» (цикл «В казематі», 1847 С.-Петербург).

Що ж казати про підручники шкільні та вузівські, коли тільки деякі академічні дослідження наважуються нині фіксувати (не в унісон хвалебному хору, який завжди незмінно прославляє «сім'ю вольну нову»), що, на жаль, духовні цінності феномену Т. Г. Шевченка недостатньо ефективні у сфері етики і моралі наших сучасників, «вони в сучасній духовній ситуації не є максимально дійовим фактором духовно-практичного світу» (І. Дзюба, М. Жулинський. На вічнім шляху до Шевченка // ПЗТ у 12 т. К.: Наук. думка, 2001. Т. 1, с. 57).

Чому ж відбувається розрив між нами і Шевченком? Бо найчастіше ми, читачі, просто наближаємося до Шевченкового слова, приймаємо його як суму фактів, знань, цитат, а біль і радість його живої душі не приймаємо *у глибину своєї душі*. Ми не переживаємо разом із Тарасом його духовних пошуків, утрат і надбань, — не прочитуємо глибин його серця. Та ще ж якось так «історично склалося», що учені мужі читають Шевченка по-своєму, а прості люди — по-своєму, вибираючи рядки як хліб насущний, потрібний у будень і в свято.

На півдорозі до Шевченка
Спинилась патріотів рать,
Щоб Україну величать, —
І топчуть ближніх, і кричать
Ген-ген за ворітьми садиби,

Яку він мріяв спорудити,
 Дружину милу в ній вітатъ,
 Свій вік у тиші доживатъ
 І наодинці із собою
 Сердечно з Богом розмовлять:
 «Мені ж, о Господи, подай
 Любити правду на землі
 І друга щирого пошли!
 ...Подай любов, сердечний рай!
 І більш нічого не давай!»

(Т. М.)

Наблизившись до Шевченка, ми теж — услід за ним — повинні зробити свій внутрішній невидимий подвиг: пройти той духовний шлях, який він сам протоптав до «сердечного раю», бо Істина для всіх одна. *«На першій степені [духовного зростання] всі образи думок і спосіб мислення людини перебувають у пристрастях, хоча розум і спрямований до добра»*, — писав ще в VII ст. Ісаак Сирін (тобто сиріянин), відомий християнський подвижник (див.: Йерм.Илларион Алфеев. Мир Исаака Сирина. М., Крутицкое подворье, 1998, с. 93). Треба зажагнути підніматися сходишками духовного просвітлення, які многотрудно долала Тарасова душа в казематі, в пустелі, у веселому колі друзів, у тісній майстерні-келії художника, — постійно і гостро переживаючи дотикання добра і зла, а потім — оновлення, піднесення.

Дороги нашого життя, які приводять нас до Шевченка, по-різному (і легко, й важко) можуть злитися із дорогою самого Тараса, — отією, що праворуч веде, на якій він залишився перед лицем Вічного Життя. При цьому доводиться нам взяти на себе частину тих земних митарств, які прийняв Кобзар, вболіваючи за всіх земляків своїх як за братів і сестер. Це і є громадянське та християнське подвижництво: незгасне світіння душі — то стривожене, то умиротворене, — щоденний труд серця.

Тетяна Майданович,
 1-3 квітня 2002 року

І. БОГ

Бог — Спаситель — Християнська віра й наука —
Молитва — Душа — Вічна загадка — Сумніви й нарікання —
Вільнодумні гадки.

1   Пребезумний в серці скаже,
        Що Бога немає [...]
(«Давидові псалми. 52», рр. 85–86; 19.XII 1845, В'юнище)

2   Все од Бога!
Од Бога все! А сам нічого
Дурний не вдіє чоловік!
(«Варнак», рр. 14–16; I–V 1848, Орська фортеця)

3   Ми віруєм Твоїй силі
        І духу живому.
Встане правда! встане воля!
І Тобі одному
Помоляться всі язики
Вовіки і віки.
(«Кавказ», рр. 30–35; 18.XI 1845, Переяслав)

4   Господь любить свої люди,
        Любить, не оставить,
        Дожидає, поки правда
        Перед ними стане.
(«Давидові псалми. 93», рр. 177–180; 19.XII 1845, В'юнище)

5   Колись Бог нам верне волю,
        Розіб'є неволю.
(«Давидові псалми. 52», рр. 103–104; 19.XII 1845, В'юнище)

6   Мені Господь пристанище,
        Заступником буде [...]
(«Давидові псалми. 93», рр. 195–196; 19.XII 1845, В'юнище)

7 Милосердний Бог — моя нетленна надежда.
(«Щоденник»; 14. VII 1957, Новопетровське укріплення)

8 Встань же, Боже, суди землю
І судей лукавих.
На всім світі Твоя правда.
І воля, і слава.
(«Давидові псалми. 81», рр. 145-148; 19.XII 1845, В'юнище)

9 Небесний Царю! Суд Твій всеу,
І всеу царствіє Твоє.
(«Єретик», рр. 94-95; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)

10 ...Не нам Твої діла
Судить, о Боже наш великий!
(«Варнак», рр. 79-80; I-V 1848, Орська фортеця)

11 Не мені,
Великий Господи, простому,
Судить великіє діла
Твоєї волі. Люта зла
Не дієш без вини нікому.
(«Єретик», рр. 173-176; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)

12 Не нам на прою з Тобою стати!
Не нам діла Твої судить!
Нам тільки плакати, плакати, плакати
І хліб насущний замісити
Кровавим потом і сльозами.
(«Кавказ», рр. 19-24; 18.XI 1845, Переяслав)

СПАСИТЕЛЬ

13 Тойді вже сходила зоря
Над Віфлеємом. Правди слово,
Святої правди і любові
Зоря всесвітня зійшла!
І мир і радість принесла
На землю людям.
(«Неофіти», рр. 124-129; 8.XII 1857, Нижній Новгород)

14 Слава вам,
Убогим людям, чабанам,

Що привітали, заховали
І нам Спасителя спасли
Од Ірода.
(«Марія», рр. 395-399; 11.XI 1859, С.-Петербург)

15 [...] Слово встало,
І слово правди понесли
По всій невольничій землі
Твої апостоли святії.
(«Неофіти», рр. 138-141; 8.XII 1857, Нижній Новгород)

16 І за що
Його, святого, мордували [...]
Чи не за те, що й ми тепер
(Сам себе питаю)
Отакими злодіями
Тюрми начиняєм,
Як і Син отой Марії?
(«Неофіти», рр. 48-49; Інші редакції: с. 487 між
рр. 60-61; 8.XII 1857, Нижній Новгород)

ХРИСТІЯНСЬКА ВІРА Й НАУКА

17 Единственная отрада моя в настоящее время — это Евангелие. Я читаю ее без изучения, ежедневно и ежечасно. Прежде когда-то думал я анализировать сердце матери по жизни святой Марии, непорочной Матери Христовой, но теперь и это мне будет в преступление.
(Листи. 43. До В. М. Рєпніної; 1.I 1850, Оренбург)

18 Новый Завет я читаю с благоговейным трепетом. Вследствие этого чтения во мне родилась мысль описать сердце матери по жизни Пречистой Девы, Матери Спасителя. И другая, написать картину распятого Сына ее.
(Листи. 46. До В. М. Рєпніної; 7.III 1850, Оренбург)

19 «Не погасай, мое светило!
Туман душевный разгоняй,
Живи меня Твоею силой,
И путь тернистый, путь унылый

Небесным светом озаряй.
Пошли на ум Твою святыню,
Святым наитием напой,
Да провещаю благостыню,
Что заповедана Тобой!..»

(«Тризна», pp. 159-157; 11-27.XI 1843, Яготин)

- 20 [...] Ужасна безнадежность! так ужасна, что одна только христианская философия может бороться с нею.

(Листи. 43. До В. М. Репніної; 1.I 1850, Оренбург)

- 21 Шатобриан сказал в «Замогильных записках», что истинное счастье недорого стоит и что дорогое счастье — плохое счастье. Что он разумел под этим словом? Счастье Лукулла или Фамусова? Не думаю. Римскому и московскому барину недешево обходилась трехчасовая еда, которая в продолжение трех суток в желудке не варилась. Следовательно, обжора не может похвалиться даже счастьем скота. И выходит, что знаменитый турист, эмигрант, дипломат и, наконец, автор «Аталы» не имел никакого понятия о настоящем счастье, а на такого счастливец, как, например, я теперь, гордый аристократ-педант и взглянуть не хотел, не только завести речь о счастье со смердом. Бедный! Малодушный вы, шевалье де Шатобриан де Комбур! Флорентинский изгнанник выдрал бы вас за уши, как болтуну-школьнику за такую чепуху.

Дант Альгиери был только изгнан из отечества, но ему не запрещали писать свой «Ад» и свою Беатриче... А я... Я был несчастнее флорентинского изгнанника, зато теперь счастливее счастливейшего из людей. И выходит, что истинное счастье не так дешево, как думает шевалье де Шатобриан. Теперь,

и только теперь я вполне уверовал в слово: «Любя наказую вы». Теперь только молюся я и благодарю его за бесконечную любовь ко мне, за ниспосланное испытание. Оно очистило, исцелило мое бедное больное сердце. Оно отвело призму от глаз моих, сквозь которую я смотрел на людей и на самого себя. Оно научило меня, как любить врагов и ненавидящих нас. А этому не научит никакая школа, кроме тяжелой школы испытания и продолжительной беседы с самим собою. Я теперь чувствую себя если не совершенным, то по крайней мере безукоризненным христианином. Как золото из огня, как младенец из купели, я выхожу теперь из мрачного чистилища, чтобы начать новый благороднейший путь жизни. И это я называю истинным, настоящим счастьем, счастьем, какого шатобрианам и во сне не увидеть.

(Листи. 90. До А. І. Толстої; 9.I 1857, Новопетровське укріплення)

- 22 В ком веры нет — надежды нет!
Надежда — Бог, а вера — свет.
(«Тризна», pp. 157-158; 11-27.XI 1843, Яготин)

МОЛИТВА

- 23 Годи́ть!
Смирі́тесь, моли́тесь Богу
І згаду́йте один друго́го.
(«Чи ми ще зійдемося знову?...», pp. 7-9;
19-30.V 1847, С.-Петербург)

- 24 Така моя рада, незна́емий брате:
Смирись перед Богом, людей не займай,
Шукай собі брата в палатах і в хаті,
І дбай домовину, а слави не дбай,
Бо вона не спинить віку молодого,
Не верне з-за літа нашої весни!
(«Відьма», pp. 17-22; 7.III 1847, Седнів)

- 25 Сижу собі та все дивлюся
На хрест високий із тюрми.
Дивлюсь, дивлюся, помолюся:
І горе, горенько моє,
Мов нагодована дитина,
Затихне трохи. І тюрма
Неначе ширшає. Співає
І плаче серце, оживає [...]
(«Неофіти», рр. 35-42; 8.XII 1857, Нижній Новгород)
-

- 26 Грустный мой, плачевный мой друже!
Чем, скажи, я порадую твое горестное сердце? Ничем. На подобные слезы мы, люди, не имеем сушила. Дружнее участие ослабляет наши полугорести, но великое горе, как твое теперь, может ослабить только один наш общий помощник и сердцеведец. Молися, если можешь молиться, и моляся веруй разумно, глубоко веруй в замогильную, лучшую жизнь. Сны твои, которые ты видел в самые критические часы твоей жизни, показывают нам что-то выше наших земных понятий. Веруй! и вера спасет тебя.
(Листи. 59. До А. О. Козачковського; 30.VI 1853, Новопетровське укріплення)
-

- 27 Самоубийцу хоронят без церковных обрядов и не на общем кладбище, а выносят далеко в поле и закапывают, как падаль. ...
...Может ли быть чище, возвышеннее, богоугоднее молитва, как молитва о душе нераскаявшегося грешника? Религия христианская, как нежная мать, не отвергает даже и преступных детей своих, за всех молится и всем прощает. А представители этой кроткой, любящей религии отвергают именно тех, за которых должны бы молиться. Где же любовь, завещанная нам на кресте нашим Спасителем-человеколюбцем?
(«Щоденник»; 15.VII 1857, Новопетровське укріплення)

ДУША

- 28 Як небо блакитне — нема йому краю,
Так душі почину і краю немає.
А де вона буде? Химерні слова!
(«Гайдамаки», рр. 27-29; 1839-1841, С.-Петербург)

- 29 Ничтожны материальные нужды в
сравнении с нуждами души — а я теперь
брошен в жертву той и другой!
(Листи. 43. До В. М. Рєпніної; 1.I 1850, Оренбург)

- 30 Пішла б же я утопилась —
Жаль душу згубити...
(«Тополя», рр. 128-129; 1839, С.-Петербург)

- 31 Це правда, що окрім Бога і чорта в душі
нашій єсть ще щось таке, таке страшне, що
аж холод іде по серцеві, як хоч трошки його
розкриєш [...]
(Листи. 10. До Я. Г. Кухаренка; 30.IX 1842, Петербург)

ВІЧНА ЗАГАДКА

- 32 Один у другого питаєм,
Нащо нас мати привела?
Чи для добра? Чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?
І, не дознавшись, умираєм,
А покидаємо діла...
(«Один у другого питаєм...», рр. 1-6; VI-XII 1847,
Орська фортеця)

- 33 Все йде, все минає — і краю немає,
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
(«Гайдамаки», рр. 1-3; 1839-1841, С.-Петербург)

- 34 Чудно людям,
Бо люде не знають,
Чому добре умирає,
Злеє оживає.
(«Княжна», рр. 208-211; VI-XII 1847, Орська фортеця)

СУМНІВИ Й НАРІКАННЯ

- 35 І все-то те лихо, все, кажуть, од Бога!
Чи вже ж Йому любо людей мордувать?
А надто сердешну мою Україну.
(«Іржавець», рр. 46-48; VI-XII 1847, Орська фортеця)
- 36 А Бог хоч бачить, та мовчить,
Гріхам великим потурає.
(«Княжна», рр. 361-362; VI-XII 1847, Орська фортеця)
- 37 А Бог куняє. Бо се було б диво,
Щоб чути і бачить — і не покарати.
Або вже аж надто долготерпеливий...
(«Княжна», рр. 253-255; VI-XII 1847, Орська фортеця)
- 38 І Бог не знає,
А може, й знає, та мовчить.
(«Княжна», рр. 81-82; VI-XII 1847, Орська фортеця)
- 39 А Він хоч зна,
Та нам не скаже.
(«Петрусь», рр. 80-81; 1-23.IV, Оренбург)
- 40 Чи Бог бачить із-за хмари
Наші сльози, горе?
Може, й бачить, та помага,
Як і оті гори
Предковічні, що политі
Кровію людською!..
(«Сон» /Комедія/, рр. 149-154; 8.VII 1844, С.-Петербург)
- 41 А може, й Сам на небесі
Смієшся, батечку, над нами
Та, може, радишся з панами,
Як править мйром!
(«Якби ви знали, паничі!...», рр. 57-60; I-IV 1850, Оренбург)
- 42 А за що? Те знає...
Вседержитель. А може, ще
Й Він не добачає.
(«Сон» /Комедія/, рр. 231-233; 8.VII 1844, С.-Петербург)
- 43 Не говорить
Ні сам сивий Верхотворець,

Ні його святії —
Помощники, поборники,
Кастрати німіє!

(«Неофіти», рр. 56-60; 8.XII 1857,
Нижній Новгород)

- 44 А Ти, Всевидящее око!
Чи Ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, розпинали
І вішали?.. А Ти не знало?
І Ти дивилося на них
І не осліпло! Око, око!
Не дуже бачиш Ти глибоко!

(«Юродивий», рр. 73-81; XII 1857,
Нижній Новгород)

- 45 Наробив Ти, Христе, лиха!
А переіначив?!
Людей Божих?! Котилися
І наші козачі
Дурні голови за правду,
За віру Христову,
Упивались і чужої
І своєї крові!..
А получшали?.. Ба де то!
Ще гіршими стали [...]

(«Сон» / «Гори мої високії...»/, рр. 89-98;
VI-XII 1847, Орська фортеця)

- 46 Дівча любе, чорнобриве
Несло з льоху пиво.
А я глянув, подивився —
Та аж похилився...
Кому воно пиво носить?
Чому босе ходить?..
Боже сильний! Твоя сила
Та тобі ж і шкодить.

(«Дівча любе, чорнобриве...»;
15.I 1860, С.-Петербург)

51   Світе ясний! Світе тихий!
Світе вольний, несповитий!
За що ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій, теплій хаті
                        Оковано, омурано
                        (Премудрого одурено).
Багрянницями закрито
І розп'ятиєм добито?

Не добито! Стрепенися!
Та над нами просвітіся,
Просвітіся!.. Будем, брате,
З багрянниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряті,
Явленними піч топити,
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати!

(«Світе ясний! Світе тихий!..»;
27.VI 1860, С.-Петербург)

- 52 Удар, громе, над тим домом,
Над тим Божим, де мремо ми,
Тебе ж, Боже, зневажаєм,
Зневажаючи співаєм:
Алілуя!

Якби не Ти, ми б любились,
Кохалися б та дружились,
Та діточок виростали,
Научали б та співали:
Алілуя!

(«Гімн черничий», рр. 1-10;
20.VI 1860, С.-Петербург)

- 53 Родилась на світ жить, любить,
Сіять Господньою красою,
Витать над грішними святою
І всякому добро творить.
А сталося ось як. У черницях
Занапастилося добро.
(«Княжна», рр. 414-419; VI-XII 1847, Оренбург)

- 54 І Архімед, і Галілей
Вина й не бачили. Слей
Потік у черево чернече!

(«І Архімед, і Галілей...», рр. 1-3;
27.IX 1860, С.-Петербург)

ІІ. ЛЮДИ

Люди та їх вдача — Лихі люди — Вороги — Добрі люди — Добро — Життя й любов до життя — Доля й неволя, щастя й нещастя — Лихо — Журба — Надія та безнадійність — Безсилля — Час і минучість [*тимчасовість*] — Лихі й добрі прикмети — Слава.

- 1 Тяжко, брате,
Людей на старість розпізнати.
(«Москалева криниця», рр. 93–94; VI–XII 1847,
Орська фортеця)

- 2 Люде гнуться, як ті лози,
Куди вітер віє.
(«Катерина», рр. 436–437; 1838–1839, С.-Петербург)

- 3 Бо люде не знають;
Кого Бог кара на світі,
То й вони карають...
(«Катерина», рр. 433–435; 1838–1839, С.-Петербург)

ЛИХІ ЛЮДИ

- 4 [...] Знаєш, люде
Втоплять і задушать.
(«Москалева криниця», рр. 183–184; VI–XII 1847,
Орська фортеця)

- 5 І це трапляється меж нами,
Що ніж на серце наставля,
А сам цілує.
(«Меж скалами, неначе злодій...», рр. 133–135;
IX–XII 1848, Косарал)

- 6 [...] Иной и ласково смотрит, а кусает, как
гиена.
(*Повість «Капитанша»*, т. 3, с. 370; 1855 р.,
Новопетровське укріплення)

- 7 У всякого своя доля
І свій шлях широкий,
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.
Той тузами обирає
Свата в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата.
А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час та й запустить
Пазурі в печінки, —
І не благай: не вимолять
Ні діти, ні жінка.
А той, щедрий та розкошний,
Все храми мурує;
Та отечество так любить,
Так за ним бідкує,
Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..

(«Сон» /*Комедія*/, pp. 1-26;

8.VII 1844, С.-Петербург)

- 8 Отаке-то на сім світі
Роблять людям люде!
Того в'яжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить...
А за віщо? Святий знає.
Світ, бачся, широкий,
Та нема де прихилитись
В світі самотнім.
Тому доля запродала
Од краю до краю,

А другому оставила
Те, де заховують.
(«Катерина», pp. 289-300; 1838-1839, С.-Петербург)

- 9 Мій Боже милий, як-то мало
Святих людей на світі стало.
Один на другого кують
Кайдани в серці. А словами,
Медоточивими устами
Цілюються і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар понесуть?
(«Подражаніє 11 псалму», pp. 1-8;
15.II 1859, С.-Петербург)

- 10 Не так тії вороги,
Як добрії люди —
І окрадуть, жалкуючи,
Плачучи, осудять,
І попросять тебе в хату,
І будуть вітати,
І питать тебе про тебе,
Щоб потім сміятись,
Щоб з тебе сміятись,
Щоб тебе добити...
Без ворогів можна в світі
Як-небудь прожити.
А ці добрі люде
Найдуть тебе всюди,
І на тім світі добряги
Тебе не забудуть.
(«Не так тії вороги...»; IX-XII 1848, Косарал)

- 11 Бо люди!! — Дивні чудеса
Твориш Ти, Господи, над людом
І над собою! — падло пса
На смітник викинь — не огудять,
Неначе мухи опадуть,
Самі себе перегризуть,
Та ще й хвалить і славить будуть!
(«Княжна»; Інші редакції: т. 2, с. 388, до р. 48;
VI-XII 1847, Оренбург)

- 12   Гриземосья, мов собаки
За маслак смердячий [...]
(«Неофіти», рр. 514–515; 8.XII 1857, Нижній Новгород)
- 13   Мов пси, гризуться
Брати з братами, й не схаменуться.
(«N. N.» («О думи мої! О славо злая!...»), рр. 22–23;
VI–XII 1847, Орська фортеця)
- 14   Люде, люде!
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддасте.
(«П. С.», рр. 28–31; IX–XII 1848, Косарал)
- 15   Люде, люде!
Коли то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люде!
(«Гайдамаки», рр. 2153–2156; 1839–1841, С.-Петербург)
- 16   Не завидуй могучому,
Бо той заставляє.
(«Не завидуй багатому...»; 4.X 1845, Миргород)
- 17   Людей не чуть, не знать і сліду
Людської страшної ноги.
(«Сон» /Комедія/, рр. 187–188; 8.VII 1844, С.-Петербург)
- 18   Люди материальные и неразвитые, про-
жившие свою скудную юность в грязи и ис-
пытаниях и кое-как выползшие на свет Бо-
жий, не веруют ни в какую теорию. Для
них не существует других путей к благосос-
тоянию, кроме тех, которые они сами про-
шли. А часто к этим грубым убеждениям
примешивается еще грубейшее чувство:
меня, дескать, не гладили по головке, за что
я буду гладить?
(Повість «Художник», т. 4, с. 147; 25.I — 4.X 1856,
Новопетровське укріплення)
- 19   Нехай би вже були непевні
Які вельможі просвіщенні:
То і не жаль було б; чи так?
А то сірісінький сіряк
Отак лютує.
(«Москалева криниця», рр. 89–93; VI–XII 1847,
Орська фортеця)

- 20 Дивуються, що кіт мурий
Не ворухив сала,
А у його сіромахи
Зубів не осталося.
(«[Царі]»; Інші редакції: т. 2, с. 425; IX-XII 1848,
Косарал)
-
- 21 Чом не спиться багатому
Сивому, гладкому?
Чом не спиться убогому
Сироті старому?
Один дума, як би його
Достроїть палати.
Другий дума, як би його
На подзвін придбати.
Один старий одпочине
В пишній домовині.
Другий старий і так собі
Де-небудь під тином.
І обидва спочивають,
І гадки не мають.
Убогого не згадують,
А того ще й лають.
(«Відьма», pp. 120-135; 4-6.III 1858, Нижній Новгород)
-
- 22 [...] А люд навісний
Нехай скаженіє...
(«Чого мені тяжко, чого мені нудно...», pp. 7-8;
13.XI 1844, С.-Петербург)
-
- 23 [...] Нащо щебетать?
Запеклюю душу злодія не спинить,
Тільки стратить голос, добру не навчить.
Нехай же лютує, поки сам загине,
Поки безголов'я ворон прокричить.
(«На вічну пам'ять Котляревському», pp. 44-48; XI-XII
1838, С.-Петербург)
-
- 24 [...] І немає злому
На всій землі безконечній
Веселого дому.
(«І мертвим, і живим...», pp. 227-229; 14.XII 1845,
В'юнище)
-

- 25 Не жаль на злого, коло його
І слава сторожем стоїть.
А жаль на доброго такого,
Що й славу вміє одурить.
(«П. С.», рр. 1-4; IX-XII 1848, Косарал)
- 26 [...] А лукавих, нечестивих
І слід пропадає,
Як той попів над землею
Вітер розмахав.
(«Давидові псалми.1», рр. 13-16; 19.XII 1845, В'юнище)
- 27 Кругом паскуда!
Чому ж його не так зовуть?
Чому на його не плюють?
Чому не топчуть!!
(«П. С.», рр. 25-28; IX-XII 1848, Косарал)
- 28 Хоча лежачого й не б'ють,
То і полежать не дають
Ледачому.
(«Хоча лежачого й не б'ють...», рр. 1-3;
20.X 1860, С.-Петербург)
- 29 Кто нарушил данное слово, для того клятва
не существует.
(«Щоденник»; 23.II 1858, Нижній Новгород)

ВРОГИ

- 30 Не так тії вороги,
Як добрії люди [...]
(«Не так тії вороги...», рр. 1-2; IX-XII 1848, Косарал)
- 31 А тим часом вороженьки
Чинять свою волю —
Кують речі недобрії.
(«Катерина», рр. 133-135; 1838-1839, С.-Петербург)
- 32 Тяжко, батьку,
Жити з ворогами!
(«До Основ'яненка», рр. 67-68; X-XII 1839, С.-Петербург)
- 33 Бо лучше одурить
Себе-таки, себе самого,

Енергодарська
центральна міська
бібліотека

Ніж з ворогом по правді жить
І всує нарікає на Бога!

(«Не нарікаю я на Бога...», pp. 28-31;
5.X 1860, С.-Петербург)

34 Нехай ворог гине!
(«Іван Підкова», р. 56; 1839, С.-Петербург)

35 Нехай ворог гине!
(«Гайдамаки», р. 1169; 1839-1841, С.-Петербург)

36 [...] нехай гинуть
У ворога діти!
(«Чигрине, Чигрине...», pp. 83-84; 19.II 1844, Москва)

37 Смійся, лютий враже!
Та не дуже, бо все гине —
Слава не поляже [...]
(«До Основ'яненка», pp. 42-44; X-XII 1839, С.-Петербург)

ДОБРІ ЛЮДИ

38 [...] Діла добрих оновляться,
Діла злих загинуть.
(«Давидові псалми. 1», pp. 19-20; 19.XII 1845, В'юнище)

39 Блаженний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого,
І з лютим не сяде.
(«Давидові псалми. 1», pp. 1-4; 19.XII 1845, В'юнище)

40 Можна й горілку пити й чесною людиною
бути.
(«Наймичка» (?); Подаємо за В. Дорошенком. — Ред.)

41 Буває, іноді старий
Не знає сам, чого зрадіє,
Неначе стане молодий,
І заспіває... як уміє.
І стане ясно перед ним
Надія ангелом святим,
І зоря, молодість його,
Витає весело над ним.

*****

Не раз такому любо стане,
Не раз барвінком зацвіте.
Отак, буває, в темну яму
Святеє сонечко загляне,
І в темній ямі, як на те,
Зелена травка поросте.

(«Буває, іноді старий...», pp. 1-8 та 16-21;
I-IV 1848, Раїм)

- 42 Тяжко матір покидати
У безверхій хаті,
А ще гірше дивитися
На сльози та лати.

(«Сон» /Комедія/, pp. 179-182; 8.VII 1844, С.-Петербург)

- 43 Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

(«Доля», pp. 12-14; 9.II 1858, Нижній Новгород)

- 44 Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измерять пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,
Все беззаконные дела...
И сохранить полет орла
И сердце чистой голубицы!
Се человек!..

(«Тризна», pp. 183-191; 11-27.XI 1843, Яготин)

- 45 Во всех отношениях человек необходим для
человека.

(Листи. 67. До Бр. Залеського; 9.X 1854,
Новопетровське укріплення)

- 46 Ходімо в селища, там люде,
А там, де люде, добре буде.
Там будем жить, людей любить,
Святого Господа хвалить.

(«[Царі]», pp. 235-238; IX-XII 1848, Косарал)

- 47 І виріс я, хвалить Бога,
Та не виліз в люде.

(«Не молилася за мене...», pp. 7-8; I-IV 1850, Оренбург)

ДОБРО

- 48 Добре жить
Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любити!
(«Буває, іноді старий...», рр. 13-15; I-IV 1848, Раїм)
- 49 Добра хотів, як дітям мати [...]
(«Гайдамаки», р. 299; 1839-1841, С.-Петербург)
- 50 Аж бачу, там тільки добро,
Де нас нема.
(«І виріс я на чужині...», рр. 7-8; IX-XII 1848, Косарал)
- 51 Для труда и отдыха мы определили часы.
Но для доброго дела нет назначенных часов.
(*Повість «Художник»*, т. 4 с. 158; 8.VII 1844,
25.I-4.X 1856, Новонетровське укріплення)
- 52 Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!
(«Сон» /*Комедія*/, рр. 246-247; 8.VII 1844, С.-Петербург)
- 53 Ходив я, та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили.
(«Гайдамаки», рр. 2444-2445; 1839-1841, С.-Петербург)

ЖИТТЯ

- 54 Добре жить,
Коли нічого не любить.
(«Княжна»; Інші редакції: т. 2, с. 393 до р. 415;
VI-XII 1847, Орська фортеця)
- 55 [...] Тяжко жить,
З старцями по світу ходить.
(«Княжна»; Інші редакції: т. 2, с. 393 до р. 415;
VI-XII 1847, Орська фортеця)
- 56 Подай же й нам, всещедрий Боже!
Отак цвісти, отак рости,
Так одружитися і йти,
Не сварячись в тяжкій дорозі,
На той світ тихий перейти.
Не плач, не вопль, не скрежет зуба —

Любов безвічну, сугубу
На той світ тихий принести.

(«Росли укупочці, зросли...», рр. 9-16;
25.VI 1860, С.-Петербург)

- 57 [...] А не клене долі, людей не займа.
Та й за що їх лаять? Хіба вони знають,
Кого треба гладить, кого катувать?
Нехай бенкетують... У їх доля дбає,
А сироті треба самому придбать.
Трапляється, часом тихенько заплаче,
Та й то не од того, що серце болить:
Що-небудь згадає або що побачить...
Та й знову за працю. Отак треба жить!
(«Гайдамаки», рр. 349-357; 1839-1841, С.-Петербург)

- 58 Отак живіть, недоуки,
То й жить не остине.
(«Москалева криниця», рр. 299-300; VI-XII 1847,
Орська фортеця)

- 59 Вообще в жизни средняя дорога есть
лучшая дорога. Но в искусстве, в науке и
вообще в деятельности умственной средняя
дорога ни к чему, кроме безыменной моги-
лы, не приводит.
(*Повість «Художник»*, т. 4, с. 221; 25.I-4.X 1856,
Новопетровське укріплення)

- 60 Спочивають добрі люде,
Що кого втомило:
Кого — щастя, кого — сльози,
Все нічка покрила.
(«Катерина», рр. 333-336; 1838-1839, С.-Петербург)

- 61 [...] Тихо, як у Раї,
Усюди Божа благодать —
І в серці, і в хаті.
(«Сон» /*Комедія*/, рр. 55-57; 8.VII 1844, С.-Петербург)

- 62 І світ Божий як Великдень,
І люди як люди!
(«На вічну пам'ять Котляревському», рр. 27-28;
XI-XII 1838, С.-Петербург)

ЛЮБОВ ДО ЖИТТЯ

- 63 А жить так, Господи, хотілось!
Хотілось любити,
Хоч годочок, хоч часочок
На світ подивитись.
(«Княжна», рр. 96-99; VI-XII 1847,
Орська фортеця)

- 64 О Боже мій милий!
Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О Боже мій милий, як весело жити!
(«Гайдамаки», рр. 339-345;
1839-1841, С.-Петербург)

- 65 Підеш собі зажурившись
Гаєм по долині,
Гай шепоче, гнуться лози
В яру при дорозі,
Думи серце осідають,
І капають сльози.
І хочеться сповідатись,
Серце розповити,
І хочеться... Боже милий!
Як хочеться жити,
І любити Твою правду,
І весь світ обняти!
(«Ми восени таки похожі...», рр. 19-30,
IX-X 1849, Раїм)

- 66 Боже! Боже! Даєш волю
І розум на світі,
Красу даєш, серце чисте...
Та не даєш жити.
Не даєш на рай веселий,
На світ Твій великий,
Надивитись, намолитись
І заснуть навіки.
(«Княжна», рр. 116-123; IX-XII, Орська фортеця)

- 67 О Боже мій милий!
Хотілося б жить на світі,
Та ба! Треба вчитись,
Ще змалечку треба вчитись,
Як на світі жити,
А то битимуть, та й дуже!..
(«Москалева криниця», pp. 124-129; 16.V 1857,
Новопетровське укріплення)
-

- 68 Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;
Та недосвіт передсвітом
В садочок укрався.
Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Щкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!
(«Барвінок цвів і зеленів...»;
4.IX 1860, С.-Петербург)
-

- 69 Розійдемоь, рознесемо
В степи, в ліси свою недолю,
Повіруєм ще трохи в волю,
А потім жити почнемо
Меж людьми як люде.
(«Згадайте, братія моя...», pp. 11-15;
1849-1850, Оренбург)
-

ДОЛЯ Й НЕДОЛЯ

- 70 Єсть на світі доля,
А хто її знає?
Єсть на світі воля,
А хто її має?
(«Катерина», pp. 305-308; 1838-1839,
С.-Петербург)
-
- 71 У всякого своя доля
І свій шлях широкий [...]
(«Сон» /Комедія/, pp. 1-2; 8.VII 1844, С.-Петербург)
-
- 72 Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю,

Лама дуба, котить полем

Перекотиполе.

Так і доля: того лама,

Того нагинає [...]

(«Мар'яна-черниця», рр. 1-6; 1841, С.-Петербург)

73   Єсть люде на світі —

Сріблом-злотом сяють,

Здається, панують,

А долі не знають —

Ні долі, ні волі!

З нудьгою та з горем

Жупан надівають,

А плакати — сором.

(«Катерина», рр. 309-316; 1839-1840, С.-Петербург)

74   Той блукає за морями,

Світ перекожає,

Долі-доленьки шукає —

Немає, немає...

Мов умерла; а той рветься

З усієї сили

За долею... от-от догнав —

І бебех в могилу!

А в іншого сіромахи

Ні хати, ні поля,

Тільки торба, а з торбини

Виглядає доля,

Мов дитинка; а він її

Лає, проклинає

І за чвертку закладає —

Ні, не покидає!

Як репях той, учепиться

За латані поли

Та й збирає колосочки

На чужому полі,

А там — снопи, а там — скирти,

А там — у палатах

Сидить собі сіромаха,
Мов у своїй хаті.
(«Невольник», pp. 41-64; II-IV 1859, С.-Петербург)

75   Така-то доля тая,
Хоч і не шукайте:
Кого схоче — сама найде,
У колисці найде.
(«Невольник», pp. 65-68; II-IV 1859, С.-Петербург)

76   Доле, де ти, доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої! злої!
(«Минають дні, минають ночі...», pp. 29-32;
22.XII 1845, В'юнице)

77   Людей і долю проклинає
Не варт, ей-богу.
(«Самому чудно. А де ж дітись?..», pp. 3-4;
VI-XII 1847, Орська фортеця)

78   Доле моя, доле! Де тебе шукать?
Вернися до мене, до моєї хати,
Або хоч приснися... Не хочеться спать.
(«Гайдамаки», pp. 383-385; 1839-1841, С.-Петербург)

79   Доле! Доле!
Моя ти співана воле!
Хоч глянь на мене з-за Дніпра,
Хоч усміхнися [...]
(«Г. З.», pp. 9-12; IX-XII 1848, Косарал)

80   А без долі біле личко —
Як квітка на полі:
Пече сонце, гойда вітер,
Рве всякий по волі.
(«Катерина», pp. 159-162; 1838-1839, С.-Петербург)

81   Утопився б — тяжко жити,
А нема де дітись.
В того доля ходить полем,
Колоски збирає,

А моя десь, ледащиця,
За морем блукає.

(«Думка» / «Тяжко, важко в світі жити...»/,
рр. 7-12; 2.XI 1838, Гатчина)

82   Дунав жити, любитися,
Весь вік веселитись...
А довелось, мій голубе,
Сльозами умитись!

(«Рано вранці новобранці...»; Інші редакції: т. 2, с. 384,
рр. 27-30; 19-30.VI 1847, С.-Петербург)

83   Дунав, доля зустріється —
Спіткалося горе.

(«Думка» / «Тече вода в синє море...»/, рр. 19-20;
1838, С.-Петербург)

84   Недоля не бачить, з ким їй жартувати,
А люде хоч бачать, та людям не жаль [...]
(«Катерина», рр. 463-464; 1838-1839, С.-Петербург)

85   Коли нема щастя, нема талану,
Нема кого й кинуть, ніхто не згадає [...]
(«Мар'яна-черниця», рр. 11-12; 1841, С.-Петербург)

86   — І талан і безталання,
Все, — каже, — од Бога [...]
(«Москалева криниця», рр. 261-262; 16.V 1857,
Новопетровське укріплення)

87   І неталан наш і талан,
Як кажуть люде, все од Бога [...]
(«Меж скалами, неначе злодій...», рр. 55-56;
IX-XII 1848, Косарал)

88   А зле безталання
Зострінеться всюди,
І на шляху і без шляху,
Усюди, де люде.
(«Сова», рр. 63-66; 6.V 1844, С.-Петербург)

89   Та що й казать?
Кебети не маю.
(«До Основ'яненка», рр. 59-60; X-XI 1839, С.-Петербург)

- 90 А минута полного счастья, говорят, заменяет бесконечные годы самых тяжелых испытаний!

(Повість «Художник», т. 4, с. 225; 25.I-4.X 1856,
Новопетровське укріплення)

- 91 [...] У несчастного не должно спрашивать о его прежнем счастье.

(Повість «Наймичка», т. 3, с. 82; 1852-1853,
Новопетровське укріплення)

- 92 Постоянное несчастье и твердейшие характеры разрушает, а мой и в лучшее время не принадлежал к числу прочных.

(Листи. 79. До Бр. Залеського; 21. IV 1856,
Новопетровське укріплення)

- 93 [...] На землі горе,
Бо на їй, широкій, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує [...]
(«Перебендя», рр. 68-71; 1839, С.-Петербург)

- 94 [...] Той, що дивиться
На людей душою —
Пекло йому на сім світі [...]
(«Думи мої, думи мої...», рр. 72-74; 1840, С.-Петербург)

- 95 Блажен тот на свете, кто малую долю,
Кроху от трапезы волен уделить
Голодному брату и злобного волю
Хоть властью суровой возмог укротить! —
Блажен и свободен!.. Но тот, кто не оком,
А смотрит душою на козни людей,
И может лишь плакать в тоске одинокой —
О Боже правдивый, лиши ты очей!..
(«Тризна», рр. 272-279; 11-27.XI 1843, Яготин)

- 96 Нема раю на всій землі,
Та нема й на небі.
(«Не завидуй багатому...», рр. 19-20; 4.X 1845, Миргород)

ЛИХО

- 97 Лихо, люди, всюди лихо.
(«Гайдамаки», р. 394; 1839–1841, С.-Петербург)
- 98 У всякого своє лихо [...]
(«Холодний Яр», р. 1; 17.XII 1845, В'юнище)
- 99 На віку
Всі люде бачать лихо, сину [...]
(«Москалева криниця», рр. 106–107; 16.V 1857,
Новопетровське укріплення)
- 100 І то лихо —
Попереду знати,
Що нам в світі зострінеться...
(«Тополя», рр. 34–36; 1839, С.-Петербург)
- 101 Хилиться тополя, куди вітер віє...
Тяжко самотній на степу стоять.
Утомиться вітер — тополя спочине:
Отак і дівоча мине хуртовина.
Тяжко самотній в степу зустрічатъ.
А ще гірше любій попереду знать,
Де і як спіткає лихая година.
(«Мар'яна-черниця»; Інші редакції: т. 1, с. 532,
рр. 223–229; 1841, С.-Петербург)
- 102 На те й лихо,
Щоб з тим лихом битись.
(«Не додому вночі йдучи...», рр. 37–38; 24.XII 1848,
Косарал)
- 103 Як хоч,
А лихо, кажуть, перескоч,
А то задавить.
(«Петрусь», рр. 126–128; 23.IV 1850, Оренбург)
- 104 [...] Всяке лихо здалеку страшніше [...]
(Листи. 36. До А. І. Лизогуба; 7.III 1848, Орська кріпость)
- 105 Лихо мліє перед ними...
(«Гайдамаки», р. 840; 1839–1841, С.-Петербург)
- 106 Лихо — не дівчата — буде танцювать.
(«Гайдамаки», р. 1210; 1839–1841, С.-Петербург)

107 Сховалося у серці лихо,
Як звір у темнім гаї.
(«Наймичка», рр. 92–93; 13.XI 1845, Переяслав)

108 Згадай лихо, та й байдуже...
Минулось... Пропало...
Згадай добре — серце в'яне,
Чому не осталося?
(«На вічну пам'ять Котляревському», рр. 9–12;
XI–XII 1838, С.-Петербург)

109 Молодее лихо! Якби ти вернулось,
Проміняв би долю, що маю тепер.
(«Гайдамаки», рр. 2447–2448; 1839–1841, С.-Петербург)

ЖУРБА

110 Журба не поможе.
(«Думи мої, думи мої...», р. 98; I–III 1840, С.-Петербург)

111 Журбою
Не накличу собі долі,
Коли так не маю.
(«Думи мої, думи мої...», рр. 76–78; I–III 1840,
С.-Петербург)

112 Нічого, друже, не журися!
В дулевину себе закуй,
Гарненько Богу помолися,
А на громаду хоч наплюй!
(«Хіба самому написать...», рр. 52–55; I–IV 1849, Раїм)

113 [...] Хто не журиться, не плаче,
то той ніколи й не радіє.
(Листи. 34. До А. І. Лизогуба; 1.II 1848, Орська кріпость)

114 Нудьга, печаль
І сором душу оступили [...]
(«Титарівна», рр. 68–69; IX–XII 1848, Косарал)

115 Не їється, не п'ється, і серце не б'ється,
І очі не бачать, не чуть голови!
(«Невольник», рр. 207–208; II–IV 1859, С.-Петербург)

- 116 [...] Не чує, не бачить.
(«Гайдамаки», р. 1792; 1839–1841, С.-Петербург)
- 117 За сльозами за гіркими
І світа не бачить [...]
(«Катерина», рр. 273–274; 1838–1839, С.-Петербург)
- 118 Слезы тоже вода,
Слезы гасят печаль [...]
(«Слепая», рр. 872–873; 1842, с.-Петербург)
- 119 Удвох, кажуть, і плакати
Мов легше неначе;
Не потурай: легше плакати,
Як ніхто не бачить.
(«Не женися на багатій...», рр. 13–16; 4.X 1845, Миргород)
- 120 Чого мені тяжко, чого мені нудно,
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне? Серце моє трудне,
Чого ти бажаєш, що в тебе болить?
Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засни, моє серце, навіки засни,
Невкриті, розбите — а люд нависний
Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі...
(«Чого мені тяжко, чого мені нудно...»;
13.XI 1844, С.-Петербург)
- 121 Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю,
Лама дуба, котить полем
Перекотиполе.
Так і доля: того лама,
Того нагинає,
Мене котить, а де спинить,
І сама не знає —
У якому краю мене заховують,
Де я прихилюся, навіки засну.
Коли нема долі, нема талану,
Нема кого й кинуть, ніхто не згадає,
Не скаже хоть на сміх: «Нехай спочиває,
Тільки його й долі, що рано заснув».
(«Мар'яна-черниця», рр. 1–14; 1841, С.-Петербург)

- 122 Минають дні, минають ночі,
Минає літо, шелестить
Пожовкле листя, гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить,
І все заснуло, і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь...
(«Минають дні, минають ночі...», pp. 1-18;
22.XII 1845, В'юнище)
-

НАДІЯ ТА БЕЗНАДІЙНІСТЬ

- 123 Поки живе надія в хаті,
Нехай живе, не виганяй.
(«Варнак», pp. 26-27; I-V 1848 Орська фортеця)
- 124 Нехай радіє,
Поки надія серце гріє [...]
(«Петрусь», pp. 75-76; I-23.IV 1850, Оренбург)
-
- 125 Надеждою живут ничтожные умы, — ска-
зал покойник Гете. И покойный мудрец ска-
зал истину вполонину. Надежда свойствен-
на и мелким, и крупным, и даже самым
материальным положительным умам. Это
наша самая нежная, постоянная, до гробо-
вой доски неизменная нянька-любовница.
Она, прекрасная, и всемогущественного ца-
ря, и мирового мудреца, и бедного пахаря,
и меня, мизерного, постоянно лелеет довер-
чивое воображение и убаюкивает недоверчи-
вый ум своими волшебными сказками, в ко-
торые всякий из нас так охотно верит. Я не
говорю — безотчетно. Тот действительно
ничтожный ум, который верит, что на вербе
вырастут груши.
(«Щоденник»; 26.VI 1857, Новопетровське укріплення)
-
- 126 Да, человек в несчастии живет в самом се-
бе, как говорят разумные люди, т. е. раз-
мышляет. А к чему ведет размышление?

спросить бы этих умных людей. К тому, что разрушает надежду, эту всесветную прекрасную обманщицу!

(Листи. 51. До С. С. Гулака-Артемовського;
1.VII 1852, Новопетровське укріплення)

- 127 Та шкода й гадки,
Не буде нічого.

(«Ой гляну я, подивлюся...», рр. 11-12;
I-V 1848, Орська фортеця)

- 128 Хотілося б. Та що й гадать...
Нащо вже й Бога турбовать,
Коли по-нашому не буде.

(«Не гріє сонце на чужині...», рр. 24-26;
VI-XII 1847, Орська фортеця)

БЕЗСИЛЛЯ

- 129 А малась воля, малась сила,
Та силу позички зносили,
А воля в гостях упилась
Та до Миколи заблудила...
Та й упиваться зареклась.

(«А. О. Козачковському», рр. 106-110;
VI-XII 1847, Орська фортеця)

- 130 Заспівав би — був голосок,
Та позички з'їли.

(«До Основ'яненка», рр. 71-72; X-XII 1839, С.-Петербург)

- 131 [...] Не знав, сіромаха, що вирости крила,
Що неба достане, коли полетить,
Не знав, нагинався...

(«Гайдамаки», рр. 336-339; 1839-1841, С.-Петербург)

ЧАС

- 132 Дни ожидания так скучны и длинны...
А часы ожидания еще длиннее и скучнее.
И странно, мы постоянно надеемся и ожида-
ем и не можем приучить себя к этому томи-
тельному чувству, не можем сократить бес-

конечного часа ожидания ни одной секундой.

(Повість «Прогулка...», т. 4, с. 308; 1 ч. 30.XI 1856
Новопетровське укріплення, 2 ч. 16.II 1858
Нижній Новгород)

- 133 [...] А дні летять,
Несуть все добре за собою,
Уже й надію понесли [...]
(«І станом гнучим, і красою...», pp. 26–28;
I–IV 1850, Оренбург)

- 134 І день не день, і йде не йде,
А літа стрілою
Пролітають, забирають
Все добре з собою.
Окрадають добрі думи,
О холодний камінь
Розбивають серце наше
І співають амініь,
Амініь всьому веселому
Однині довіка,
І кидають на розпутті
Сліпого каліку.
(«Три літа», pp. 1–12; 22.XII 1845, В'юнище)

- 135 Лічу в неволі дні і ночі
І лік забуваю.
О Господи, як-то тяжко
Тії дні минають.
А літа пливуть меж ними,
Пливуть собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо!
Забирають, не вертають
Ніколи нічого!
І не благай, бо пропаде
Молитва за Богом.
(«Лічу в неволі дні і ночі...», pp. 1–12; 1-ша ред.:
I–IV 1850, Оренбург; 2-га ред.: 1858, С.-Петербург)

- 136 Літа не ждуть! літа летять.
(«[Сотник]», р. 108; I–IV 1849, Раїм)

- 137 Чимало літ перевернулось,
Води чимало утекло [...]
(«Наймичка», рр. 247-248; 13.XI 1845, Переяслав)
- 138 Каламутними болотами
Меж бур'янами, за годами
Три года сумно протекли.
Багато дечого взяли
З моєї темної комори
І в море нишком однесли.
І нишком проковтнуло море
Моє не злато-серебро —
Мої літа, моє добро,
Мою нудьгу, мої печалі,
Тії незримії скрижалі,
Незримим писані пером.
(«Лічу в неволі дні і ночі...», рр. 13-24; 2-га ред.: 1858,
С.-Петербург)
- 139 І вік не великий,
Не тільки день.
(«Якби тобі довелося...», рр. 108-109; I-IV 1849, Раїм)
- 140 Но время открывает истину. Время и при-
лежное исследование открывает возмути-
тельные дела сильных мира сего, давно уже
забытых великодушным потомством.
(Повість «Прогулка...», т. 4, с. 387; 1 ч. 30.XI 1856
Новопетровське укріплення, 2 ч. 16.II 1858
Нижній Новгород)

МИНУЧИСТЬ [ТИМЧАСОВІСТЬ]

- 141 Все минає!..
(«Невольник», р. 28; II-IV 1859, С.-Петербург)
- 142 Все йде, все минає — і краю немає,
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... Одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало,

І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім, і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
І в море безкрає і будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його садами,
І над тим, що буде з нашими синами;
Ти вічний без краю!..
(«Гайдамаки», рр. 1–15; 1839–1841, С.-Петербург)

143 Було колись...

Та що не минає?
(«Гайдамаки», рр. 273–274; 1839–1841, С.-Петербург)

144 Все на світі гине [...]

(«Чигрине, Чигрине...», р. 2; 19.III 1844, Москва)

145 Но прошлого не воротишъ.

(«Несчастный», т. 3 с. 287; 24.I — 20.II 1855,
Новопетровське укріплення)

146 Минуло все, та не пропало.

(«Бували війни й військові свари...», р. 4; 26.XI 1860,
С.-Петербург)

147 Було колись — минулося,

Не вернеться знову.

(«Н. Маркевичу», рр. 27–28; 9.V 1840, С.-Петербург)

148 Те, що було, минулося

І знову не буде.

(«Невольник» (?); За В. Дорошенком, II–IV 1859,
С.-Петербург)

149 Ні, вже не до ладу...

Минулося.

(«Невольник», рр. 129–130; II–IV 1859, С.-Петербург)

150 Минулося;

А те, що минуло,

Не згадуйте, пани-брати [...]

(«Гайдамаки», рр. 842–844; 1839–1841, С.-Петербург)

151 Дарма.

Минуло, годі... Недоладу

Тепер і згадувать. Нема,

Нема, минулося, пропало...

(«Варнак», рр. 93–96; I–V 1848, Орська фортеця)

БРЕХНЯ

- 152 Самая невинная ложь в моих глазах —
уголовное преступление.

(Повість «Прогулка...», т. 4, с. 387; 1 ч. 30.XI 1856
Новопетровське укріплення, 2 ч. 16.II 1858
Нижній Новгород)

- 153 Брехнею, бач, вийдеш всюди,
А не вийдеш в люде.

(«А нумо знову віршувать...»; Інші редакції: т. 2, с. 414,
до р. 11; I-V 1848, Орська фортеця)

ЛИЦЕМІРСТВО

- 154 [...] Не грех подлость отвратить лицемери-
ем [...]

(«Щоденник»; 21. IX 1857, Нижній Новгород)

- 155 Мы вообще более или менее любим изви-
нять свои даже неизвинительные проступки
и маскировать их чем попало, лишь бы ка-
залось правдоподобно.

(Листи. 67. До Бр. Залеського; 9.X 1854, Новопетровське
укріплення)

ПОМИЛКА

- 156 Одна ошибка ведет за собою другую. Это в
порядке вещей.

(Повість «Прогулка...», т. 4, с. 358; 1 ч. 30.XI 1856
Новопетровське укріплення, 2 ч. 16.II 1858 Нижній
Новгород)

ПЕРЕБІЛЬШЕННЯ

- 157 [...] Преувеличение. Это обыкновенно в
молодых восприимчивых натурах: они
всегда делают из мухи слона.

(Повість «Художник», т. 4, с. 240; 25.I — 4.X 1856,
Новопетровське укріплення)

УПЕРЕДЖЕННЯ

- 158 [...] Предубеждение ни в каком случае не
позволительно, как чувство без основания.

(Листи. 46. До В. М. Репніної; 7.III 1850, Оренбург)

ЗАВИСТЬ [ЗАЗДРІСТЬ]

- 159 Не завидуй багатому,
Багатий не знає
Ні приятні, ні любові —
Він все те наймає.
Не завидуй могучому,
Бо той заставляє.
Не завидуй і славному,
Славний добре знає,
Що не його люди люблять,
А ту тяжку славу [...]
Не завидуй же нікому [...]
(«Не завидуй багатому...», pp. 1-10 та p.17;
4.X 1845, Миргород)

- 160 До стеблá все погоріло,
І діти згоріли,
А сусіди, і багаті
І вбогі, раділи.
Багатії, бач, раділи,
Що багатше стали,
А вбогії тому раді,
Що з ними зрівнялись!
[...] Що то роблять
Заздрощі на світі
І ненатля голодная.
(«Москалева криниця», pp. 101-108 та 83-85;
VI-XII 1847, Орська фортеця)

ПРИЯЗНЬ

- 161 Вера без дел мертва есть. Так и дружба
без существенных доказательств — пустое,
лукавое слово. Блаженны, стократ блажен-
ны друзья, которых жизнь была осенена ра-
дужным сиянием улыбающегося счастья, и
голодная нужда своим железным посохом
испытания ни разу не постучала в дверь их
бескорыстной дружбы. Блаженны, они и в
могилу сойдут, благословляя друг друга.
(«Щоденник»; 2.VII 1857, Новопетровське укріплення)

- 162 Настоящее горе так страшно потрясло меня, что я едва владел собою. Я до сих пор еще не могу прийти в себя; в таких случаях нужен сердцу самый искренний, самый бескорыстный друг. Полуучастью тут не место: оно хуже холодного эгоизма.

(Листи. 74. До Бр. Залеського; 10.IV 1856,
Новопетровське укріплення)

- 163 Не помню, кто именно, а какой-то глубокий сердцеведец сказал, что вернейший дружбомер есть деньги. И он сказал справедливо. Истинная, настоящая дружба, которая высказывается только в критических, трудных случаях, и она даже требует этого холодного мерил. Самый живой, одушевленный язык дружбы — это деньги. И чем более нужда, тем дружба искреннее, прогоняющая эту голодную ведьму.

(«Щоденник»; 2.VII 1857,
Новопетровське укріплення)

- 164 Как бы человек ни страдал, какие бы не терпел испытания, но, если он услышит одно приветливое, сердечное слово, слово искреннего участия от далекого неизменного друга, он забывает гнетущее его горе хоть ненадолго, хотя на час, на минуту. Он совершенно счастлив. А минута полного счастья, говорят, заменяет бесконечные годы самых тяжелых испытаний!

(Повість «Художник», т. 4, с. 225; 25.I — 4.X 1856,
Новопетровське укріплення)

ПРОЩЕНИЯ

- 165 Все забула —
Злее і незлее.

Всіх простила, всіх любила
І мов над землею
Святим ангелом витала [...]
(«Відьма», рр. 413–417; 7.III 1847, Седнів)

- 166 Отак, люде, научайтесь
Ворогам прощати,
Як сей неук! ....
(«Меж скалами, неначе злодій...», рр. 172–174;
IX–XII 1848, Косарал)

ЗАОХОТА

- 167 Великое дело поощрение! Одни только гениальные натуры могут собственными силами пробить грубую кору холодного эгоизма людского и заставить обратить на себя изумленные глаза толпы. Для натуры обыкновенной поощрение — как дождь для пажити. Для натуры слабой, уснувшей... одно простое внимание, слово ласковое освещает ее, как огонь угасшую лампаду.
(*Повість «Близнецы»*, т. 4, с. 36; 10.VI — 20.VII 1855,
Новопетровське укріплення)
- 168 Какое благодетельное дело труд, особенно если он находит поощрение!
(*Повість «Художник»*; т. 4, с. 204; 25.I — 4.X 1856,
Новопетровське укріплення)

СЛАВА

- 169 О думи мої! О славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..
Люблю як щиру, вірну дружину,
Як безталанную свою Україну!
Роби, що хочеш, з темним зо мною,
Тільки не кидай, в пекло з тобою
Пошкандибаю...
(«N. N.» / «О думи мої! О славо злая!..»/, рр. 1–8;
VI–XII 1847, Косарал)

- 170 А слава — заповідь моя.
(«Доля», р. 18; 9.III 1958, Нижній Новгород)
-
- 171 Горнись лишень ти до мене [...]
Бо я таки й досі
За тобою чимчикую. ...
Дай на себе подивитись,
Дай і пригорнутись,
Під крилом твоїм любенько
В холодку заснути.
(«Слава», рр. 9, 16–17, 25–28; 9.III 1958,
Нижній Новгород)
-
- 172 [...] Безславному тяжко сей світ покидать.
(«Гайдамаки», р. 31; 1839–1841, С.-Петербург)
-
- 173 [...] Славний добре знає,
Що не його люди люблять,
А ту тяжку славу,
Що він тяжкими сльозами
Вилив на забаву.
(«Не завидуй багатому...», рр. 8–12;
4.X 1845, Миргород)
-
- 174 Все сумує — тільки слава
Сонцем засіяла,
Не вмере кобзар, бо навіки
Його привітала.
(«На вічну пам'ять Котляревському», рр. 77–80;
X–XII 1838, С.-Петербург)
-
- 175 Нащо мені
Тая слава... слава?
Я любить, я жити хочу
Серцем, не красою!
(«Дівичії ночі», рр. 23–26; 8.VII 1844, С.-Петербург)
-
- 176 Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!
(«На вічну пам'ять Котляревському», рр. 81–84;
XI–XII 1838, С.-Петербург)
-

- 177   І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить.
І не пом'яне.
(«Косар», рр. 21-25; 19-30.V 1847, С.-Петербург)

- 178 Минає
Неясний день мій; вже смеркає;
Над головою вже несе
Свою неклепаную косу
Косар непевний... Мовчки скосить,
А там — і слід мій занесе
Холодний вітер...
(«Невольник», рр. 22–28; II–IV 1859, С.-Петербург)

ІІІ. РОДИНА

Любов (Кохання. Любов до людей) — Жінка —
Мати — Діти — Родина — Сирота — Самотність.

КОХАННЯ. ЛЮБОВ ДО ЛЮДЕЙ

- 1   Любовь —
Как солнце ясное высоко
Одно на небе голубом.
Одна любовь...
(Драма «Никита Гайдай», pp. 1-4, т. 3, с. 50;
1841, С.-Петербург)
- 2   Любовь есть животворящий огонь в душе
человека. И все, созданное человеком под
влиянием этого божественного чувства, от-
мечено печатью жизни и поэзии.
(Повість «Художник», т. 4, с. 233; 25.I — 4.X 1856,
Новопетровське укріплення)
- 3   Любов — Господня благодать!
Люби ж, мій друже, жінку, діток;
Діли з убогим заробіток,
То легше буде й зароблять.
(«Москалева криниця», pp. 57-60; VI-XII 1847,
Орська фортеця)
- 4   Огонь первой любви хотя и жарче, но зато
короче.
(Повість «Художник», т. 4, с. 239; 25.I — 4.X 1856,
Новопетровське укріплення)
- 5   Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай!
(«Молитва», pp. 7-9; 24.V 1860, С.-Петербург)

- 6 Мені ж, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли!
(«Царів, кровавих шинкарів...», pp. 10–12;
25.V 1860, С.-Петербург)
- 7 Все на світі — не нам,
Все богам тим — царям!
І плуги, й кораблі,
І всі добра землі,
Моя любо!.. а нам —
Нам любов меж людьми.
(«Тим неситим очам...», pp. 19–24;
31.V 1860, С.-Петербург)
- 8 Благовістив їм слово нове,
Любов, і правду, і добро,
Добро найкраще на світі,
То братолюбіє.
(«Неофіти», pp. 156–159; 8.XII 1857, Нижній Новгород)
- 9 І примиренному присняться
І люде добрі, і любов,
І все добро. І встане вранці
Веселий, і забуде знов
Свою недолю. І в неволі
Познає рай, познає волю
І всетворящую любов.
(«Відьма», pp. 17–23; 4–6.III 1858, Нижній Новгород)
- 10 Кохайтесь ж, любіться,
Як серденько знає.
(«Тополя», pp. 48–49, 1839, С.-Петербург)
- 11 Любітесь, діточки, весною.
На світі є кого любить
І без користі.
(«Петрусь», pp. 162–164; I–23.IV 1850, Оренбург)
- 12 [Доля...] друже-брате,
У дівчини в чужій хаті,
У рушничку та в хустині
Захована в новій скрині.
(«Ой по горі роман цвіте», pp. 9–12; 7.VI 1859, Лихвен)

13

Зацвіла в долині

Червона калина,
Ніби засміялась
Дівчина-дитина.
Любо, любо стало,
Пташечка зраділа
І защебетала.
Почула дівчина,
І в білій свитині
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину.
І вийшов до неї
З зеленого гаю
Козак молоденький;
Цілує, вітає,
І йдуть по долині
І йдучи співають.
Як діточок двоє,
Під тую калину
Прийшли, посідали
І поцілювались.

Якого ж ми раю

У Бога благаєм?
Рай у серце лізе,
А ми в церкву лізем,
Заплющивши очі, —
Такого не хочем.
Сказав би я правду,
Та що з неї буде?
Самому завадить,
А попам та людям
Однаково буде.

(«Зацвіла в долині...»; I-IV 1849, Раїм)

- 14 А ти, кумасю, спала, спала,
Пишалася, та дівувала,
Та ждала, ждала жениха,
Та ціломудріє хранила,
Та страх боялася гріха
Прелюбодійного. А сила
Сатурнова іде та йде,
І гріх той праведний плете,
У сиві коси заплітає,
А ти ніби недобачаєш:
Дівуєш, молишся, та спиш,
Та Матер Божію гнівиш
Своїм смиренієм лукавим.
Прокинься, кумо, пробудись
Та кругом себе подивись,
Начхай на ту дівочу славу,
Та щирим серцем нелукаво
Хоч раз, сердего, соблуди.
(«Н. Т.» / «Великомученице кумо!...»/, pp. 15-32;
2.XII 1860, С.-Петербург)
-
- 15 Невесело на світі жить,
Коли нема кого любить.
(«Княжна», pp. 124-125; VI-XII 1847, Орська фортеця)
-
- 16 Тяжко, тяжко в світі жить
І нікого не любить [...]
(«І багата я...», pp. 5-6; V-XII 1848, Косарал)
-
- 17 І буде варт на світі жить,
Як матимеш кого любить.
(«Москалева криниця», pp. 51-52;
VI-XII 1847, Орська фортеця)
-
- 18 Лучше любить і робить, аніж писать і го-
ворить.
(Листи. 218. До Я. В. Тарновського; 23.XII 1860,
С.-Петербург)
-
- 19 Себе люби, то й Бог допоможе.
(«Москалева криниця», p. 54; VI-XII 1847,
Орська фортеця)
-

- 20   За милого, як співати,
Любо й потужити.
(«Катерина», рр. 47-48; 1838-1839, С.-Петербург)
-
- 21   [...] Без милого батько, мати —
Як чужії люди [...]
(«Тополя», рр. 80-81; 1839, С.-Петербург)
-
- 22   Без милого скрізь могила...
(«Тополя», р. 84; 1839, С.-Петербург)
-
- 23   [...] Без милого сонце світить —
Як ворог сміється [...]
(«Тополя», рр. 82-83; 1839, С.-Петербург)
-
- 24   Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?
(«Причинна», рр. 57-58; 1837, С.-Петербург)
-
- 25   Само серце знає,
Кого любить.
(«Тополя», рр. 39-40; 1839, С.-Петербург)
-
- 26   Не так серце любить, щоб з ким поділитися,
Не так воно хоче, як Бог нам дає [...]
(«Причинна», рр. 73-74; 1837, С.-Петербург)
-
- 27   Нащо батько, мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовлять?
(«Гайдамаки», рр. 358-359; 1839-1841, С.-Петербург)
-
- 28   Ох, лихо,
Лишенько, дівчата!
Мати стан гнучкий, високий,
А серця не мати.
(«Утоплена», рр. 74-77; 8.XII 1841, С.-Петербург)
-
- 29   Диво дивнее на світі
З тим серцем буває!
Увечері цурається,
Вранці забажає!
Та так тяжко забажає,

Що хоч на край світа

Шукать піде...

(«Титарівна», pp. 73-79; IX-XII 1848, Косарал)

- 30 Тоді я веселий,
Тоді я багатий,
Як буде серденько
По волі гуляти!

(«Катерина», pp. 325-328; 1838-1839, С.-Петербург)

- 31 Заворожи мені, волхве,
Друже сивоусий,
Ти вже серце запечатав,
А я ще боюся.

(«Заворожи мені, волхве...», pp. 1-4;
13.XII 1844, С.-Петербург)

- 32 [...] Тяжке лихо, та не таке,
Як тому дурному,
Що полюбить, побереться,
А вона другому
За три шаги продається
Та з його й сміється.
От де лихо! От де серце
Разом розірветься!

(«Три літа», pp. 41-48; 22.XII 1845, В'юнище)

ЖІНКА

- 33 Какое чудное, дивное создание непорочная женщина! Это самый блестящий перл в венце созданий.

(Листи. 71. До Бр. Залеського; 10.II 1855,
Новопетровське укріплення)

- 34 А обыкновенная женщина, по-моему, есть самая лучшая женщина.

(Повість «Художник», т. 1, с. 238; 25.I — 4.X 1856,
Новопетровське укріплення)

- 35 Только помни и никогда не забывай, что женщина — святая, неприкосновенная вещь, и вместе так обольстительна, что ни-

какая сила воли не в сила противустать этому обольщению.

Кроме только чувства самой возвышенной евангельской любви. Оно одно только может защитить ее от позора, а нас от вечного упрека.

(*Повість «Художник»*, т. 4, с. 201-202; 25.I — 4.X 1856, Новопетровське укріплення)

- 36 Женщина, какая бы она ни была, мы ей обязаны если не уважением, так по крайней мере приличием.

(*Повість «Художник»*, т. 4, с. 211; 25.I — 4.X 1856, Новопетровське укріплення)

- 37 И я себе скорее лоб разобью о стену, чем позволю оскорбить какую бы то ни было женщину.

(*Повість «Художник»*, т. 4, с. 227; 25.I — 4.X 1856, Новопетровське укріплення)

- 38 Привилегированная красавица ничем не может быть, кроме красавицы. Ни любящей кроткой женщиной, ни доброй, нежной матерью, ни даже пламенной любовницей. Она деревянная красавица и ничего больше. И было бы глупо с нашей стороны и требовать чего-нибудь от дерева.

Вот почему я и советую любоваться этими прекрасными статуями издали, в особенности художникам и вообще людям, посвятившим себя науке или искусству. Если необходима красавица художнику для его любимого искусства, для этого есть натурщицы, танцовщицы и прочие мастерицы цеховые. А в доме ему, как и простому смертному, необходима добрая, любящая женщина, но никак не привилегированная красавица. Она, привилегированная красавица, на одно только мгновение осветит яркими, ослепительными лучами радости мирную обитель любимца Божия; а потом, как от мелькнувшего метеора, так от этой мгновенной радости и следа не останется. Красавице, как и истинной актрисе, необходима толпа поклонников, истинных или ложных, для нее все рав-

но, как для древнего идола: были бы поклонники, а без них она, как и древний кумир, прекрасная мраморная статуя и ничего больше.

(*Повість «Художник»*, т. 4, с. 235; 25.I — 4.X 1856,
Новопетровське укріплення)

МАТИ

- 39 [...] Слово *мамо*. Великеє,
Найкращее слово!
(«У нашім раї на землі...», pp. 69-70; I-IV 1849, Раїм)
- 40 У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молода
З своїм дитяточком малим.
(«У нашім раї на землі...», pp. 1-4; I-IV 1849, Раїм)
- 41 Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злomu
На всій землі безконечній
Веселого дому.
(«І мертвим, і живим...», pp. 222-229;
14.XII 1845, В'юнище)
- 42 Ох, якби то... Вміла б мати
З німецького поля
Своїм діточкам закликать
І долю, і волю [...]
(«Сова», pp. 59-62; 6.V 1844, С.-Петербург)
- 43 Мати, всюди однакова мати. Коли розум-
на та щира, то й діти вийдуть в люди, хоч
попідтинню; а хоч і одукована, та без розу-
му, без серця, то й діти виростуть, як те
ледащо в шинку.
(Листи.168. До В. Г. Шевченка; 7.XII 1859, С.-Петербург)
- 44 Звичайне, мати, що й казать!
(«Москалева криниця», р. 23; VI-XII 1847,
Орська фортеця)

- 45   А он бачиш? Очі! Очі!
      Нащо ви здалися,
      Чом ви змалку не висохли,
      Слізьми не злилися?
      То покритка попідтинню
      З байстрам шкандибає,
      Батько й мати одцурались,
      Й чужі не приймають!
      Старці навіть цураються!!
      А панич не знає,
      З двадцятою, недоліток,
      Душі пропиває!
(«Сон» /Комедія/, рр. 137-148; 8.VII 1844, С.-Петербург)
-

ДІТИ

- 46   Ох діти! Діти! Діти!
      Велика Божа благодать!
(«Княжна», рр. 140-141; VI-XII 1847, Орська фортеця)
-
- 47   Жить би, жить, хвалити Бога,
      Кохатися в дітях,
      Так же ні [...]
(«[Сотник]», рр. 156-158; I-IV 1849, Раїм)
-
- 48   [...] Тяжко годувати
      Малих діток неумитих
      В нетопленій хаті [...]
(«Три літа», рр. 38-40; 22.XII 1845, В'юнище)
-
- 49   У багатих ростуть діти —
      Верби при долині,
      А у вдови одним одно,
      Та й те, як билина.
(«Сова», рр. 98-101; 6. V 1844, С.-Петербург)
-
- 50   А Мар'яна, як дитина
      Без матері, плаче.
(«Мар'яна-черниця», рр. 374-375; 1841, С.-Петербург)
-

- 51 Добре отим панам жити,
Нічого не знають,
І не знають, як ті діти
У їх виростають.
Бо матері там не мають,
А мамку наймають.
(«У наших раї на землі...»; Інші редакції: т. 2, с. 460
після р. 88; I-VI 1849, Раїм)
-

- 52 Бо княгині тільки вміють
Привести дитину.
А годувать та доглядать
Не вміють княгині.
(«Княжна», рр. 154-157; VI-XII 1847, Орська фортеця)
-

НЕСЛЮБНІ ДІТИ

- 53 Неначе ворон той летячи
Про непогоду людям криче,
Так я про сльози, та печаль,
Та про байстрят отих ледачих,
Хоть і нікому їх не жаль [...]
(«Марина», рр. 115-119; IX-XII 1848, Косарал)
-

- 54 Кончил сегодня портреты М. А. Дороховой и ее воспитанницы Нины, побочной дочери Пущина, одного из декабристов. Удивительно милое и резвое создание. Но мне как-то грустно делается, когда я смотрю на побочных детей. Я никому, и тем более заступнику свободы, не извиняю этой безнравственной независимости, так туго связывающей этих бедных побочных детей. Простительно какому-нибудь забубенному гусару, потому что он только гусар, но никак не человек. Или какому-нибудь помещику-собачнику, потому что он собачник и только. Но декабристу, понесшему свой крест в пустынную Сибирь во имя человеческой свободы, подобная независимость непростительна. Если он не мог стать выше

обыкновенного человека, то не должен и унижать себя перед обыкновенным человеком.

(«Щоденник»; 9.XI 1857, Нижній Новгород)

- 55 На кого собаки на улиці лають?
Хто голий, голодний під тинем сидить?
Хто лобуря водить? Чорняві байстрята...
Одна його доля — чорні бровенята.
Тай тих люде заздрі не дають носити.
(«Катерина», pp. 539-543; 1838-1839, С.-Петербург)

- 56 А тому, тому на світі,
Що йому зосталось,
Кого батько і не бачив,
Мати одцуралась?
Що зосталось байстрюкові?
Хто з ним заговорить?
Ні родини, ні хатини;
Шляхи, піски, горе...
(«Катерина», pp. 699-706; 1838-1839, С.-Петербург)

- 57 [...] Найкращий хлопець, та байстрюк,
Байстрюк собі, та ще й убогий,
Так і нікому не до його [...]
(«Титарівна», pp. 24-26; IX-XII 1848, Косарал)

- 58 І ніколи із байстряти
Не матиме мати
Собі доброї дитини,
Хоч вона й багата.
(«У нашім раї на землі...»; Інші редакції: т. 2, с. 460
після р. 88; I-VI 1849, Раїм)

РОДИНА

- 59 Дорó, у кого є господа,
А в тій господі є сестра
Чи матір добрая. Добра,
Добра такого таки зроду
У мене, правда, не було [...]

І довелось колись мені
В чужій далекій стороні
Заплакати, що немає роду,
Нема пристанища, господі! [...]
Я думав, де б того добра,
Письмо чи матір, взять на світі.
(«Добро, у кого є господа...», рр. 1-5, 8-11, 19-20;
IX-XII 1848, Косарал)

60   Веселе сонечко ховалось
В широких хмарах весняних.
Гостей закованих своїх
Сердешним чаєм напували
І часових перемінjali,
Синемундирих часових.
І до дверей, на ключ замкнутих,
І до решотки на вікні
Привик я трохи, і мені
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих,
Моїх кровавих тяжких сльоз.
А їх чимало розлилось
На марне поле. Хоч би рута,
А то нічого не зійшло!
І я згадав своє село.
Кого я там, коли покинув?
І батько й мати в домовині...
І жалем серце запеклось,
Що нікому мене згадати!
Дивлюсь — твоя, мій брате, мати
Чорніше чорної землі,
Іде, з хреста неначе знята...
Молюся! Господи, молюсь!
Хвалить Тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!
(«Н. Костомарову»; 19. V 1847, С-Петербург)

61   Благо тобі, друже-брате,
Як є в тебе хата.

Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти.
Хоч дитина немовляща,
І воно вгадає
Твої думи веселії...
Сам Бог розмовляє
Непорочними устами.

(«Ми восени таки похожі...», pp. 31-39; IX-X 1849, Раїм)

- 62 [...] Добре жити з родиною.
А ще лучше за горою
З дружиною молодою.

(«Туман, туман долиною...», pp. 2-4; IX-XII 1848, Косарал)

- 63 Жаль і батька, жаль і матір,
І вірну дружину,
Молодую, веселую,
Класти в домовину,
Жаль великий, брати мої [...]

(«Три літа», pp. 33-37; 22.XII 1845, В'юнице)

- 64 Тяжко дітей годувати
У безверхій хаті,
А ще гірше старітися
У білих палатах,
Старітися, умирати,
Добро покидати
Чужим людям, чужим дітям
На сміх, на розтрату!

(«Наймичка», pp. 78-85; 13.XI 1845, Переяслав)

- 65 [...] Для души, чувствующей и любящей
все возвышенно-прекрасное в природе и в
искусстве, после высокого наслаждения
этой обаятельной гармонией необходим
душевный отдых. А сладкий этот успокаи-
тель утомленного сердца может существо-
вать только в кругу детей и доброй, любя-
щей жены.

(Повість «Художник»; т. 4, с. 234; 25.I — 4.X 1856,
Новопетровське укріплення)

- 66   А я вже думав одружитись,
І веселитися, і жить,
Людей і Господа хвалить...
(«Варнак», рр. 84-86; I-V 1848, Орська фортеця)
-

- 67   А я так мало, небагато
Благав у Бога, тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанну мою,
Мою Оксаночку; щоб з нею
Удвох дивитися з гори
На Дніпр широкий, на яри
Та на лани золотополі,
Та на високії могили [...]
(«Не молилася за мене...», рр. 13-22; IV 1850, Оренбург)
-

- 68   Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насажу.
Посижу я і похожу
В своїй маленькій благодаті.
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати [...]
(«Л.», рр. 1-6; 27.IX 1860, С.-Петербург)
-

- 69   Я тільки хаточку в тім раї
Благав, і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
Хоч на малесенькій горі.
(«Не молилася за мене...», рр. 47-50; I-IV 1850, Оренбург)
-

- 70   [...] Неначе над Дніпром широким,
В гаю — предвічному гаю,
Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насажу [...]
(«Чи не покинуть нам, небого...», рр. 63-66;
14-15.II 1861, С.-Петербург)
-

- 71 Чого ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода,
Минула молодість моя.
(«Огні горять, музика грає...», pp. 12-14;
I-IV 1850, Оренбург)
-

- 72 В неволі, в самоті немає,
Нема з ким серце поєднать.
То сам собі оце шукаю
Когось-то, з ним щоб розмовлять.
Шукаю Бога, а нахожу
Таке, що цур йому й казать.
От що зробили з мене годи
Та безталання; та ще й те,
Що літечко моє святе
Минуло хмарно, що немає
Ніже єдиного случаю,
Щоб доладу було згадать.
А душу треба розважать,
Бо їй так хочеться, так просить
Хоч слова тихого; не чуть,
І мов у полі сніг заносить
Неохолонувший ще труп.
(«В неволі, в самоті немає...»; IX-XII 1848, Косарал)
-

- 73 Правда, участь старого холостяка самая
незавидная, но и участи старого мужа моло-
дой жены нельзя позавидовать. По-моему,
лучше доживать свой век старым холостя-
ком, нежели окружить себя чужими розо-
выми крошками, а свою лысую почтенную
голову украсить украшением, не внушаю-
щим ни малейшего почтения.
(Повість «Прогулка...», т. 4, с. 306-307; 1 ч.: 30.XI 1856,
Новопетровське укріплення; 2 ч.: 16.II 1858,
Нижній Новгород)
-

- 74 Поездки за границу старых больных дев
без прислуги должно принять за нормаль-
ное лекарство.
(«Щоденник»; 13.V 1858, С.-Петербург)
-

СИРОТА

- 75 Сироту усюди люде осміють.
(«На вічну пам'ять Котляревському», р. 103;
XI-XII 1838, С.-Петербург)
- 76 [...] Сиротою
Білим світом нудить [...]
(«Тополя», рр. 79-80; 1839, С.-Петербург)
- 77 Сиротині сонце світить
(Світить, та не гріє) —
Люде б сонце заступили,
Якби мали силу,
Щоб сироті не світило,
Сльози не сушило.
(«Катерина», рр. 438-443; 1838-1839, С.-Петербург)
- 78 Хто ж сироті завидує —
Карай того, Боже!
(«Думи мої, думи мої...», рр. 99-100; I-III, 1840,
С.-Петербург)
- 79 Недовгий шлях — як човнові
До синього моря —
Сиротині на чужину,
А там і до горя.
(«Вітер з гаєм розмовляє...», рр. 13-16; 1841,
С.-Петербург)
- 80 Тяжко-важко в світі жити
Сироті без роду,
Нема куди прихилиться —
Хоч з гори та в воду.
(«Думка» /«Тяжко-важко в світі жити...»/, рр. 1-4;
2.XI 1838, Гатчина)
- 81 В семье убогой, неизвестной
Он вырастал; и жизни труд,
Как сирота, он встретил рано;
Упреки злые встретил он
За хлеб насущный...
(«Тризна», рр. 98-102; 11-27.XI 1843, Яготин)
- 82 То не вітер, то не буйний,
Що дуба ламає,
То не лихо, то не тяжке,

Що мати вмирає;
Не сироти малі діти,
Що неньку сховали —
Їм зосталась добра слава,
Могила зосталась.
Засміються злії люде
Малій сиротині;
Вилле сльози на могилу —
Серденько спочине.
(«Катерина», pp. 687-698; 1838-1839, С.-Петербург)

83   І золотої й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Моеї долі молодой;
А іноді така печаль
Оступить душу, аж заплачу.
А ще до того, як побачу
Малого хлопчика в селі.
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тинем
Сидить собі в старій ряднині.
Мені здається, що се я,
Що це ж та молодість моя.
Мені здається, що ніколи
Воно не бачитиме волі,
Святої воленьки. Що так
Даремне, марне пролетять
Його найкращії літа,
Що він не знатиме, де дітись
На сім широкім вольнім світі,
І піде в найми, і колись,
Щоб він не плакав, не журивсь,
Щоб він де-небудь прихилився,
То оддадуть у москалі.
(«І золотої й дорогої...»; I-IV 1849, Раїм)

84   На батька бісового я трачу
І дні, і пера, і папір!
А іноді то ще й заплачу,

Таки аж надто. Не на мир
І на діла його дивившись,
А так, мов іноді упившись
Дідусь сивесенький, рида, —
Того, бачте, що сирота.
(«На батька бісового я трачу...»; I-IV 1850, Оренбург)

85 Тяжко мені сиротою
На сім світі жити;
Свої люде — як чужії,
Ні з ким говорити [...]
(«Думка» / «Нащо мені чорні брови...»/, pp. 13-16;
1838, С.-Петербург)

86 [...] Всюди сироти — ледащо [...]
(«Москалева криниця», р. 30; VI-XII 1847,
Орська фортеця)

САМОТНІСТЬ

87 Один я на світі без роду, і доля —
Стеблина-билина на чужому полі.
(«Гайдамаки», pp. 622-623; 1839-1841, С.-Петербург)

88 [...] Один він між ними, як сонце високе [...]
(«Перебендя», р. 73; 1839, С.-Петербург)

89 [...] Я самотний
Сирота на світі, в чужому краю.
Дивлюся на море широке, глибоке,
Поплив би на той бік — човна не дають.
(«На вічну пам'ять Котляревському», pp. 94-97;
XI-XII 1838, С.-Петербург)

90 Я й тут чужий, самотний,
І на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині.
(«Н. Маркевичу», pp. 9-12; 9.V 1840, С.-Петербург)

91 Нема в мене роду,
Нема долі на сім світі [...]
(«Утоплена», pp. 165-166; 8.XII 1841, С.-Петербург)

- 92 Бо немає в мене роду
На всій Україні,
Та все-таки не ті люде,
Що на цій чужині!
(«Лічу в неволі дні і ночі...», pp. 45-48;
I-IV 1850, Оренбург)
-
- 93 Тяжко, діти,
Вік самотньому прожити.
(«Мар'яна-черниця», pp. 318-319; 1841, С.-Петербург)
-
- 94 Треба було б молодому,
Треба б одружитись.
Минулися молодії
Веселії літа,
Немає з ким ости[г]лого
Серденька нагріти.
Нема кому зострінути,
Затопити хату [...]
(«Не хочу я женитися...», pp. 35-42;
IX-XII 1848, Косарал)
-
- 95 [...] Красу і серце засушить
І марно згинуть в самотині.
Аж страшно!..
(«Княжна», pp. 128-130; VI-XII 1847, Орська фортеця)
-
- 96 [...] Страшно дівувати,
Увесь вік свій дівувати,
Ні з ким не кохатись.
(«Не тополю високою...», pp. 14-16;
IX-XII 1848, Косарал)
-
- 97 Стоїть старий, похилився,
Мов козак той зажурився.
Що без долі, без родини
Та без вірної дружини,
Без дружини і надії
В самотині посивіє!
(«Над Дніпровою сагою...», pp. 7-12; 24.VI 1860,
С.-Петербург)

- 98 Де ж дружина моя,
Де ви, добрії люде?
Їх нема, я сама.
А дружини й не буде!
(«Ой одна я, одна...», рр. 13–16; 17.IV — 19.V 1847,
С.-Петербург)
-

- 99 [...] Ні з ким долю поділити,
Ні з ким заспівати;
Один, один сиротою
Мусить продати.
(«Гайдамаки», рр. 1799–1802;
1839–1841, С.-Петербург)
-

- 100 Но было некого любить;
Сочетаваться не с кем было;
А сердце плакало, и ныло,
И замирало в пустоте.
(«Тризна», рр. 397–399; 11–27.XI 1843, Яготин)
-

- 101 Немає з ким полюбитись,
Серцем поділитись...
Серце моє! Серце моє!
Тяжко тобі битись
Одинокому. З ким жити,
З ким, світе лукавий,
Скажи мені... Нащо мені
Тая слава... слава?
Я люблю, я жити хочу
Серцем, не красою!
(«Дівичії ночі», рр. 17–26; 8.VII 1847,
С.-Петербург)
-

- 102 Боже милий!
Тяжко мені жити!
Маю серце широкее —
Ні з ким поділити!
Не дав єси мені долі,
Молодої долі!
Не давав єси ніколи,
Ніколи! ніколи!
Не дав серця молодого
З тим серцем дівочим

Поєднати! — Минулися
Мої дні і ночі
Без радості, молодії!
Так собі минули
На чужині. Не найшлося
З ким серцем ділитись,
А тепер не маю навіть
З ким поговорити.

(«Заросли шляхи тернами...», pp. 9-26, I-IV 1849, Раїм)

- 103 Якби з ким сісти хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і як-небудь на сім світі,
А все б таки якимось жилось.
Та ба! Нема з ким. Світ широкий,
Людей чимало на землі...
А доведеться самотнім
В холодній хаті кривобокій
Або під тином простягтись.
Або... Ні. Треба одружитись,
Хоча б на чортовій сестрі!

(«Якби з ким сісти хліба з'їсти...», pp. 1-11;
4.XI 1860, С.-Петербург)

- 104 Минули літа молодії,
Холодним вітром од надії
Уже повіяло. Зима!
Сиди один в холодній хаті,
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись. Нема,
Анікогісінько нема!

(«Минули літа молодії...», pp. 1-7; 18.X 1860,
С.-Петербург)

- 105 Сиди ж один, поки надія
Одурить дурня, осміє...
Морозом очі окує,
А думи гордії розвіє,
Як ту сніжину по степу!
Сиди ж один собі в кутку.
Не жди весни — святої долі!

Вона не зійде вже ніколи
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить!
І думу вольную на волю
Не прийде випустить... Сиди
І нічогісінько не жди!..

(«Минули літа молодії...», pp. 8-20; 18.X 1860,
С.-Петербург)

- 106 Тяжко мені, Боже милий,
Носити самому
Оці думи. І не ділить
Ні з ким, і нікому
Не сказать святого слова,
І душу убогу
Не радовать, і не корить
Чоловіка злого,
І умерти!..

(«Заросли шляхи тернами...», pp. 27-35; I-IV 1849, Раїм)

- 107 Видумуєш, щоб серце вбоге
Хоч тихим словом розважать,
Не лізе в голову нічого...
Нема з ким душу поєднать [...]

(«В неволі, в самоті немає...»; Інші редакції: т. 2, с. 448
до р. 13; IX-XII 1848, Косарал)

- 108 Кого, рыдая, призову я
Делить тоску, печаль мою?
В чужом краю кому, тоскуя,
Родную песню пропою?

(«Слепая», pp. 1-4, 1086-1089; 1842, С.-Петербург)

- 109 Милого Богдана Z. я получил с сердечной
благодарностью и теперь с ним не разлу-
чаюсь; многие пьесы наизусть уже читаю,
одно иногда сердце тяготит — некому слу-
шать, некому передавать той прелести, ко-
торую заключает в себе поэзия, а одному

тяжело носить этот избыток возвышенных
божественных идей.

(Листи. 67. До Бр. Залеського; 9.X 1854,
Новопетровське укріплення)

110   Поділюся

Моїми сльозами...

Та не з братом, не з сестрою —

З німими стінами

На чужині...

(«Гайдамаки», рр. 410–414; 1839–41, С.-Петербург)

111   Молюся, знову уповаю,

І знову сльози виливаю,

І думу тяжкую мою

Нічим стінам передаю.

(«Відьма», рр. 1–4; 4–6.III 1858, Нижній Новгород)

112   Де ж ті люде, де ж ті добрі,

Що серце збиралось

З ними жити, їх любити?

Пропали, пропали!

(«Катерина», рр. 301–304; 1838–1839, С.-Петербург)

113   «Всякъ другъ речеть: содружихся ему и
азъ: но есть именемъ точію другъ». — Отак
тепер і зо мною сталося. Було, на собаку
кинь, то влучиш друга, а як прийшлося до
скруту, то святий їх знає, де вони поділись!
чи не вимерли, крий Боже?

(Листи. 54. До А. І. Лизогуба; 1.II 1848, Орська кріпость)

114   І знов мені не привезла

Нічого почта з України...

За грішнії, мабуть, діла

Караюсь я в оцій пустині

Сердитим Богом. Не мені

Про теє знать, за що караюсь,

Та й знать не хочеться мені.

А серце плаче, як згадаю

Хоч невеселії случаї

І невеселії ті дні,
Що пронеслися надо мною
В моїй Україні колись...
Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
Поки, мов хмара, розійшлись
Без сльоз, роси тії святої.
І довелося знов мені
Людей на старості... Ні, ні,
Вони з холери повмирали,
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу. ....

Ой із журби та із жалю,
Щоб не бачить, як читають
Листи тії, погуляю,
Погуляю понад морем,
Та розважу своє горе,
Та Україну згадаю,
Та пісеньку заспіваю.
Люде скажуть, люде зрадять,
А вона мене порадить,
І порадить, і розважить,
І правдоньку мені скаже.

(«І знов мені не привезла...»; IX-XII-1848, Косарал)

- 115 В добре та щастии, бывало, на собаку ки-
неш, а влучиш друга або великого прияте-
ля. Не даром Мерзляков сказав: «Все други,
все приятели до черного лишъ дня».

(Листи. 56. До Й. М. Бодянського, 15.XI 1852,
Новопетровське укріплення)

- 116 Серце в'яне, засихає,
Замерзають сльози...

І втомивсь я, самотній,
На самій дорозі...
Отак-то! Не здивуйте,
Що вороном кричу:
Хмара сонце заступила,
Я світа не бачу.
(«Невольник» (?); Подаємо за В. Дрошенком. — Ред.)

- ## IV. ГРОМАДА

- 5 Аж гуде,
З усіх усюд народу йде [...]
(«Петрусь», рр. 208-209; I-23.IV 1850, Оренбург)
- 6 Базар люду насходилося [...]
(«Великий Лях», р. 429; 21.X 1845, Мар'їнське)
- 7 Дивись, що сили повалило —
Мов сарацина воювать
Або великого *Аттілу*!
(«Сретик», рр. 238-240; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)

БАГАТІ Й БІДНІ

- 8 Багатих усюди знають.
(Листи. 168. До В. Г. Шевченка; 7.XII 1859,
С.-Петербург)
- 9 Добре тому багатому,
Його люди знають,
А зо мною зострінуться —
Мов недобачають.
(«Думка» / «Тяжко, важко в світі жити...»/, рр. 13-16;
2.XI 1838, Гатчина)
- 10 Багатого, губатого
Дівчина шанує,
Надо мною, сиротою
Сміється, кепкує.
(«Думка» / «Тяжко, важко в світі жити...»/, рр. 17-20;
2.XI 1838, Гатчина)
- 11 Тече вода і на гору
Багатому в хату.
А вбогому в яру треба
Криницю копати.
(«Сова», рр. 94-97; 6.V 1844, С.-Петербург)
- 12 Добре мати діток
Багатому, хвалить Бога
В розкошах!
(«Москалева криниця», рр. 30-32; I6.V 1857,
Новопетровське укріплення)

- 13 Багатий не знає
Ні приятні, ні любові —
Він все те наймає.
(«Не завидуй багатому...», рр. 2–4; 4.X 1845, Миргород)
- 14 [...] Не дай, Боже, в багатого
І пить попросити.
(«Сова», рр. 148–149; 6.V 1844, С.-Петербург)
- 15 Кто не нуждается в деньгах, тот богаче
багатого.
(*Повість* «Близнецы», т. 4, с. 77; 10.VI–20.VII 1855,
Новопетровське укріплення)
- 16 Багатий на лати
Та на дрібні сльози — бодай не втирать!
(«Гайдамаки», рр. 381–382; 1839–1841, С.-Петербург)
- 17 Молодую мою силу
Багачі купили.
(«Хустина»; / За В. Дорошенком — *Ред.*)

НАЦІЯ

Нація — Хто ми? — Рідний край — Україна й любов
до нього — Слов'янофільство — Чужина — Москалі
й Московщина.

- 18 А по-моєму, нація без своєї власної,
ей тільки приналежачої, характеризую-
щої черта походить просто на кисель, і са-
мий безвкусний кисель.
(*Повість «Близнець»*, т. 4, с. 7; 10.VI–20.VII 1855,
Новопетровське укріплення)
- 19 Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким, за що закуті?..
(«І мертвим, і живим...», pp. 155–158;
14.XII 1845; В'юнище)
- 20 Отак і ви прочитаї[те],
Щоб не сонним снилися
Всі неправди, щоб розкрилися
Високі могили

Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників, кого, коли,
За що розпинали!

(«І мертвим, і живим... посланіє», рр. 238-248;
14.XII 1845; В'юнище)

21   За що ж боролись ми з ляхами?

За що ми різались з ордами?

За що скородили списками

Московські ребра?? Засівали,

І рудою поливали...

І шаблями скородили.

Що ж на ниві уродилось??!

Уродила рута... рута...

Волі нашої отрута.

(«Чигрине, Чигрине...», рр. 17-25: 19.XI 1844, Москва)

22   А як ми бились, умирали,

За що ми голови складали

В оці могили? Будеш жить,

То, може, й знатимеш, небоже,

Бо слава здорово кричить

За наші голови...

(«Буває, в неволі іноді згадаю...», рр. 125-130;
I-IV 1850, Оренбург)

23   Подивіться лишень добре,

Прочитайте знову

Тую славу. Та читайте

Од слова до слова,

Не минайте ані титли,

Ніже тії коми [...]

(«І мертвим, і живим... посланіє», рр. 149-154;
14.XII 1845; В'юнище)

24   Бо слава здорово кричить

За наші голови... А може,

І про могили, і про нас

З старцями Божими по селах

Правдива дума невесела

Меж людьми ходить...

(«Буває, в неволі іноді згадаю...», рр. 129-134;
I-IV 1850, Оренбург)

- 25 [...] Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда,
І чиї ми діти.
(«До Основ'яненка», pp. 44–48; X–XII 1839, С.-Петербург)

РІДНИЙ КРАЙ — УКРАЇНА

- 26 [...] Легше умирати
Хоть на пожарині в своїй стороні,
Ніж в чужій в палатах [...]
(«Москалева криниця», pp. 210–212; VI–XII 1847,
Орська фортеця)
- 27 І коли тебе забуду,
Іерусалиме,
Забвен буду, покинутий
Рабом на чужині.
І язик мій оніміє,
Висохне, лукавий,
Як забуду пом'янути
Тебе, наша славо.
(«Давидові псалми. 136», pp. 239–246;
19.XII 1845, В'юнище)
- 28 В ком нет любви к стране родной,
Те сердцем нищие калеки,
Ничтожные в своих делах
И суетны в ничтожной славе.
(Драма «Никита Гайдай», т. 3, с. 57; 1841, С.-Петербург)
- 29 И чем несчастней, тем милей
Всегда нам родина бывает,
Тем краше вид ее полей.
(Драма «Никита Гайдай», т. 3, с. 50; 1841, С.-Петербург)
- 30 О святая!
Святая родина моя!
Чем помогу тебе, рыдая?
И ты закована, и я.
Великим словом Божью волю
Сказать тиранам — не поймут!

И на родном прекрасном поле
Пророка камнем побьют!
Сотрут высокие могилы
И понесут их словом зла!
Тебя убили, раздавили;
И славословить запретили
Твои великие дела!

(«Тризна», pp. 246–258; 11-27.XI 1843, Яготин)

- 31   Святая родина! Святая!
Иначе как ее назвать?
Ту землю милую, родную,
Где мы родились, росли
И в колыбели полюбили
Родные песни старины.
То песни славы! Звуки рая!
Сынам на диво, на любовь
Сложили их, не умудряя
Дела великие отцов.
И эти звуки, эти горы,
Эти широкие поля,
Немолчный говор синя моря,
Небо высокое, земля
С ее богатством, нищетою —
Все это наше, нам родное,
Родные дети мы всему.
Мы часть ее, земли той милой,
Где наши деды родились,
Где их высокие могилы
В степях так гордо поднялись,
И наши очи приковали
Своею мрачною красой,
И без речей нам рассказали
Судьбу Украины родной.

(Драма «Никита Гайдай», т. 3, с. 56–57;
1841, С.-Петербург)

- 32   Чего-то жаль нам в прошлом нашем,
И что-то есть в земле родной...
(«Тризна», pp. 165–166; 11–27.XI 1843, Яготин)

- 33 Страдал несчастный сирота
Вдали от родины счастливой,
И ждал конца нетерпеливо.
Его любимая мечта —
Полезным быть родному краю, —
Как цвет, с ним вместе увядает!
(«Тризна», pp. 365–370; 11–27.XI 1843, Яготин)
-

- 34 Провидя жизни назначенье,
Великий Божий приговор,
В самопытливом размышленьи
Он подымал слезящий взор
На красоты святой природы.
«Как все согласно!» — он шептал
И край родной воспоминал;
У Бога правды и свободы
Всему живущему молил,
И кроткой мыслию следил
Дела минувшие народов,
Дела страны своей родной,
И горько плакал...
(«Тризна», pp. 234–246; 11–27.XI 1843, Яготин)
-

- 35 І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї:
То одинокому мені
Здається — кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славная країна...
(«І виріс я на чужині...», pp. 1–6; IX–XII 1848, Косарал)
-

- 36 Украина милая моя!
Моя Украина родная!
Её широкие поля!
Её высокие курганы!
Святая прадедов земля!
Люблю тебя, моя Украина:
Твои зеленые дубровы,
Твои шелковые луга,

Днепра крутые берега,
Люблю я вас любовью новой,
Любовью крепкою.

(Драма «Никита Гайдай», т. 3, с. 50; 1841, С.-Петербург)

- 37 Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!
(«Сон» / «Гори мої високі!...»/, pp. 57-60;
VI-XII 1847, Орська фортеця)

- 38 Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани і гори —
Все покину, і долину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.
(«Як умру, то поховайте!...», [Заповіт], pp. 9-16;
25.XII 1845, Переяслав)

- 39 [...] Молися, сину, за Україну
Його замучили колись.
(«Мені однаково, чи буду!...», pp. 15-16;
17.IV-19.V 1847, С.-Петербург)

- 40 А все-таки її люблю,
Мою Україну широку,
Хоч я по їй і самотній
(Бо, батче, пари не найшов)
Аж до погибелі дійшов.
(«Хіба самому написати!...», pp. 47-51; 1-IV 1849, Раїм)

- 41 Якби сказати, що не люблю,
Що я Україну забуваю
Або лукавих проклинаю
За те, що я тепер терплю,
Єй-богу, братія, прощаю
І милосердному молюсь,
Щоб ви лихим чим не згадали.
Хоч я вам кривди не робив,

Та все-таки меж вами жив,
То, може, дещо і осталосьь.

(«То так і я тепер пишу...», рр. 11-20;
VI-XII 1847, Орська фортеця)

- 42 [...] Я всю мізерію оддав
Моїй Україні-небозі...

(«Буває, в неволі іноді згадаю...», рр. 72-73;
I-IV 1850, Оренбург)

- 43 Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс між чужими
І, неоплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру.
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: — Молись,
Молися, сину, за Вкраїну
Його замучили колись. —
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та неоднаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її окраденую збудять...
Ох, не однаково мені.

(«Мені однаково, чи буду...»; 17.IV-19.V 1847,
С.-Петербург)

- 44 Україно, Україно!
Ненько моя, ненько!
Як згадаю тебе, краю,
Заплаче серденько...

(«Тарасова ніч», рр. 45-48; 6.XI 1838; С.-Петербург)

- 45 Тяжко мені
Витать над Невою.
України далекої
Може, вже немає. ...
Може, Москва випалила
І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
Високі могили —
Нашу славу.
(«Сон» /Комедія/, pp. 452-455, 458-462;
8.VII 1844, С.-Петербург)
-
- 46 Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховують,
Що не в Україні буду жить,
Людей і Господа любить.
(«В неволі тяжко, хоча й волі...», pp. 11-14;
19-30.V 1847, С.-Петербург)
-
- 47 [...] Серце холоне,
Як подумаю, що, може,
Мене похоронять
На чужині, — і ці думи
Зо мною сховають!..
І мене на Україні
Ніхто не згадає!
(«Лічу в неволі дні і ночі...», pp. 70-76;
I-IV 1850, Оренбург)
-
- 48 Може, мені на чужині
Лежать легше буде,
Як іноді в Україні
Згадувати будуть!
(«Лічу в неволі дні і ночі...», pp. 61-64;
I-IV 1850, Оренбург)
-
- 49 [...] Отже таки й на чужині.
Хотілося б... Та й то для того,
Щоб не робили москалі
Труни із дерева чужого
Або хоч крихотку землі

Із-за Дніпра мого святого
Святії вітри принесли [...]

(«Не гріє сонце на чужині...», pp. 16-22;
VI-VII 1847, Орська фортеця)

- 50   Дай дожити подивитись,
      О Боже мій милий!
      На лані тії зелені
      І тії могили! А не даси, то донеси
      На мою країну
      Мої сльози; бо я, Боже!
      Я за неї гину!

(«Лічу в неволі дні і ночі...», pp. 53-60;
I-IV 1850, Оренбург)

- 51   Дай же, Боже, коли-небудь,
      Хоч на старість, стати
      На тих горах окрадених
      У маленькій хаті.
      Хоча серце замучене,
      Поточене горем,
      Принести і положити
      Па Дніпрових горах.

(«Сон» / «Гори мої високії...», pp. 168-175;
VI-VII 1847, Орська фортеця)

- 52   Нудно йому на чужині,
      І добро остило!
      Хочеться хоч подивиться
      На свій край на милий!
      На високії могили!
      На степи широкі!
      На садочок!

(«Меж скалами, неначе злодій...», pp. 110-116;
IX-XII 1847, Косарал)

- 53   О Господи!
      Дай мені хоч глянуть
      На народ отой убитий,
      На тую Україну!

(«Заросли шляхи тернами...», pp. 35-38;
I-IV 1849, Раїм)

- 54 А іноді так буває,
Що й сльози не стане;
І благав би я о смерті...
Так ти, і Україна,
І Дніпро крутоберегий,
І надія, брате,
Не даєте мені Бога
О смерті благати.
(«А. О. Козачковському», рр. 140-147;
VI-XII 1847, Орська фортеця)
-

- 55 Ось для чого мушу
Жити на світі, волочити
В неволі кайдани!
Може, ще я подивлюся
На мою Україну...
Може, ще я поділюся
Словами-сльозами
З дібровами зеленими!
З темними лугами!
(«Лічу в неволі дні і ночі...», рр. 36-44;
I-IV 1850, Оренбург)
-

- 56 А може, ще добро побачу?
А може, лихо переплачу?
Води Дніпрової нап'юся.
На тебе, друже, подивлюсь.
І може, в тихій твоїй хаті
Я буду знову розмовляти
З тобою, друже мій. Боюсь!
Боюся сам себе спитати, —
Чи се коли сподіється?
Чи, може, вже з неба
Подивлюсь на Україну,
Подивлюсь на тебе.
(«А. О. Козачковському», рр. 128-139;
VI-XII 1847, Орська фортеця)
-

- 57 О доле моя! Моя країно!
Коли я вирвусь з цієї пустині?
Чи, може, крий Боже,

Тут і загину.

І почорніє червоне поле...

(«А. О. Козачковському», рр. 79–83; VI–XII 1847,
Орська фортеця)

58

Заросли шляхи тернами

На тую країну,

Мабуть, я її навіки,

Навіки покинув.

Мабуть, мені не вернутись

Ніколи додому?

Мабуть, мені доведеться

Читати самому

Оці думи?

(«Заросли шляхи тернами...», рр. 1–9; I–IV 1849, Раїм)

59

Як перед Богом сповідаюсь,

За правду на світі караюсь

І не клену долі.

Тільки Господа благаю,

Не дай, Боже, в чужім краю

Згинути в неволі.

(«А. О. Козачковському»; Інші редакції: т. 2, с. 410, між
рр. 122–123; VI–XII 1847, Орська фортеця)

60

Помолись

За мене Богу, мій ти сину,

На тій преславній Україні,

На тій веселій стороні.

Чи не полегшає мені?

(«Москалева криниця», рр. 403–407; 16.V 1857,
Новопетровське укріплення)

61

Для чого я на світ родився,

Свою Україну любив?

(«Чернець», рр. 112–113; VI–XII 1847, Орська фортеця)

62

[...] Я — калека!

Я трепет сердца навсегда

Оледенил в снегах чужбины,

И только звуки Украины

Его тревожат иногда,

Как эхо памяти невинной.
В их узнаю мою весну,
Мои унылые досуги,
И в их [я] таю, в их тону,
И сердца тяжкие недуги,
Как благодатною росой,
Врачую ими, и молюся,
И непритворною слезой
С моей Украиной делюся.
Но глухо все в родном раю!
Я тщетно голос подаю,
Мне эха нету из дубровы
Моей козачки чернобровой.
Там все уснуло. Пустота
Растлила сердце человека,
И я на смех покинут веком,
Я — одинокий сирота!
(«Слепая», pp. 164-185; 1842, С.-Петербург)

63

А я

Тільки вмію плакати,
Тільки сльози за Україну...
А слова — немає...

(«Думи мої, думи мої...», pp. 66-69;
I-III 1840, С.-Петербург)

64

А я, юродивий, на твоїх руїнах
Марно сльози трачу [...]
(«Чигрине, Чигрине...», pp. 26-27; 9.II 1844, Москва)

65

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянный,
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає [...]

(«І мертвим, і живим...», pp. 1-9;
14.XII 1845, В'юнище)

- 66 «Так як же ти
Й говорить не вмієш
По здешньому?» — «Ба ні, — кажу, —
Говорить умію,
Та не хочу».
(«Сон» /*Комедія*/, pp. 293-297; 8.VII 1844, С.-Петербург)

- 67 А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.
(«Гайдамаки», pp. 1118-1120; 1839-1841, С.-Петербург)

- 68 Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню, тяжкую минуту
За неї Господа моліть.
(«Чи ми ще зійдемося знову?...», pp.10-13;
19-30.V 1847, С.-Петербург)

- 69 Любіться, брати мої,
Україну любіте,
І за неї, безталанну,
Господа моліте.
(«Згадайте, братія моя...», pp.17-20; 1849-1850,
Оренбург)

СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО

- 70 Славяне! несчастные славяне! Так нещадно и так много пролито храброй вашей крови междоусобными ножами. Ужели вам вечно суждено быть игралищем иноплеменников? Настанет ли час искупления? Придет мудрый вождь из среды вашей погасить пламенный раздор и слить воедино любовью и братством могущественное племя!
(Драма «Никита Гайдай», т. 3, с. 57; 1841, С.-Петербург)

- 71 [...] Весело подивиться на сліпого кобзаря, як він собі сидить з хлопцем, сліпий, підтином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боро-

лися ляхи з козаками; весело... а все-таки скажеш: «Слава Богу, що минуло», — а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яне. Серце болить, а розказувати треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братуються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря — слав'янська земля.

(«Гайдамаки»; Інші редакції: т. 1, с. 511–512; 1839–1841, С.-Петербург)

72

Отаке-то було лихо

По всій Україні!

Гірше пекла... А за віщо,

За що люде гинуть?

Того ж батька, такі ж діти —

Жити б та брататься.

Ні, не вміли, не хотіли,

Треба роз'єднатись!

Треба крові, брата крові,

Бо заздро, що в брата

Є в коморі і на дворі,

І весело в хаті!

«Уб'єм брата! Спалим хату!» —

Сказали, і сталося.

Все б, здається; ні, на кару

Сироти остались.

В сльозах росли та й вирости;

Замучені руки

Розв'язались — і кров за кров,

І муки за муки!

Болить серце, як згадаєш:

Старих слов'ян діти

Впились кров'ю. А хто винен?

Ксьондзи, єзуїти.

(«Гайдамаки», pp. 1539–1562; 1839–1841, С.-Петербург)

- 73   А я тихо
Богу помолюся,
Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І єретиками
Отакими, як констанцький
Єретик великий!
(«Єретик», рр. 78-85; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)
- 74   Лежить попіл на розпутті,
А в попелі тліє
Іскра огню великого.
Тліє, не вгасає,
Жде підпалу, як той месник,
Часу дожидає [...]
(«Єретик», рр. 7-12; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)
- 75   А на давнім пожарищі
Іскра братства тліла,
Дотлівала, дожидала
Рук твердих та смілих.
І дождалась...
(«Єретик», рр. 30-34; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)
- 76   [...] І — о диво! трупи встали
І очі розкрили,
І брат з братом обнялися
І проговорили
Слово тихої любови
Навіки і віки!
І потекли в одно море
Слав'янськїї ріки!
(«Єретик», рр. 48-55; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)
- 77   Слава тобі, любомудре,
Чеху-слав'янине!
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді. Твоє море
Слав'янськеє, нове!

Затого вже буде повне,
І попливе човен
З широкими вітрилами
І з добрим кормилом,
Попливе на вільнім морі,
На широких хвилях.

(«Єретик», рр. 56-67; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)

- 78 Слава тобі, Шафарику,
Вовіки і віки!
Що звів еси в одно море
Слав'янськїї ріки!

(«Єретик», рр. 68-71; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)

ЧУЖИНА

- 79 Так отак-то
Трапляється в світі.
Думав жити, поживати
Та Бога хвалити,
А довелось на чужині
Тільки сльози лити!
Більш нічого.

(«Меж скалами, неначе, злодій...», рр. 98-104;
IX-XII 1848, Косарал)

- 80 [...] доля приборкала
Меж людьми чужими.

(«Н. Маркевичу», рр. 31-32; 9.V 1840, С.-Петербург)

- 81 [...] Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині...

(«Думи мої, думи мої...», рр. 38-39; I III 1840,
С.-Петербург)

- 82 Не гріє сонце на чужині [...]

(«Не гріє сонце на чужині...», р. 1; VI-XII 1847,
Орська фортеця)

- 83 Тяжко-важко умирати
У чужому краю...

(«Думка» / «Тяжко, важко в світі жити...», рр. 39-40;
2.XI 1838, Гатчина)

- 84 На чужині не ті люде —
Тяжко з ними жити!
Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити.
(«Думка» / «Тече вода в синє море...»/, pp. 13-16;
1838, С.-Петербург)
- 85 Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із нашої України!
Чи там раду радять, як на турка стати,
Не чуємо на чужині.
(«Гамалія», pp. 1-4; X-XI 1842, Балтійське море)

МОСКАЛІ Й МОСКОВЩИНА

- 86 Ляхи були, усе взяли,
Кров повипивали!..
А москалі і світ Божий
В путо закували.
(«Невольник», pp. 660-663; II-IV 1859, С.-Петербург)
- 87 Москалики, що заздріли,
То все очухрали.
(«Великий Лях» [Суботів], pp. 510-511;
21.X 1845, Мар'їнське)
- 88 Та й москаль незгірша штука:
Добре вміє гріти руки!
І я люта, а все-таки
Того не зумію,
Що москалі в Україні
З козаками діють.
(«Великий Лях», pp. 291-296;
21.X 1845, Мар'їнське)
- 89 Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люде,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине...
(«Катерина», pp. 1-8; 1838-1839, С.-Петербург)

- 90 Ото дурний! а ще й битий,
На квиток повірив
Москалеві [...]
(«Сон» /*Комедія*/, pp. 325-327; 8.VII 1844, С.-Петербург)
- 91 Поборовся б і я, може,
Якби малось сили [...]
(«До Основ'яненка», pp. 69-70; X-XII 1839, С.-Петербург)
- 92 [...] Шлях на Московщину.
Далекий шлях, пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись —
Щоб його не мірять!..
(«Катерина», pp. 364-370; 1838-1839, С.-Петербург)
- 93 Та що й казать?
Кебети не маю.
А до того — Московщина,
Кругом чужі люде [...]
(«До Основ'яненка», pp. 59-62; X-XII 1839, С.-Петербург)
- 94 Русские люди, в том числе и нижегородцы, многим одолжились от европейцев и, между прочим, словом клуб. Но это слово совершенно не к лицу русскому человеку. Им бы лучше было одолжиться подобным словом, а оно верно существует в китайском языке, одолжиться бы у китайцев и японцев, если они отринули свое родное слово посиделки, удивительно верно изображающее русские дворянские сборища. У европейцев клуб имеет важное политическое значение, а у русских дворян это даже и не мирская сходка, а просто посиделки. Они собираются посидеть за ломберными столами, помолчать, поест, выпить и, если случай благоприятствует, то и по сусалам друг другу смазать.
(«Щоденник»; 3.X 1857, Нижній Новгород)
- 95 ...В великороссийском человеке есть врожденная антипатия к зелени, к этой живой

блестящей ризе улыбающейся матери природы. Великороссийская деревня — это, как выразился Гоголь, наваленные кучи серых бревен с черными отверстиями вместо окон, вечная грязь, вечная зима! Нигде прутика зеленого не увидишь, а по сторонам непроходимые леса зеленеют. А деревня, как будто нарочно, вырубилась на большую дорогу из-под тени этого непроходимого сада. Растянулась в два ряда около большой дороги, выстроила постоянные дворы, а на отлете часовню и кабачок, и ей ничего больше не нужно. Непонятная антипатия к прелестям природы.

В Малороссии совсем не то. Там деревня и даже город укрыли свои белые приветливые хаты в тени черешневых и вишневых садов. Там бедный не улыбающийся мужик окутал себя великолепную вечно улыбающуюся природою и поет свою унылую задушевную песню в надежде на лучшее существование. О моя бедная, моя прекрасная, моя милая родина! Скоро ли я вздохну твоим живительным, сладким воздухом? Милосердный Бог — моя нетленная надежда.

(«Щоденник»; 14. VII 1857, Новопетровське укріплення)

ВОЛЯ Й НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

- 96 [...] Живу, учусь, нікому не кланяюсь і нікого не боюсь, окрім Бога — велике щасття бути вольним чоловіком, робиш, що хочеш, ніхто тебе не спинить.

(Листи. 1. До М. Г. Шевченка; 15. XI 1839, С.-Петербург)

- 97 Завидное, очаровательное положение в свете человека, ни от кого не зависимого.

(Повість «Прогулка...», т. 4, с. 384; 1 ч. 30. XI 1856, Новопетровське укріплення/ 2ч. 16. II 1858, Нижній Новгород)

- 98 А покойный Данте говорит, что в нашей жизни нет горьшего горя, как в несчастьи вспоминать о прошлом счастья. Правду сказал покойный флорентинец, я это на себе теперь каждый день испытываю. Хоть тоже, правду сказать, в моей прошлой жизни немного было радостей, по крайней мере, все-таки было что-то похоже немного на свободу, а одна тень свободы человека выходит.

(Листи. 56. До Й. М. Бодяньського; 15.XI 1852,
Новопетровське укріплення)

- 99 [...] Та не продамся нікому,
В найми не наймуся.
(«Як маю я журитися...», рр. 7–8; I–IV 1849, Раїм)
-

- 100 Ні, не буду чужі воли
Пасти, заганяти;
Не буду я в чужій хаті
Тещу поважати.
(«Нащо мені женитися?..», рр. 13–16; I–IV 1849, Раїм)
-

- 101 Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого.
(«Кавказ», рр. 11–16; 18.XI 1845, Переяслав)
-

- 102 Бо де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи.
(«[Царі]», рр. 232–233; IX–XII 1848, Косарал)
-

- 103 В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.
(«І мертвим, і живим...», рр. 31–32;
14.XII 1845, В'юнище)
-

НЕВОЛЯ

- 104   Немає гірше, як в неволі
          Про волю згадувать.
          («Г. З.», рр. 1-2; IX-XII 1848, Косарал)
-
- 105   [...] Не співають веселої
          В далекій неволі.
          («Давидові псалми. 136», рр. 237-238;
          19.XII 1845, В'юнище)
-
- 106   «Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі
          Із нашої України!
          Чи там раду радять, як на турка стати,
          Не чуємо на чужині.
          Ой повій, повій, вітре, через море
          Та з Великого Лугу,
          Суши наші сльози, заглуши кайдани,
          Розвій нашу тугу.
          Ой заграй, заграй, синесеньке море,
          Та під тими байдаками,
          Що пливуть козаки, тільки мріють шапки,
          Та на сей бік за нами.
          Ой Боже наш, Боже, хоч і не за нами,
          Неси Ти їх з України.
          Почуємо славу, козацькую славу,
          Почуємо та й загинем».
          («Гамалія», рр. 1-16; X-XI 1842, Балтійське море)
-
- 107   Боже! Боже!
          Великая сило!
          Великая славо! зглянься на людей,
          Одпочинь од кари у світлому Раї.
          За що пропадають? за що Ти караєш
          Своїх і покорних, і добрих дітей?
          За що закрит їх добрі очі
          І вольний розум окував
          Кайданами лихої ночі!..
          («Єретик», рр. 140-148; 10.X 1845,
          Мар'їнське / 22.X 1845, Переяслав)
-

- 108 За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.
Споконвіку Прометей
Там орел карає,
Що день божий добрі ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові —
Воно знову оживає
І сміється знову.
(«Кавказ», рр. 1-10; 18.XI 1845, Переяслав)
-
- 109 І добре роблять, що кують
На руки добрії кайдани
Та чарки в руки не дають
Або ножа, а то б зарані
Гарненько з лиха б напились,
А потім з жалю заридали
Та батька, матір прокляли
І тих, що до хреста держали.
(«Дурні та гордії ми люди...», рр. 27-34; I-IV 1849, Раїм)
-
- 110 Мов дзвони, загули кайдани [...]
(«Неофіти», р. 404; 8.XII 1857, Нижній Новгород)
-
- 111 Коли б ті діти не росли,
Тебе, святого, не гнівили,
Що у неволі народились
І стид на Тебе понесли.
(«Один у другого питаєм...», рр. 9-12; VI-XII 1847,
Орська фортеця)
-
- 112 «О милий Боже України!
Не дай пропасти на чужині,
В неволі вольним козакам!
І сором тут, і сором там —
Вставать з чужої домовини,
На суд Твій праведний прийти,
В залізах руки принести,

І перед всіми у кайданах
Стать козакові...»
(«Гамалія», рр. 76-84; X-XI 1842, Балтійське море)

113   Горе нам!
Невольникам і сиротам
В степу безкраїм за Уралом.
(«Самому чудно. А де ж дітись?...», рр. 11-13;
VI-XII 1847; Орська фортеця)

114   Пішов же я світ-за-очі,
Доля заховалась;
А воленьку люде добрі
І не торговали,
А без торгу закинули
В далеку неволю...
Щоб не росло таке зілля
На нашому полію.
(«Як маю я журитися...», рр. 9-15; I-V 1849, Раїм)

115   Лучше б було не родити
Або утопити,
Як мав би я у неволі
Господа гнівити.
(«Не молилася за мене...», рр. 9-12; I-IV 1850, Оренбург)

116   Як же жити
На чужині на самоті?
І що робити взаперті?
Якби кайдани перегризти,
То гриз потроху б. Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
Не так залізо гартували,
Щоб перегризти.
(«Самому чудно. А де ж дітись?...», рр. 4-11;
VI-XII 1847; Орська фортеця)

117   Та не дай, Господи, нікому,
Як мені тепер, старому,
У неволі пропадати,
Марне літа коротати.
(«Та не дай, Господи, нікому...», рр. 1-4;
V 1848; Орська фортеця)

- 118 Бо горе словами
Не розкажеться нікому
Ніколи, ніколи,
Нігде на світі! Нема слов
В далекій неволі!
Немає слов, немає сльоз,
Немає нічого.
Нема навіть кругом тебе
Великого Бога!
Нема на що подивитись,
З ким поговорити.
Жить не хочеться на світі,
А сам мусиш жити.
(«Лічу в неволі дні і ночі...», pp. 20-32;
I-IV 1850, Оренбург)

- 119 [...] На світі
Тільки й тяжко, що в пустині
У неволі жити;
Та й там живуть, хоч погано,
Що ж діяти маю?
Треба б вмерти, так надія,
Брате, не вмирає.
(«Не додому вночі йдучи...», pp. 42-48;
24.XII 1848, Косарал)

- 120 Як же його у неволі
Жити без надії?
Навчіть мене, люди добрі,
А то одурію...
(«Ой гляну я, подивлюся...», pp. 13-16;
I-V 1848; Орська фортеця)

- 121 Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі, старому,
У сій неволі стало жаль —
Що світ зав'язаний, закритий!
Що сам еси тепер москаль,
Що серце порване, побите,
І що хороше-дороге
Було в йому, то розлилося [...]
(«Ну що б, здавалося, слова...», pp. 39-46;
XI-XII 1848, Косарал)

122 Мов за подушне, оступили

Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий,
Де ж заховатися мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім *Аралу*; і пишу.
Віршую нищечком, грішу.
Бог зна колишнії случаї
В душі своїй перебираю
Та списую, щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу. Лютий злодій
Впирається-таки, та й годі.

(«Мов за подушне, оступили...»; IX–XII 1848, Косарал)

123 Не додому вночі йдучи

З куминої хати
І не спати лягаючи,
Згадай мене, брате.
А як прийде нудьга в гості
Та й на ніч засяде,
Отойді мене, мій друже,
Зови на пораду.
Отойді згадай в пустині,
Далеко над морем,
Свого друга веселого,
Як він горе боре.
Як він свої думи тії
І серце убоге
Заховавши, ходить собі,
Та молиться Богу,
Та згадує Україну
І тебе, мій друже;
Та іноді й пожуриться —
Звичайне, не дуже,
А так тільки. Надворі, бач,
Наступає свято...
Тяжко його, друже-брате,

Самому стрічати
У пустині. Завтра рано
Заревуть дзвіниці
В Україні; завтра рано
До церкви молитися
Підуть люде... Завтра ж рано
Завіє голодний
Звір в пустині, і повіє
Ураган холодний.
І занесе піском, снігом
Курінь — мою хату.
Отак мені доведеться
Свято зустрічати!

(«Не додому вночі йдучи...», pp. 1-36;
24.XII 1848, Косарал)

124   А тобі, мій самотній,
Мій друже єдиний,
Горе тобі на чужині
Та на самотині.
Хто з тобою заговорить,
Привітає, гляне?..
Кругом тебе простяглася
Трупом бездиханним
Помарнілая пустиня,
Кинута Богом.

(«Ми восени таки похожі...», pp. 40-49; IX-X 1849, Раїм)

125   І небо невміє, і заспані хвилі;
І понад берегом геть-геть,
Ненає п'яний, очерет
Без вітру гнеться. Боже милий!
Чи довго буде ще мені,
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
В степу пожовкла трава;

Не хоче правдоньки сказать,
А більше ні в кого спитать.

(«І небо невмите, і заспані хвилі...»;
IX–XII 1848, Косарал)

126 Чи доля так оце зробила?

Чи мати Богу не молилась,
Як понесла мене? Що я —
Неначе лютая змія
Розтоптана в степу здихає,
Захода сонця дожидає.
Отак-то я тепер терплю
Та смерть із степу виглядаю,
А за що, ей-богу, не знаю!

(«Хіба самому написать...», pp. 38–46; I–IV 1849, Раїм)

127 [...] Коли мене неволя і горе не побороло,
то сам я не звалюся.

(Листи. 126. До М. С. Щепкіна; 9.II 1858,
Нижній Новгород)

128 Не погиб в неволе, не погибну на воле, —
говорит малороссийская песня.

(Листи. 129. До І. О. Ускова; 17.II 1858,
Нижній Новгород)

129 [...] А серцеві не потурай,
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило.
Приспи ж його [...]

(«Чернець», pp. 101–104; VI–XII 1847, Орська фортеця)

130 О горе! горенько мені!
І де я в світі заховаюсь?
Щодень пілати розпинають,
Морозять, шкварять на огні!

(«Колись, дурною головою...», pp. 9–12;
21.VII 1859, Черкаси)

ПРАВДА Й НЕПРАВДА

- 131 Скрізь неправда, де не гляну,
Скрізь Господа лають.
(«Сліпий», рр. 683–684; 16.X 1845, Мар'їнське)
- 132 Нема правди, не виросла;
Кривда повиває...
(«Гайдамаки», рр. 2535–2536; 1839–1841, С.-Петербург)
- 133 Кати згнущаються над нами,
А правда наша п'яна спить.
(«Кавказ», рр. 24–25; 18.XI 1845, Переяслав)
- 134 [...] Чи довго ще на сім світі
Катам панувати?
(«Сон» /Комедія/, рр. 161–162; 8.VII 1844, С.-Петербург)
- 135 Боже милий!
А де ж та правда на землі?
(«П. С.»; Інші редакції: т. 2 с. 429, до рр. 28–34;
IX–XII 1848, Косарал)
- 136 Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі.
(«Чигрине, Чигрине...», рр. 37–38; 19.II 1844, Москва)
- 137 [...] Може, ще раз сонце правди
Хоч крізь сон побачу...
(«Заворожи мені, волхве...», рр. 23–24; 13.XII 1844,
С.-Петербург)
- 138 А може, то така правда,
Як на вербі груші.
(«Москалева криниця», рр. 185–186; VI–XII 1847,
Орська фортеця)
- 139 [...] жива правда
У Господа Бога!
(«Сон» /Комедія/, рр. 93–94; 8.VII 1844, С.-Петербург)
- 140 [...] правда Божа
Встає вже, встала на землі.
(«Марія», рр. 439–440; 11.XI 1859, С.-Петербург)
- 141 Встане правда! встане воля!
(«Кавказ», р. 32; 18.XI 1845, Переяслав)

ЦАРАТ

(Абсолютистська й імперіалістична держава)

- 142 [...] а я полечу
Високо, високо за синії хмари;
Немає там власті, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чуть.
(«Сон» /Комедія/, рр. 123-126;
8. VII 1844, С.-Петербург)
-
- 143 Бо як по правді вам сказать,
То дуже вже й мені самому
Обридли тії мужики,
Та паничі, та покритки.
Хотілося б зогнать оскому
На коронованих главах,
На тих помазаниках Божих...
Так що ж, не втну, а як поможеш,
Та як покажеш, як тих птах
Скубуть і патрають, то, може,
І ми б подержали в руках
Святопомазану чуприну.
(«[Царі]», рр. 9-20; I-XII 1848, Косарал)
-
- 144 [...] Захожуся коло царів
Та *штилем* високим
Розмалюю помазаних
І спереду й збоку.
(«[Царі]»; Інші редакції: т. 2, с. 421-422;
IX-XII 1848, Косарал)
-
- 145 Та ладом
Та добрим складом хоч на час,
Хоч на годиночку у нас
Ту вінценосную громаду
Покажем спереду і ззаду
Незрячим людям.
(«[Царі]», рр. 24-29; IX-XII 1848, Косарал)
-
- 146 Бодай кати їх постинали
Отих царів, катів людських.
Морока з ними, щоб ви знали,

Мов дурень ходиш кругом їх,
Не знаєш, на яку й ступити.
Так що ж мені тепер робити
З цими поганцями? Скажи,
Найкраща сестро Аполлона,
Навчи, голубко, поможи
Полазити трохи коло трона [...]

(«[Царі]», рр. 216-225; IX-XII 1848, Косарал)

- 147 А ті були були фараони...
Кесарі... то погань!
Погань лютая, без Бога;
Сказано — дракони!

(«Неофіти»; Інші редакції: т. 2, с. 487, до р. 60;
8. XII 1857, Нижній Новгород)

- 148 О зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Якраз на смітничок Миколи,
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим, святим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожнії діла...
Безбожний царю! Творче зла!
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі!

(«Юродивий», рр. 62-72; XII 1857, Нижній Новгород)

- 149 Дивітеся ж, о! матері!
Що роблять іроди-царі!

(«Марія», рр. 392-393; 11.XI 1859, С.-Петербург)

- 150 Тойді повісили Христа,
Й тепер не втік би син Марії!

(«Не гріє сонце на чужині...», рр. 11-12; VI-XII 1847,
Орська фортеця)

- 151 Аж ось лихий царя несе
З законами, з мечем, з катями,
З князями, темними рабами.
Вночі підкрались, зайняли
Отари з поля; а пасущих,

І шатра їх, убогі куші,
І все добро, дітей малих,
Сестру, жену і все взяли,
І все розтлили, осквернили,
І осквернених, худосилих,
Убогих серцем, завдали
В роботу-каторгу. Минали
За днями дні. Раби мовчали,
Царі лупилися, росли
І Вавилони муровали.
А маги, бонзи і жерці
(Неначе наші панотці)
В храмах, в пагодах годувались,
Мов кабани царям на сало
Та на ковбаси. І царі
Самі собі побудовали
Храмів, кумирні, олтарі.
Раби німії поклонялись.
(«Саул», pp. 10–32; 13.X 1860, С.-Петербург)

- 152   Перед Нероном,
Перед Юпітером новим,
Молились вчора сенатори
І всі патриції, і вчора
Лилася Божа благодать.
Кому чи чином, чи грошима,
Кому [в] аренду Палестину,
Байстрятам дещо. А кому
Самі благоволили дати
Свою підложницю в супруги,
Хоча й підтоптану. Нічого,
Аби з-під кесаря. А в кого
Сестру благоволили взяти
У свій гарем. І се нічого.
На те він Бог, а ми під Бога
Себе повинні підкладати,
Не тільки сестер.
Преторіане помолились,
Преторіанам дав указ,

Щоб все, що хочуть, те й робили,
А ми помилуємо вас.
І ви, плебеї-гречкосії,
І ви молилися, та вас
Ніхто не милує. Не вміють
Вас і помилувать гаразд!
(«Неофіти», рр. 301–325; 8.XII 1857, Нижній Новгород)

- 153 За богами панства, панства
В сребрі та златі,
Мов кабани годовані,
Пикаті, пузаті!..
Аж потіють, та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло *самих*: може, вдарять,
Або дулю дати
Благоволять; хоч маленьку,
Хоч півдулі, аби тільки
Під самую пику.
І всі уряд поставали
Ніби без'язикі —
Анітелень. Цар цвенькає;
А диво-цариця,
Мов та чапля меж птахами,
Скаче, бадьориться.
Довгенько вдвох похажали,
Мов сичі надуті.
Та щось нишком розмовляли —
Здалека не чути —
О отчестві, здається,
Та нових *петлицях*,
Та о муштрах ще новіших!..
(«Сон» /*Комедія*/, рр. 329–352; 8.VII 1844, С.-Петербург)

- 154 Добридень же, новий годе
В торішній свитині,
Що ти несеш в Україну
В латаній торбині?
«Благоденствіє, указом

Новеньким повите».

Іди ж здоров, та не забудь

Злидням поклонитись!

(«Три літа», рр. 93–100; 22.XII В'юнище)

155 [...] зробили

Руками скверними створили

Свою надію; й речете,

Що цар наш Бог, і цар надія,

І нагодує і огріє

Вдову і сирот.

(«Осія. Глава XIV», рр. 56–61; 25.XII 1859, С.-Петербург)

150 Горе! Горе!

Дрібніють люди на землі,

Ростуть і висяться царі!

(«Саул», рр. 110–112; 13.X 1860, С.-Петербург)

157 О люди! люди небораки!

Нащо здалися вам царі?

Нащо здалися вам псарі?

Ви ж таки люди, не собаки!

(«О люди! люди небораки!...», рр. 1–4;
3.XI 1860, С.-Петербург)

158 Чом на його,

На кесаря свого святого,

Не кинулась?

(«Неофіти», рр. 474–476; 8.XII 1857,
Нижній Новгород)

159 Молітесь Богові одному,

Молітесь правді на землі,

А більше на землі нікому

Не поклонітесь. Все брехня —

Попи й царі...

(«Неофіти», рр. 296–300; 8.XII 1857,
Нижній Новгород)

160 Усі на сім світі —

І царята, і старчата —

Адамові діти.

(«Сон» /Комедія/, рр. 39–40; 8.VII 1844, С.-Петербург)

- 161 Царі, раби — однакові
Сини перед Богом.
(«Давидові псалми. 81», рр. 141–142; 19.XII 1845,
В'юнище)
-

- 162 Хіба ти не бачиш,
Хіба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися [...]
(«Сон» /Комедія/, рр. 121–123; 8.VII 1844, С.-Петербург)
-

- 163 Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб незаплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі
Або в далекій стороні,
В британських, галльських легіонах,
Не муштровались!
(«Неофіти», рр. 214–220; 8.XII 1857, Нижній Новгород)
-

- 164 Скрізь шукала
Дитину мати. Не найшла
І в Сіракузи поплила.
Та там уже його в кайданах
Найшла, сердешная, в тюрмі.
Не допустили й подивитись,
І мусила вона сидіть
Коло острога. Ждать, і ждать,
Як Бога з неба виглядять
Свогого сина, аж поки-то
Його в кайданах поженуть
Бульвар мести.
(«Неофіти», 239–250; 8.XII 1857, Нижній Новгород)
-

- 165 Просвітілись! та ще й хочем
Других просвітити,
Сонце правди показати
Сліпим, бачиш, дітям!..
Все покажем! тільки дайте

Себе в руки взяти.
Як і тюрми муровати,
Кайдани кувати,
Як їх носити!.. і як плести
Кнути узловати —
Всьому навчим [...]
(«Кавказ», рр. 143-152; 18.XI 1845, Переяслав)

---

166 У нас же й світа як на те —
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
(«Кавказ», рр. 89-91; 18.XI 1845, Переяслав)

---

167 Од споконвіку і донині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її найшли.
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили,
Всього наробимо колись!
(«А. О. Козачковському», рр. 73-78; VI-XII 1847,
Орська фортеця)

---

168 Заворушилася пустиня.
Мов із тісної домовини
На той остатній Страшний суд
Мертвці за правдою встають.
То не вмерлі, не убиті,
Не суда просити!
Ні, то люди, живі люди,
В кайдани залиті,
Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити.
Неситому!.. То катаржні.
А за що? Те знає...
Вседержитель... А може, ще
Й Він не добачає.

Онде злодій штемпований
Кайдани волочить;
Он розбойник катований

Зубами скрегоче,
Недобитка товариша
Зарізати хоче!
А меж ними, запеклими,
В кайдани убраний,
Цар всесвітній! Цар волі, цар,
Штемпом увінчаний!
В муці, в катарзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!

(«Сон» /Комедія/, pp. 220–247; 8.VII 1844, С.-Петербург)

- 169 Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам Бог у нас!
Нам тільки *сакля* очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! Чом ви нам
Платить за сонце не повинні!
Та й тільки ж то! Ми не погане,
Ми настоящі християне,
Ми малим ситі!.. А зате!
Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчились!
(«Кавказ», pp. 76–88; 18.XI 1845, Переяслав)

- 170 До нас в науку! ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!
(«Кавказ», pp. 74–75; 18.XI 1845, Переяслав)

- 171 У нас навчіться!.. В нас дери,
Дери та дай,
І просто в Рай [...]
(«Кавказ», pp. 103–105; 18.XI 1845, Переяслав)

- 172 Нехай Бог боронить!
Може, ще нестись заставлять,
Москаля плодити.

Бо чутка є, що цар хоче

Весь світ полонити.

(«Великий Льох», рр. 389–393; 21.X 1845, Мар'їнське)

- 173 Отам-то милостивії ми,
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо. Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало,
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерних гарячих сльоз!
А батькових старих, кровавих,
Не ріки — море розлилось,
Огнєнне море! Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава.

(«Кавказ», рр. 40–56; 18.XI 1845, Переяслав)

- 174 Прийшли, і город обступили
Кругом, і город запалили.
(«[Царі]», рр. 203–204; IX–XII 1848, Косарал)

- 175 Всіх уклали, все забрали.
(«Гайдамаки», р. 1362; 1939–1941, С.-Петербург)

- 170 Добра чимало
Вони творили на землі,
Ріками сльози розлили,
А кров морями.
(«Мені здається, я не знаю...», рр. 13–16; I–IV 1850,
Оренбург)

- 177 А поки що течуть ріки,
Кровавії ріки!
(«Кавказ», рр. 36–37; 18.XI 1845, Переяслав)

- 178   За кого ж Ти розіп'явся,
Христе, Сине Божий?
За нас, добрих, чи за слово
Істини... чи, може,
Щоб ми з Тебе насміялись?
Воно ж так і сталось.
Храми, каплиці, і ікони,
І ставники, і мирри дим,
І перед обра[зо]м Твоїм
Неутомленніє поклони.
За кражу, за войну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять
І потім в дар Тобі приносять
З пожару вкрадений покров!!
(«Кавказ», рр. 128-141; 18.XI 1845, Переяслав)

- 179   Не знаю,
Для чого справді ми читаєм
Святую заповідь Його!
Честную кров Його п'ємо,
Мов у шинкарки меду чарку...
О, суєслови!.. На жидах?..
Не на жидах, на нас лукавих,
На дітях наших препоганих
Святая кров Його!.. Кати!
Собаки без очей, скажені,
Ми і не бачим, бо земні
Б'ємо поклони. За хрести
Ховаємось од сатани.
А ми Його благаємо
І просимо стиха
Супостатам-християнам
То чуми, то лиха,
То всякого безголов'я,
І все по закону...
А бодай вас!..

Та цур же вам,

Новим фараонам
І кесарям-людодіам!
(«Неофіти»; Інші редакції: т. 2 с. 488, між с. 60 і 61;
8.XII 1857, Нижній Новгород)

180 Розбойники, кати в тіарах,
Все потопили, все взяли,
Мов у Московії татаре,
І нам, сліпим, передали
Свої догмати!.. кров, пожари,
Всі зла на світі, війни, чвари,
Пекельних мук безкрай ряд...
(«Єретик», рр. 153–159; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)

181 І знову потекла
Мужицька кров! Кати вінчані,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову.
(«Мій Боже милий, знову лихо!..», рр. 5–8;
IV–V 1859; С.-Петербург)

182 Гади! гади!
Чи напилися ви, чи ні
Людської крові?..
(«Єретик», рр. 170–172; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)

183 Доки, Господи, лукаві
Хваляться, доколи
Неправдою? Твої люди
Во тьмі і в неволі
Закували... Добро Твое
Кров'ю потопили,
Зарізали прохожого,
Вдову задавили [...]
(«Давидові псалми. 93», рр. 157–164; 19.XII 1845,
В'юнище)

184 «Доколи будете стяжати,
І кров невинну розливають
Людей убогих? а багатим
Судом лукавим помагати? [...]»
(«Давидові псалми. 81», рр. 129–132; 19.XII 1845,
В'юнище)

185 [...] люті звірі
Прийшли в овніх шкурах
І пазурі розпустили...

Ні гори, ні мури
Не сховають. Розіллється
Червонеє море
Крові! крові з дітей ваших.

(«Єретик», рр. 319–325; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)

186

Людей!

Незлюбних, праведних дітей,
Жрете, скажені!.. Мов шуліка
Хватає в бур'яні курча,
Клює і рве його. А люде...
Хоч бачать люде, та мовчать.

(«Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19», рр. 9–14;
6.XII 1859, С.-Петербург)

187

Нема добретворящого,
Нема ні одного.
Коли вони, неситії
Гріхами, дознають?
Їдять люди замість хліба,
Бога не згадають,
Там бояться, лякаються,
Де страху й не буде.
Так самі себе бояться
Лукавії люде.

(«Давидові псалми. 52», рр. 91–100;
19.XII 1845, В'юнище)

188

Такі-то темнії діла
Творяться нишком на сім світі!

(«Москалева криниця», рр. 149–150;
VI–XII 1847, Орська фортеця)

189

Он яке твориться
На сім світі! Яка правда
У людей, мій сину.
Така й досі, я думаю,
В нас на Україні.
Та другої і не буде
В невольниках людях.

(«Москалева криниця», рр. 193–199; 16.V 1857,
Новопетровське укріплення)

190

Бо на душу мою встали
Сильнії чужії,

Не зрять Бога над собою,
Не знають, що діють.

(«Давидові псалми. 53», pp. 113–116;
19.XII 1845, В'юнище)

191   Боже, нашими ушима
Чули Твою славу,
І діди нам розказують
Про давні криваві
Тії літа: як рукою
Твердою Своєю
Розв'язав Ти наші руки
І покрив землею
Трупи ворожі. І силу
Твою восхвалили
Твої люде і в покої,
В добрі одпочили,
Славя Господа!.. А нині!..
Покрив еси знову
Срамотою свої люди,
І вороги нові
Розкрадають, як овець, нас
І жеруть!.. Без плати
І без ціни оддав еси
Ворогам проклятим.
Покинув нас на сміх людям,
В наругу сусідам,
Покинув нас, яко в притчу
Нерозумним людям.
І кивають, сміючися,
На нас головами,
І всякий день перед нами
Стид наш перед нами.
Окрадені, замучені,
В путах умираєм,
Не молимося чужим богам,
А Тебе благаєм:
Поможи нам, ізбави нас
Вражої наруги [...]

(«Давидові псалми. 43», pp. 41–74;
19.XII 1845, В'юнище)

ВІЙСЬКО

- 192 Штык и книги — самая дикая дисгармония.

(Повість «Прогулка...», т. 4, с. 265; ч. I 30.XI 1856,
Новопетровське укріплення/ ч. II 16.II 1858,
Нижній Новгород)

- 193 Солдат — самое бедное, самое жалкое сословие в нашем православном отечестве. У него отнято все, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода, одним словом, все.

(«Щоденник»; 14.VI 1857,
Новопетровське укріплення)

- 194 В детстве, сколько я помню, меня не занимали солдаты, как это обыкновенно бывает с детьми. Когда же я начал приходить в возраст разумения вещей, во мне зародилась неодолимая антипатия к христолюбивому воинству. Антипатия усиливалась по ме[ре] столкновения моего с людьми сего христолюбивого звания. Не знаю, случай ли, или оно так есть в самой вещи, только мне не удалось, даже в гвардии, встретить порядочного человека в мундире. Если трезвый, то непременно невежда и хвастунишка. Если же хоть с малой искрой разума и света, то также хвастунишка и, вдобавок, пьяница, мот и распутник. Естественно, что антипатия моя возросла до отвращения. И нужно же было коварной судьбе моей так ядовито, злобно посмеяться надо мною, толкнув меня в самый вонючий осадок этого христолюбивого сословия. Если бы я был изверг, кровоийца, то и тогда для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в Отдельный Оренбургский корпус солдатом. Вот где причина моих невыразимых страданий. И ко всему этому мне еще запрещено рисовать. Отнято благородней[шу]ю

часть моего бедного существования. Трибунал под председательством самого сатаны не мог бы произнести такого холодного, нечеловеческого приговора. А бездушные исполнители приговора исполнили его с возмутительною точностью.

(«Щоденник»; 19.VI 1857)

- 195 Не знаю, наверное, чем я обязан, что меня в продолжение десяти лет не возвели даже в чин унтер-офицера. Упорной ли антипатии, которую я питаю к сему привилегированному сословию? Или своему невозмутимому хохлацкому упрямству? И тому и другому, кажется. В незабвенный день объявления мне конфирмации, я сказал себе, что из меня не сделают солдата. Так и не сделали.

(«Щоденник»; 19.VI 1857)

- 196 И бравый солдат мне казался менее осла похожим на человека, почему я и мысли боялся быть похожим на бравого солдата.
(«Щоденник»; 19.VI 1857, Новопетровське укріплення)

- 197 А ночі, ночі! Господи, які страшні та довгі! — та ще й у казармах.

(Листи. 32. До А. І. Лизогуба; 11.XII 1847,
Орська кріпость)

- 198 Не спалося, а ніч, як море.

(Хоч діялось не восени,
Так у неволі). До стіни
Не заговориш ні про горе,
Ні про *младенческие сны*.
Верчуся, світу дожидаю [...]

(«Не спалося, а ніч, як море...», pp. 1–6;
19–30.V 1847, С.-Петербург)

- 199 Ще прийде ніч в смердячу хату,
Ще придуть думи. Розіб'ють

На стократ серце, і надію,
І те, що вимовить не вмію...
І все на світі проженуть.
І спинять ніч. Часи літами,
Віками глухо потечуть.
І я кровавими сльозами
Не раз постелю омочу.

Перелічу і дні і літа.
Кого я, де, коли любив?
Кому яке добро зробив?
Нікого в світі, нікому в світі,
Неначе по лісу ходив!

(«А. О. Козачковському», рр. 93–105;
VI–XII 1847, Орська фортеця)

200   Благаю Бога, щоб світало,
Мов волі, світу сонця жду.
Цвіркун замовкне; зорю б'ють.
Благаю Бога, щоб смеркало,
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштровати.
Щоб знав, як волю шанувати,
Щоб знав, що дурня всюди б'ють.

(«А. О. Козачковському», рр. 115–122; VI–XII 1847,
Орська фортеця)

201   Неужели и это еще не в последний раз
меня выведут на площадь, как бессловесное
животное напоказ? Позор и унижение!
Трудно, тяжело, невозможно заглушить
в себе всякое человеческое достоинство,
стать на вытяжку, слушать команды
и двигаться, как бездушная машина. И это
единственный, опытом дознанный способ
убивать разом тысячу себе подобных. Ге-
ниальное изобретение! Делающее честь
и христианству, и просвещению.

(«Щоденник»; 19.VI 1857)

РЕВОЛЮЦІЯ Й ЗАГИБЕЛЬ ЦАРАТУ

- 202 Ні, настане великий час
Небесної кари.
(«Єретик», рр. 108–109; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)
- 203 Чи буде суд! Чи буде кара!
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда меж людьми?
Повинна быть, бо сонце стане
І осквернену землю спалить.
(«О люди! люди небораки!...», рр. 22–26;
3.XI 1860, С.-Петербург)
- 204 А люде тихо,
Без всякого лихого лиха
Царя до ката поведуть.
(«Хоча лежачого й не б'ють...», рр. 13–15;
20.X 1860, С.-Петербург)
- 205 Царів, кровавих шинкарів,
У пута кутії окуй,
В склепу глибокім замуруй.
(«Царів, кровавих шинкарів...» [Молитва], рр. 1–3;
25.V 1860, С.-Петербург)
- 206 Царям, всесвітнім шинкарям,
І дукачі, і таляри,
І пута кутії пошли.
(«Молитва», рр. 1–3; 24.V 1860, С.-Петербург)
- 207 Буде бите
Царями сіяєє жито!
А люде виростуть. Умруть
Ще незначатиє царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.
(«І Архімед, і Галілей...», рр. 7–14; 24.IX 1860,
С.-Петербург)
- 208 Окують царей неситих
В залізніє пута,

І їх славних оковами
Ручними окрутять,
І осудять губителів
Судом своїм правим.
І вівіки стане слава,
Преподобним слава.

(«Давидові псалми. 149», pp. 275-282;
9.XII 1845, В'юнище)

- 209 Окують царей неситих
В залізніє пута,
І їх, славних, оковами
Ручними окрутять.
І осудять неправедних
Судом своїм правим,
І вівіки стане слава,
Преподобним слава.

(«Неофіти», pp. 391-398; 8.XII 1857, Нижній Новгород)

- 210 І день іде, і ніч іде.
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!

(«І день іде, і ніч іде...»; 5.XI 1860, С.-Петербург)

- 211 Може, чаєш оновлення?
Не жди тії слави!
Твої люде окрадені,
А панам лукавим...
Нащо здалась козацькая
Великая слава?!..

(«Сон» / «Гори мої високії...»/, pp. 31-36;
VI-XII 1847, Орська фортеця)

- 212 Не вам,
Не вам, в мережаній лівреї,
Донощики і фарисеї,
За правду пресвятую статъ
І за свободу! Розпинать,
А не любить ви вчились брата!
О роде суетний, проклятий,
Коли ти видохнеш?

(«Юродивий», pp. 20-27; XII 1857, Нижній Новгород)

- 213   Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить.
А то проспить собі небога
До суду Божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати муровать,
Любить царя свого п'яного
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.
(«Я не нездужаю, нівроку....», pp. 7–21;
24.XI 1858, С.-Петербург)
-

- 214   Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось-таки колись.
(«Юродивий», pp. 27–30; XII 1857, Нижній Новгород)
-

- 215   За ними
На голому піску стоять
По шнуру піраміди вряд,
Мов фараонова сторожа,
І ніби фараонам знать
Вони дають, що правда Божа
Встає вже, встала на землі.
Щоб фараони стереглись.
(«Марія», pp. 434–441; 11.XI 1859, С.-Петербург)
-

- 215-а   Сонце йде
І за собою день веде.
І вже тії хребетносили,
Уже ворущаться царі...
І буде правда на землі.
(«І тут, і всюди — скрізь погано...», pp. 10–14;
30.X 1860, С.-Петербург)
-

216

Брешуть боги,

Ті ідоли в чужих чертогах,
Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхе[є], не древле слово
Розтленное, а слово нове
Меж людьми криком пронесе,
І люд окрадений спасе
Од ласки царської...

(«Осія. Глава XIV». pp. 62-70;
25.XII 1859, С.-Петербург)

217

[...] Прорци своїм лукавим чадам,
Що пропадуть вони, лихі,
Що їх безчестіє, і зрада
І криводушіє огнем,
Кровавим, пламенним мечем
Нарізані на людських душах,
Що крикне кара невисипуща,
Що не спасе їх добрий цар,
Їх кроткий, п'яний господар,
Не дасть їм пить, не дасть їм їсти,
Не дасть коня вам охляп сісти
Та утікати; не втечете
І не сховаєтеся; всюди
Вас найде правда-мста; а люде
Підстережуть вас на тотеж,
Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім без ката
І без царя вас, біснуватих,
Розтнуть, розірвуть, розіпнуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоять...

(«Осія. Глава XIV». pp. 31-53;
25.XII 1859, С.-Петербург)

218

О Нероне!

Нероне лютий! Божий суд,
Правдивий, наглий серед шляху

Тебе осудить. Припливуть
І прилетять зо всього світу
Святе мученики. Діти
Святої волі. Круг одра,
Круг смертного твого предстануть
В кайданах. І... тебе простять.
Вони брати і християни,
А ти собака! Людоїд!
Деспот скажений!

(«Неофіти», рр. 220–231; 8.XII 1857,
Нижній Новгород)

219

Лютуй,
Мерзений старче. Розкошуй
В своїх гаремах. Із-за моря
Уже встає святая зоря.
Не громом праведним, святим
Тебе уб'ють. Ножем тупим
Тебе заріжуть, мов собаку,
Уб'ють обухом.

(«Неофіти», рр. 446–453; 8.XII 1857,
Нижній Новгород)

220

А він

Нехай лютує на землі,
Нехай пророків побиває,
Нехай усіх нас розпинає;
Уже внучата зачались,
І виростуть вони колись.
Не месники внучата тії,
Христові воїни святе,
І без огня, і без ножа
Стратеги Божії воспрянуть.
І тьми і тисячі поганих
Поред святими побіжать.
Молітесь, братія.

Молились,

Молилися перед хрестом
Закуті в пута неофіти,
Молились радісно. Хвала!
Хвала вам, душі молодіє!

Хвала вам, лицарі святіє!
Вовіки-віки похвала!
(«Неофіти», рр. 413-432; 8.XII 1857, Нижній Новгород)

221   Минуть,
Уже потроху і минають
Дні беззаконія і зла.
А львичища того не знають,
Ростуть собі, як та лоза
У темнім лузі. Уповають
На корінь свій, уже гнилий,
Уже червивий, і малий,
І худосильний. Вітер з поля
Дихне, погне і полама.
І ваша злая своєволя
Сама скупається, сама
В своїй крові. Плач великий,
Воместо львичищого рика,
Почують люде. І той плач,
Нікчемний, довгий і поганий,
Межи людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плач!
(«Подражаніє Іезекілю. Глава 19», рр. 33-50;
6.XII 1859, С.-Петербург)

222   А Медуза
В шинку з старцями п'яна спить.
От-от прокинеться... І потом,
І кров'ю вашою, деспоти,
Похмілля справить.
(«Неофіти», рр. 234-238; 8.XII 1857, Нижній Новгород)

223   Не за горами карі час.
(«Гайдамаки», р. 1158; 1839-1841, С.-Петербург)

224   [...] крикне кара невсипуща [...]
(«Осія. Глава XIV», р. 36; 25.XII 1859, С.-Петербург)

225   Бо в день радості над вами
Розпадеться кара.
І повіє огонь новий
З Холодного Яру.
(«Холодний Яр», рр. 81-84; 17.XII 1845, В'юнище)

- 226 І ваша злая своєволя
Сама скупається, сама
В своїй крові.
(«Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19», pp. 43-45;
6.XII 1859, С.-Петербург)
- 227 [...] всюди
Вас найде правда-мста [...]
(«Осія. Глава XIV», pp. 43-44;
25.XII 1859, С.-Петербург)
- 228 Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у сине море [...]
(«І мертвим, і живим...», pp. 67-70;
14.XII 1845, В'юнище)
- 229 І Господь наш вас пом'яне,
Едомські діти,
Як кричали ви: «Руйнуйте,
Руйнуйте, паліте
Сіон святий!»
(«Давидові псалми. 136», pp. 247-251;
19.XII 1845, В'юнище)
- 230 Вавилоня
Дщере окаянна!
Блаженний той, хто заплатить
За твої кайдани!
Блажен! блажен! Тебе, злая,
В радості застане
І розіб'є дітей твоїх
О холодний камень.
(«Давидові псалми. 136», pp. 251-258;
19.XII 1845, В'юнище)
- 231 Минуло все, та не пропало.
Остались шашелі: гризуть,
Ж[е]руть і тлять старого [дуба]...
А од коріння тихо, любо
Зелен[і парості] ростуть.
І виростуть; і без сокири,
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфіру,
Роздавить вашого кумира,

Людській шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане, — будяки
Та кропива, а більш нічого
Не виросте над вашим трупом.
І стане купою на купі
Смердячий гній — і все те, все
Потроху вітер рознесе,
А [ми] помолимося Богу
І небагатії, небогі.

(«Бували війни й військові свари...», pp.4-24;
26.XI 1860, С.-Петербург)

ЗАКЛИКИ ДО ПОПРАВИ [ЗМІН] І ДО БОРОТЬБИ

- 232 Не ховайте, не топчіте
Святого закона,
Не зовіте преподобним
Лютото Нерона.

(«Холодний Яр», pp. 41-44; 17.XII 1845,
В'юнище)

- 233 Озовітеся ж, заплачте,
Німії, зо мною
Над неправдою людською,
Над долею злою.
Озовітесь!

(«Відьма», pp. 5-9; 4-6.III 1858,
Нижній Новгород)

- 234 Умийтеся! образ Божий
Багном не скверніте.
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать...
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко! глибоко!
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,

Та й засядуть, і премудрих
Немудрі одурять!

(«І мертвим, і живим...», pp. 79–90;
14.XII 1845, В'юнище)

- 235 Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!

(«І мертвим, і живим...», pp. 63–78; 14.XII 1845,
В'юнище)

- 236 Розпадеться лұда
На очах ваших неситих,
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих.

(«І мертвим, і живим...», pp. 213–217; 14.XII 1845,
В'юнище)

- 237 Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.

(«І мертвим, і живим...», pp. 246–253; 14.XII 1845,
В'юнище)

- 238 Схаменіться, недолуди,
Діти юродиві!

Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну [...]

(«І мертвим, і живим...», pp. 19–24;
14.XII 1845, В'юнище)

- 239 Розкуйтеся, братайтеся,
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

(«І мертвим, і живим...», pp. 25–32;
14.XII 1845, В'юнище)

- 240 Прозріте, люди, день настав!
Розправте руки, змийте луду.
Прокиньтесь, чехи, будьте люде [...]
(«Єретик», pp. 149–151; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)

- 241 Борітеся — поборете [...]
(«Кавказ», p. 61; 18.XI 1845, Переяслав)

- 242 [...] вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
(«Як умру, то поховайте...» [Заповіт], pp. 17–20;
25.XII 1845, Переяслав)

- 243 Благослови
На месть і на муки,
Благослови мої, Боже,
Нетвердїї руки!
(«Єретик», pp. 112–115; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)

- 244 А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить.
(«Я не нездужаю, нівроку...», pp. 10–14;
22.XI 1858, С.-Петербург)

- 245 Поборов Ти першу силу,
Побори ж і другу,
Ще лютіщу!.. Встань же, Боже,
Вскую будеш спати,
Од сльоз наших одвертатись,
Скорби забувати!
Смирилася душа наша,
Жить тяжко в оковах!
Встань же, Боже, поможи нам
Встать на ката знову!
(«Давидові псалми. 43», pp. 75–84;
9.XII 1845, В'юнище)
- 246 Убий гадюку, покусас!
Убий, і Бог не покарає!
(«Княжна», pp. 355–356; VI–XII 1847,
Орська фортеця)
- 247 Борітеся — поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!
(«Кавказ», pp. 61–64; 18.XI 1845, Переяслав)
- 248 Та цур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться їм кайдани,
А я полину на Сибір,
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темнії і в нори
Без дна глибокії, і вас —
Споборники святої волі —
Із тьми, із смрада, із неволі
Царям і людям напоказ
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...
(«Юродивий», pp. 83–93; XII 1857, Нижній Новгород)
- 249 Молюся, плачу і ридаю:
Воззри, Пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників. Подай їм силу
Твого мученика-Сина,

Щоб хрест-кайдани донесли
До самого, самого краю.

(«Марія», рр. 8–14; 11.XI 1859, С.-Петербург)

- 250 [...] Всепречистая, подай
Рабам німим святую силу,
Щоб іроди не ворушились.
Та більш нічого не давай.

(«Марія»; Інші редакції: т. 2 с. 508, рр. 15–18;
11.XI 1859, С.-Петербург)

- 251 Хвала вам, душі молодіє!
Хвала вам, лицарі святіє!
Вовіки-віки похвала!

(«Неофіти», рр. 430–432; 8.XII 1857, Нижній Новгород)

ВОСКРЕСІННЯ УКРАЇНИ Й НОВИЙ ЛАД

- 252 Начетверо розкопана,
Розрита могила.
Чого вони там шукали?
Що там схоронили
Старі батьки? Ех, якби-то,
Якби-то найшли те, що там схоронили,
Не плакали б діти, мати не журилась.
(«Розрита могила», рр. 47–53; 9.X 1843, Березань)

- 253 Де ж ти дівся, в Яр глибокий
Протоптаний шляху?
Чи сам заріс темним лісом,
Чи то засадили
Нові кати? Щоб до тебе
Люди не ходили
На пораду, що їм діять
З добрими панамі,
Людодідами лихими,
З новіми ляхами?
(«Холодний Яр», рр. 27–36; 17.XII 1845, В'юнище)

- 254 Наробили колись шведи
Великої слави,

Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави.
А за ними й Гордієнко...
Нарадила мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати.
Ой пожали б, якби були
Одностайне стали,
Та з фастовським полковником
Гетьмана єднали.
Не стрімили б списи в стрісі
У Петра у свата.
Не втікали б із Хортиці
Славні небожата [...]

(«Іржавець», рр. 1–16; V–XII 1847,
Орська фортеця)

- 255 — Якби то, — думаю, — якби
Не похилилися раби...
То не стояло б над Невою
Оцих осквернених палат!
Була б сестра! і був би брат!
А то... нема тепер нічого...
Ні Бога навіть, ні півбога.
Псарі з псарятами царять,
А ми, дотепні доїзжачі,
Хортів годуємо та плачем.

(«Якось-то йдучи уночі...», рр. 4–13;
13.XI 1860, С.-Петербург)

- 256 Сю ніч будуть в Україні
Родиться близнята.
Один буде, як той Гонта,
Катів катувати!
Другий буде... оце вже наш!
Катам помагати.
Наш вже в череві щипає...
А я начитала,
Що, як виросте той Гонта,
Все наше пропало!

Усе добро поплюндрує
Й брата не покине!
І розпустить правду й волю
По всій Україні!

(«Великий Лях», pp. 317-330;
21.X 1845, Мар'їнське)

- 257 Мы цепь неволи разорвем,
Огонь и кровь мы на расправу
В жилища вражьи принесем.
И наши вопли! наши стоны
С их алчной яростью умрут!
И наши вольные законы
В степях широких оживут!
(«Никита Гайдай», т. 3, с. 57; 1841, С.-Петербург)

- 258 Козак оживе;
Оживуть гетьмани в золотім жупані;
Прокинеться доля; козак заспіва:
«Ні жида, ні ляха», а в степах України —
О Боже мій милий — блисне булава!
(«Гайдамаки», pp. 1299-1303;
1839-1841, С.-Петербург)

- 259 Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..
(«Великий лях» [«Суботів»], pp. 541-547;
21.X 1845, Мар'їнське)

- 260 І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній,
Тихо засіє...
(«І мертвим, і живим...», pp. 254-259; 14.XII 1845,
В'юнище)

- 261 Тойді, як, Господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,
Незрячі прозрять, а кривие,
Мов сарна з гаю, помайнуть.
Нічим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.

Оживуть степи, озера,
І не верстовії,
А вольнії, широкії,
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами,
Без гвалту і крику,
Позіходяться докупі,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села.

(«Ісаія. Глава 35», pp. 26–50;
25.III 1859, С.-Петербург)

- 262 І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!
Радуйтеся, вбогодухі,
Не лякайтесь дива, —
Се Бог судить, визволяє
Долготерпеливих
Вас, убогих. І воздає
Злодіям за злая!

(«Ісаія. Глава 35», pp. 16–25;
25.III 1859, С.-Петербург)

- 263 І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.
(«І Архімед, і Галілей...», pp. 11-14;
27.XI 1860, С.-Петербург)
- 264 І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.
(«Як умру, то поховайте...» [Заповіт], pp. 21-24;
25.XII 1845, Переяслав)

ГРОМАДСЬКІ ІДЕАЛИ

- 265 [...] Братія, не вдавайтесь в тугу, а
молітесь Богу і працюйте розумно, во ім'я
матері нашої України безталанної.
([Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря»], т. 6,
с. 315; 8.III 1847, Седнів)
- 266 Я думав, — горенько зо мною!
Як доведеться в світі жить?
Людей і Господа хвалить?
В багні колодою гнилою
Валятись, старітись, гнить,
Умерти й сліду не покинуть
На обікрадений землі...
(«Колись, дурною головою...», pp. 2-12;
21.VII 1859, Черкаси)
- 267 Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі,
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!
(«Минають дні, минають ночі...», pp. 21-28;
22.XII 1845, В'юнище)

- 268 Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити!
(«Минають дні, минають ночі...», рр. 13-20;
22.XII 1845, В'юнище)
-

- 269 Погано дуже, страх погано!
В оцій пустині пропадать.
А ще поганше на Україні
Дивитись, плакать — і мовчать!
(«І виріс я на чужині...», рр. 45-48;
IX-XII 1848, Косарал)
-

- 270 Душа рвалась, душа рыдала,
Просила воли... Ум горел,
В крові гордыня клокотала...
Он трепетал... Он цепенел...
Рука, сжимаяся, дрожала...
О, если б мог он шар земной
Схватить озлобленной рукой,
Со всеми гадами земными;
Схватить, измять и бросить в ад!..
Он был бы счастлив, был бы рад.
(«Тризна», рр. 109-118; 11-27.XI 1843,
Яготин)
-

- 271 Он говорил, что обще благо
Должно любовию купить
И с благородною отвагой
Стать за народ и зло казнить.
Он говорил, что праздник жизни,
Великий праздник, Божий дар,
Должно пожертвовать отчизне,
Должно поставить под удар.
(«Тризна», рр. 299-306; 11-27.XI 1843,
Яготин)
-

- 272   Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите
Убоге серце, неукрите,
Голоднее. І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову.
І думу вольную... О доле!
Пророче наш! Моя ти доне!
Твоєю думу назову.

(«Марку Вовчку»; 17.II 1859; С.-Петербург)

- 273   [...] І навчає, не повинне,
Як в світі жить, людей любить,
За правду стать! за правду згинуть!
Без правди горе!

(«Марія», pp. 626-629; 11.XI 1859, С.-Петербург)

- 274   [...] Учи неложними устами
Сказати правду.

(«Муза», pp. 33-34; 9.II 1858;
Нижній Новгород)

- 275   [...] Щоб брат брата не різали
Та не окрадали,
Та в москалі вдовиченка
Щоб не оддавали.

(«Ой виострю товариша...», pp. 17-20;
IX-XII 1848, Косарал)

- 276 Чи є що краще, краще в світі,
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Пожить, не ділити?
(«Давидові псалми. 132», pp. 201-204; 19.XII 1845,
В'юнище)
-
- 277 Вдові убогій допоможіте,
Не осудіте сироти
І виведіть із тісноти
На волю тихих, заступіте
Од рук неситих.
(«Давидові псалми. 81», pp. 133-137; 19.XII 1845,
В'юнище)
-
- 278 Если мы видим подлеца и не показываем
на его пальцами, то и мы почти такие же
подлецы.
(*Повість «Музыкант»*, т. 3, с. 251; 28.XI 1854/ 15.I 1855)
-
- 279 Если бы мы, не только сочинители, но и
вообще люди честные, не смотрели ни на
родство, ни на покровительство, а указыва-
ли пальцем прямо, благородно на шута-
родственника и на грабителя-покровителя,
то эти твари по крайней мере днем бы не
грабили и не паясничали.
(*Повість «Прогулка...»*, т. 4, с. 269; 1ч. — 30.XI 1856,
2 ч. — 16.II 1858, Нижній Новгород)
-
- 280 А доброзичливым рукам
І покажи, і поможи,
Святу силу ниспошли.
(«Злоначинающих спины...» [Молитви, III], pp. 4-6;
27.V 1860; С.-Петербург)
-
- 281 Трудящим людям, Всеблагий,
На їх окраденій землі
Свою Ти силу ниспошли.
(«Царів, кровавих шинкарів...» [Молитви, II], pp. 4-6;
25.V 1860, С.-Петербург)
-
- 282 Робочим головам, рукам
На сій окраденій землі
Свою Ти силу ниспошли.
(«Молитва», pp. 4-6; 24. V 1860, С.-Петербург)
-

- 283 Роботящим умам
Роботящим рукам,
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать
Роботящим рукам.
(«Тим неситим очам...» [Молитви. IV], pp. 7-12;
31.V 1860, С.-Петербург)

- 284 А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли.
(«Злоначинающих спина...» [Молитви. III], pp. 10-12;
27.V 1860, С.-Петербург)

ОСВІТА Й ВИХОВАННЯ

- 285 Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь.
(«І мертвим, і живим...», pp. 218-221; 14.XII 1845,
В'юнище)

- 286 А поки що, треба буде
І на чужі люде
Подивитись, як там живуть,
Чи орють,
Чи не на ораному сіють,
А просто жнуть
І немолоченеє віють,
Та як і мелють і їдять —
Все треба знать.
(«Невольник», pp. 164-172; II-IV 1859, С.-Петербург)

- 287 То хоч звичаю
Козацького наберешся,
Та побачиш світа,
Не такого, як у бурсі,
А живі мисліте
З товариством прочитаєш,
Та по-молодечи
Будеш Богу молитися,

А не по-чернечи

Харамаркать.

(«Невольник», pp. 188–197; II–IV 1859, С.-Петербург)

- 288 [...] Образование должно богатить, а не окрадывать сердце человеческое. Но, к несчастью, это теория.

(Повість «Прогулка...»; т. 4, с. 258; 1ч. — 30.XI 1856,
2 ч. — 16.II 1858, Нижний Новгород)

- 289 Все это обыкновенно дурно, но вот что отвратительно. В залах института, кроме скамеек и грозного лубочного изображения самодержца, ни одной картины, ни одной гравюры. Чисто, гладко, как в любом манеже. Где же эстетическое воспитание женщины? А оно для нее, как освежающий дыхание воздух, необходимо. Душегубцы.

_____ («Щоденник»; 6. II 1858)

- 290 Я в восхищении от светски образованной женщины, и мужчины тоже. У них все, начиная от выражений до движений, приведено в такую ровную, стройную гармонию. У них во всех пульс, кажется, одинаково бьется. Дурак и умница, флегма и сангвиник — это редкие явления, да едва ли они и существуют между ими. И это мне бесконечно нравится. Ненадолго однако же. Это, может быть, потому, что я родился и вырос не между ими, а грошовым воспитанием своим и подавно не могу равняться с ними. И потому-то мне, несмотря на всю очаровательную прелесть их жизни, мне больше нравится простых людей семейный [быт]...

(Повість «Художник»; т. 4, с. 224; 25.I–4.X 1856,
_____Новопетровське укріплення)

- 291 Тут я только узнал, что значит так называемый грамотный русский человек. Эти грамотей попадают в солдаты большею частию из помещичьих сельских писарей. Мужички наши недаром говорят: «Не буде добра и правды на земли, поки пысьменным очи

не повылазять». Только вследствие глубокого презрения к этим грамотеям могла родиться подобная поговорка. Что бы подумал про моих земляков великий ревнитель народного образования Ланкастер, когда бы он знал, что у них существует такая варварская поговорка? Подумал бы, что земляки мои не люди, а пародия на людей. И был бы несправедлив. Общая грамотность в народе — величайшее добро, но где на 100 один грамотный — величайшее зло. Я ничего не знаю безнравственнее и отвратительнее сельского писаря; он первый грабитель бедного мужика, лентяй, пьяница, сосуд всех мерзостей и первый развратитель простодушного мужичка, потому что он Святое Письмо читает.

Покойный Основьяненко в своем «Шельменке, волостном писаре» только легкий очерк набросал этого отвратительного типа.

(*Повість «Капитанша»*; т. 3, с. 379–380; 1855, Новопетровське укріплення)

---

292 Доказывать ослам, что они ослы, — нужно самому быть хоть наполовину ослом, — это неоспоримая истина.

(*Повість «Прогулка...»*; т. 4, с. 283; 1 ч. — 30.XI 1856, 2 ч. — 16.II 1858, Нижній Новгород)

У. ДІА

Історія — Історія України — Україна під Польщею,
Гайдамащина [Коліїщина] й селянські повстання — Україна
під Москвою — Герої української історії — Національна
неволя — Суспільна неволя — Кріпацтво — Українська
інтелігенція.

ІСТОРІА

- 1 [...] самая скучная и монотонная история —
самого счастливого народа.

(*Повість «Близнецы»*; т. 4, с. 122; 10.VI–20.VII
1855, Новопетровське укріплення)

ІСТОРІА УКРАЇНИ

- 2 Тяжко-тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.

(«Сон» /*Комедія*/, pp. 423–425; 8.VII 1844,
С.-Петербург)

- 3 Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,
Слава України.

(«І мертвим, і живим...», pp. 230–237;
14.XII 1845, В'юнище)

- 4   Світе тихий, краю милий,
Моя Україно,
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась,
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?
(«Розрита могила», рр. 1-8; 9.X 1843, Березань)

- 5   Боже мій з тобою!
Мій краю прекрасний, розкошний, багатий!
Хто тебе не мучив? Якби розказать
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна. А Данта старого
Полупанком нашим можна здивувать.
І все то те лихо, все, кажуть, од Бога!
Чи вже ж Йому любо людей мордувать?
А надто сердешну мою Україну.
Що вона зробила? За що вона гине?
За що її діти в кайданах мовчать?
(«Іржавець», рр. 39-50; VI-XII 1847, Орська фортеця)

- 6   Великі дні, великі ночі.
Великі люди... із руїн
На світ виходять і говорять,
Говорять страшно [...]
(«Княжна»; Інші редакції: т. 2 с. 393, до рр. 415-442;
VI-XII 1847, Орська фортеця)

- 7   А гвалту! а крику!
«І гармонія, і сила,
Музика та й годі.
А історія!.. поема
Вольного народа!
Що ті римляне убогі!
Чортзна-що — не Брути!
У нас Брути! і Коклеси!
Славні, незабуті!

У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!»
Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!

(«І мертвим, і живим...», pp. 132-148;
14.XII 1845, В'юнище)

- 8   Бували війни й військовії свари:
Галагани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї —
Було добра того чимало.

(«Бували війни й військовії свари...», pp. 1-3;
26.XI 1860, С.-Петербург)

- 9   [...] ось що
Ваші славні Брути:
Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші пани
Ясновельможнії гетьмани.

(«І мертвим, і живим...», pp. 159-163;
14.XII 1845, В'юнище)

- 10   [...] на всій Україні
Високі могили, дивися, дитино,
Усі ті могили усі отакі.
Начинені нашим благородним трупом,
Начинені туго. Оце воля спить!
Лягла вона славно, лягла вона вкупі
З нами, козаками! Бачиш, як лежить —
Неначе сповита!.. Тут пана немає,
Усі ми однако на волі жили!
Усі ми однако за волю лягли,
Усі ми і встанем, та Бог його знає,
Коли-то те буде. Дивися ж, дитино!
Та добре дивися — а я розкажу,
За що Україна наша стала гинуть,
За що й я меж ними в могилі лежу.

Ти ж людям розкажеш, як виростеш, сину.
Слухай же, дитино.

(«Буває, в неволі іноді згадаю...», pp. 25-41;
I-VI 1850, Оренбург)

- 11 Земля козача зайнялась
І кров'ю, сину, полилась,
І за могилою могила,
Неначе гори, поросли
На нашій, синочку, землі!

(«Буває, в неволі іноді згадаю...», pp. 62-66;
I-VI 1850, Оренбург)

ГЕТЬМАНЩИНА

- 12 У Києві па Подолі
Було колись... І ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване,
Не вернеться... А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати.

(«Чернець», pp. 1-8; VI-XII 1847, Орська фортеця)

- 13 У Києві на Подолі
Братерська наша воля
Без холопа і без пана,
Сама собі у жупані
Розвернулася весела [...]

(«Чернець», pp. 9-13; VI-XII 1847, Орська фортеця)

- 14 Ще на Україні веселі
І вольнії пишались села [...]
Ще за гетьманщини старої
Давно се діялось колись.

(«Невольник», pp. 69-70, 73-74;
II-IV 1859, С.-Петербург)

- 15 Ще за гетьманщини святої,
Давно се діялось колись.

(«Титарівна», pp. 7-8; IX-XII 1848, Косарал)

- 16 Було колись добре жити
На тій Україні...
А згадаймо! Може, серце
Хоч трохи спочине.
(«Іван Підкова», рр. 25–28; 1839, С.-Петербург)
-
- 17 Згада козак Гетьманщину,
Згада та й заплаче!
(«Тарасова ніч», рр. 131–132; 6.XI 1838, С.-Петербург)
-
- 18 Над річкою, в чистім полі,
Могила чорніє;
Де кров текла козацькая,
Трава зеленіє.
Сидить ворон на могилі
Та з голоду криче...
Згада козак Гетьманщину,
Згада та й заплаче!
(«Тарасова ніч», рр. 125–132; 6.XI 1838,
С.-Петербург)
-
- 19 Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю [...]
(«Іван Підкова», рр. 1–6; 1839, С.-Петербург)
-
- 20 Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами;
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата.
Пишалося синами мати,
Синами вольними... Росли,
Росли сини і веселили
Старії скорбнії літа...
(«Полякам», рр. 1–11; VI–XII 1847,
Орська фортеця)

- 21 Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами
І гетьмани — всі в золоті,
У мою хатину
Прийшли, сіли коло мене
І про Україну
Розмовляють, розказують,
Як Січ будували,
Як козаки на байдаках
Пороги минали,
Як гуляли по синьому,
Грілися в Скутарі,
Та як, люльки закуривши
В Польщі на пожарі,
В Україну верталися,
Як бенкетовали.
(«Гайдамаки», рр. 130–146; 1839–1841, С.-Петербург)
- 22 Неначе птахи чорні в гаї,
Козацтво сміливе літає.
Ніхто на світі не втече!
Огонь запеклих не пече.
(«Гамалія», рр. 129–132; X–XI 1842, Балтійське море)
- 23 [...] Козацтво преться без ваги [...]
(«Гамалія», р. 94; X–XI 1842, Балтійське море)
- 24 [...] вольний, як козак
Колись-то був.
(«Відьма», рр. 34–35; 4–6.III 1858, Нижній Новгород)
- 25 А що то за люде
Були тії запорожці —
Не було й не буде
Таких людей.
(«Москалева криниця», рр. 209–212; 16.V 1857,
Новопетровське укріплення)
- 26 [...] А ворога, заплющившись,
Ката, не минає.
Отакий-то наш отаман [...]
(«Гайдамаки», рр. 991–933; 1839–1841, С.-Петербург)

- 27 Як положать отамана
В новій хаті спати,
Заголосить, як та мати,
Голосна гармата.
Гукатиме, кричатиме
Не одну годину.
І рознесе тую славу
По всій Україні.
(«Нащо мені женитися?...», pp. 33–40; I–IV 1849, Раїм)
-

РУЇНА

- 28 По своїй по землі
Свою кров розлили
І зарізали брата.
(«За байраком байрак...», pp. 17–19;
17–19.V 1847, С.-Петербург)
-

УКРАЇНА ПІД ПОЛЬЩЕЮ

(Гайдамащина й селянські повстання)

- 29 Бідна моя Україно,
Стоптана ляхами!
(«Тарасова ніч», pp. 43–44; 6.XI 1838, С.-Петербург)
-
- 30 Молітесь, діти! Страшний суд
Ляхи в Україну несуть [...]
(«Гайдамаки», pp. 1134–1135; 1839–1841, С.-Петербург)
-
- 31 Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава,
Україна плаче, стогне-плаче!
За головою голова
Додолу пада. Кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
Кричить: «Те Deum! Алілуя!...»
(«Полякам», pp. 18–24; VI–XII 1847, Орська фортеця)
-

- 32 Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люде мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата!..
Землі козацької краса
У ляха в'яне, як перш мати,
І непокрита коса
Стидом січеться; карі очі
В неволі гаснуть; розковать
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конать
В ярмі у ляха...
(«Гайдамаки», рр. 1121-1133; 1839-1841,
С.-Петербург)
-
- 33 «А годі журиться!
А ходім лиш, пани-брати,
З поляками биться!»
(«Тарасова ніч», рр. 70-73; 6.XI 1838,
С.-Петербург)
-
- 34 Нехай, кляті, бенкетують,
Поки сонце зайде,
А ніч-мати дасть пораду —
Козак ляха знайде.
(«Тарасова ніч», рр. 93-96; 6.XI 1838,
С.-Петербург)
-
- 35 Шануйтеся ж, вражі ляхи,
Скажені собаки [...]
(«Гайдамаки», рр. 1001-1002; 1839-1841,
С.-Петербург)
-
- 36 Недолю співаю козацького краю:
Слухайте ж, щоб дітям потім розказать,
Щоб і діти знали, внукам розказали,
Як козаки шляхту тяжко покарали
За те, що не вміла в добрі панувать.
(«Гайдамаки», рр. 1211-1215; 1839-1841,
С.-Петербург)
-

- 37   На гвалт України
Орли налетіли; вони рознесуть
Ляхам, жидам кару;
За кров і пожари
Пеклом гайдамаки ляхам оддадуть.
(«Гайдамаки», рр. 880-884; 1839-1841,
С.-Петербург)
-
- 38   Дай мені!
Хоч коли-небудь, Боже милий!
На світ Твій виглянуть з могили —
Спряжу всю шляхту на огні!
(«Буває, в неволі іноді згадаю...», рр. 99-102;
I-IV 1850, Оренбург)
-
- 39   [...] Всі полягли, мов поросята
В багні смердячому. А ми,
Упоравшись, пішли шукати
Нової хати, і найшли
Зелену хату і кімнату
У гаї темному. В лугах,
В степах широких, в байраках
Крутих, глибоких. Всюди хата,
Було де в хаті погуляти
І одпочити де було.
(«Варнак», рр. 128-137; I-V 1848,
Орська фортеця)
-
- 40   Мов просяча, кров лилась.
Я різав все, що паном звалось,
Без милосердія і зла [...]
(«Варнак», рр. 141-143; I-V 1848,
Орська фортеця)
-
- 41   «Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!
Багато ти, батьку, у море носив
Козацької крові; ще понесеш, друже!
Червонив ти синє, та не напоїв;
А сю ніч уп'єшся. Пекельнеє свято
По всій Україні сю ніч зареве;
Потече багато, багато-багато
Шляхетської крові. Козак оживе;

Оживуть гетьмани в золотім жупані;
Прокинеться доля; козак заспіва:
«Ні жида, ні ляха», а в степах України —
О Боже мій милий — блисне булава!»
(«Гайдамаки», pp. 1293–1303; 1839–1841,
С.-Петербург)

- 42 Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла-червоніла.
Текла, текла та й висохла.
Степи зеленіють;
Діди лежать, а над ними
Могили синіють.
Та що з того, що високі?
Ніхто їх не знає,
Ніхто щиро не заплаче,
Ніхто не згадає.
Тільки вітер тихесенько
Повіє над ними,
Тільки роси ранесенько
Сльозами дрібними
Їх умиють. Зійде сонце,
Осушить, пригріє;
А унуки? Їм байдуже,
Жито собі сіють.
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила,
Мученика праведного
Де похоронили?
Де Залізняк, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко! важко! Кат панує,
А їх не згадають.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла-червоніла.

І день і ніч гвалт, гармати;
Земля стогне, гнеться;
Сумно, страшно, а згадаєш —
Серце усміхнеться.

(«Гайдамаки», рр. 1216-1251; 1839-1841, С.-Петербург)

- 43 Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах голі плачуть діти —
Батьків немає. Шелестить
Пожовкле листя по діброві;
Гуляють хмари; сонце спить;
Нігде не чуť людської мови;
Тільки звір виє по селу,
Гризучи трупи. Не ховали,
Вовків ляхами годували,
Аж поки снігом занесло [...]

(«Гайдамаки», рр. 2121-2131; 1839-1841, С.-Петербург)

- 44 Не спинила весна крові,
Ні злості людської.
Тяжко глянуть; а згадаєм —
Так було і в Трої,
Так і буде.

(«Гайдамаки», рр. 2157-2161; 1839-1841,
С.-Петербург)

- 45 Місяцю мій ясний! З високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,
І Альту, і Сену, і там розлилось,
Не знаť за що, крові широкее море.
А тепер що буде! Сховайся ж за гору;
Сховайся, мій друже, щоб не довелось
На старість заплакати...

(«Гайдамаки», рр. 1252-1259; 1839-1841,
С.-Петербург)

- 46 [...] Дурний шию підставляє
І не знає за що!
Та ще й Гонту зневажає,
Ледаче ледащо!

«Гайдамаки не воины —
Разбойники, воры.
Пятно в нашей истории...»
Брешеш, людоморе!
За святую правду-волю
Разбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.
(«Холодний Яр», рр. 53-68; 17.XII 1845, В'юнище)

- 47   Отак-то, ляше, друже, брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові,
І серце чистее подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай.
(«Полякам», рр. 25-32; VI-XII 1847,
Орська фортеця)
-

УКРАЇНА ПІД МОСКВОЮ

- 48   Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!
(«І мертвим, і живим...», рр. 188-189; 14.XII 1845,
В'юнище)
-
- 49   Розказали кобзарі нам
Про війни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття...
Про лютії кари,
Що ляхи нам завдавали —
Про все розказали.
Що ж діялось по шведчині!
То й вони злякались!

Оніміли з переляку

Сліпі небораки.

Отак її воєводи,

Петрові собаки,

Рвали, гризли...

(«Іржавець», рр. 51–62; VI–XII 1847, Орська фортеця)

50 Все пішло ц[арям] на грище:

І Запорожжя, і село...

І монастир святий, скарбниця, —

Все, все неситі рознесли!..

(«Сон» /«Гори мої високії...»/, рр. 44–47; VI–XII 1847,
Орська фортеця)

51 Був я уторік на Україні — був у
Межигорского Спаса. І на Хортиці, і скрізь
був і все плакав, сплюндрували нашу
Україну [...]

(Листи. 23. До Я. Г. Кухаренка; 26.XI 1844, С.-Петербург)

52 Ото указ надрюкують:

«По милости Божій,

І ви наші, і все наше,

І гоже, й негоже!»

(«Великий Льох», рр. 297–300; 21.X 1845, Мар'їнське)

53 Кажуть, бачиш, що все-то те

Таки й було наше,

Що вони тільки наймали

Татарам на пашу

Та полякам...

(«Великий Льох» [Суботів], рр. 532–536; 21.X 1845,
Мар'їнське)

54 Отак-то сталося, батьку козачий,

Все занехаяли діти ледачі,

І свою волю, і твою славу —

Москалі рознесли вали в Полтаві,

Розруйнували і Січ, і Спаса,

А над тобою глину товкмасять.

(«Чернець»; Інші редакції: т. 2 с. 404 до р. 119;
VI–XII 1847, Орська фортеця)

- 55 А з вольними козаками
Що я виробляла?
Кому я їх не наймала,
Не запродавала?
Та й живуці ж, проклятуці!
Думала, з Богданом
От-от уже поховала.
Ні, встали, погані,
Із шведською прибудую...
(«Великий Лях», рр. 245-253; 21.X 1845, Мар'їнське)

ПЕТРО І

- 56 Це той *первий*, що розпинав
Нашу Україну,
А *вторая* доканала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?
(«Сон» /Комедія/, рр. 415-422; 8.VII 1844, С.-Петербург)
- 57 То не хмара — біла пташка
Хмарою спустились
Над царем тим мусянджовим
І заголосила:
«І ми сковані з тобою,
Людоїде, змію!
На Страшному на судищі
Ми Бога закриєм
Од очей твоїх неситих.
Ти нас з України
Загнав, голих і голодних,
У сніг на чужину
Та порізав; а з шкур наших
Собі багряницю
Пошив жилами твердими
І заклав столицю
В новій рясі. Подивися:

Церкви та палати!
Веселися, лютий кате,
Проклятий! проклятий!»

(«Сон» /Комедія/, рр. 468-487; 8.VII 1844, С.-Петербург)

- 58 О царю поганий,
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями;
Поставив столицю
На їх трупах катованих!

(«Сон» /Комедія/, рр. 437-444; 8.VII 1844, С.-Петербург)

КАТЕРИНА II

- 59 [...] тая цариця —
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця!..

(«Великий Лях» [Суботів], рр. 163-165;
21.X 1845, Мар'їнське)

- 60 Тебе ж, о суко!
І ми самі, і наші внуки
І миром люди прокленуть!

(«Хоча лежачого й не бють...», рр. 3-5;
20.X 1860, С.-Петербург)

- 61 На тій Україні [...] —
Байстрюки Єкатерины
Сараною сіли.

(«Великий Лях» [Суботів], рр. 523, 526-527;
21.X 1845, Мар'їнське)

- 62 [...] І дворянства страшну силу
У мундирах розплодила,
Як тих вошей розвела;
Все вельможнії байстрята!

(«Великий Лях», рр. 285-288; 21.X 1845, Мар'їнське)

- 63 Я золотом розтопленим
Заллю йому очі!

(«Великий Лях», рр. 335-336; 21.X 1845, Мар'їнське)

- 64 Я царевими чинами
Скручу ему руки!..
(«Великий Лях», рр. 339–340; 21.X 1845, Мар'їнське)
- 65 А може, й посадять,
Москалика або німця.
А москаль та німець
І там найдуть хлібець.
(«Великий Лях», рр. 382–385; 21.X 1845, Мар'їнське)

ГЕРОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Святослав — Хмельницький — Дорошенко —
Самойлович — Іван Ніс — Полуботок — Розумовський —
Гонта й Залізняк.

СВЯТОСЛАВ

- 66 (Святослав) [...] п'яний варяг-разбойник
любовался на свою шайку, пенившую свя-
тий Дніпр своїми разбойничьими ладьями.
_____ («Щоденник»; 7.IX 1857)

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

- 67 О Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну [...]
(«Розрита могила», рр. 17–20; 9.X 1843, Березань)
- 68 Отаке-то, Зіновію,
Олексіїв друже!
Ти все оддав приятелям,
А їм і байдуже.
Кажуть, бачиш, що все-то те
Таки й було наше,
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам... Може, й справді!
(«Великий Лях» [Суботів], рр. 528–537;
21.X 1845, Мар'їнське)

- 69 Отак-то, Богдане!
Занапастив еси вбогу
Сироту Україну!
(«Великий Лях» [Суботів], pp. 517–519; 21.X 1845,
Мар'їнське)
-

- 70 Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.
(«Великий Лях» [Суботів], pp. 504–507; 21.X 1845,
Мар'їнське)
-

- 71 Якби-то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подив[ив]сь!
Упився б! здорово упивсь!
І препрославлений козачий
Розумний батьку!.. і в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь
Або б в калюжі утопивсь,
В багні свинячим...

Амінь тобі, великий муже!
Великий, славний! та не дуже...
Якби ти на світ не родивсь
Або в колисці ще упивсь...
То не купав би я в калюжі
Тебе преславного. Амінь.
(«Якби-то ти, Богдане п'яний...», 18.VIII 1859,
Переяслав)

- 72 Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала.
(«Розрита могила», pp. 25–28; 9.X 1843, Березань)
-

- 73 Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?

Де Остряницина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили.
Де той Богун, де та зима?

(«Гайдамаки», pp. 1137-1144; 1839-1841, С.-Петербург)

- 74 [...] Батька Богдана могила мріє [...]
(«Сон» / «Гори мої високії...» /, p. 108; VI-XII 1847,
Орська фортеця)

ПЕТРО ДОРОШЕНКО

- 75 Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі,
Та й умер з нудьги. Остило
Волочить кайдани.
І забули в Україні
Славногo гетьмана.
(«Заступила чорна хмара...», pp. 69-76; IX-XII 1848,
Косарал)

ІВАН САМОЙЛОВИЧ

- 76 Заступила чорна хмара
Та білу хмару.
Виступили з-за лиману
З турками татари.
Із Полісся шляхта лізе,
А гетьман-попович
Із-за Дніпра напирас —
Дурний Самойлович.
З Ромоданом. Мов та галич,
Вкрили Україну,
Та й клюють елико мога...
(«Заступила чорна хмара...», pp. 1-11; IX-XII 1848,
Косарал)

ІВАН НІС

- 77 [...] прилуцький
Полковник поганий...
(«Іржавець», pp. 17-18; VI-XII 1847, Орська фортеця)

ПАВЛО ПОЛУБОТОК

- 78 І славного Полуботка
В тюрмі задушила.
(«Великий Лях», рр. 267-268; 21.X 1845, Мар'їнське)
-

КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ

- 79 Як Кирило з старшинами
Пудром осипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.
(«Невольник», рр. 652-655; II-IV 1859, С.-Петербург)
-

ГОНТА Й ЗАЛІЗНЯК

- 80 Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила,
Мученика праведного
Де похоронили?
Де Залізняк, душа щира,
Де одпочиває?
(«Гайдамаки», рр. 1236-1241; 1839-1841, С.-Петербург)
-

НАЦІОНАЛЬНА НЕВОЛЯ

- 81 [...] Козацькая воля [...]
Лягла спочить... А тим часом
Виросла могила,
А над нею орел чорний
Сторожем літає [...]
(«Думи мої, думи мої...», рр. 53, 58-61; I-III 1840, С.-Петербург)
-
- 82 Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.
Базари, де військо, як море червоне
Перед бунчуками, бувало, горить,
А ясновельможний, на воронім коні,

Блисне булавою — море закипить...
Закипить — і розлилося
Степами, ярами;
Лихо мліє перед ними...
А за козаками...
Та що й казати?. Минулося;
А те, що минуло,
Не згадуйте, пани-брати,
Бо щоб не почули.
Та й що з того, що згадаєш?
Згадаєш — заплачеш.

(«Гайдамаки», рр. 829-847; 1839-1841, С.-Петербург)

- 83 [...] Зажурилась Україна —
Така її доля!
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує...
Козачество гине,
Гине слава, батьківщина,
Немає де дітись.

(«Тарасова ніч», рр. 19-26, 6.XI 1838, С.-Петербург)

- 84 Молились щиро козаки,
Як діти, щиро; не журились,
Гадали тее... а зробилось...
Над козаками хусточки!
Одно добро, одна слава —
Біліє хустина,
Та й ту знімуть...

(«Гайдамаки», рр. 1161-1167; 1839-1841, С.-Петербург)

- 85 Вкраїно!
Мій любий краю неповинний!
За що тебе Господь кара,
Карає тяжко? За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих
До краю нищить...

(«Осія. Глава XIV», рр. 4-10; 25.XII 1859, С.-Петербург)

- 86 «Де-то наші діти ділись?
Де вони гуляють?»
.....
Де наші панують?
(«До Основ'яненка», рр. 7-8, 16; X-XII 1839,
С.-Петербург)
-
- 87 Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля?
Бунчуки? Гетьмани?
(«Тарасова ніч», рр. 49-52; 6.XI 1838, С.-Петербург)
-
- 88 Тяжко! важко! Кат панує,
А їх не згадають.
(«Гайдамаки», рр. 1242-1243; 1839-1841,
С.-Петербург)
-
- 89 А унуки? Їм байдуже,
Жито собі сіють.
(«Гайдамаки», рр. 1234-1235; 1839-1841,
С.-Петербург)
-
- 90 Минулося — осталися
Могили на полі.
Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацьке біле тіло,
В китайку повите.
Високії ті могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.
Свідок слави дідівщини
З вітром розмовляє,
А внук косу несе в росу,
За ними співає.
(«Іван Підкова», рр. 7-12; 1839, С.-Петербург)
-
- 91 [...] Не вернуться сподівані,
Не вернеться воля.
Не вернуться запорожці,
Не встануть гетьмани,

Не покриють Україну
Червоні жупани!
Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить...
Тільки ворог, що сміється...

(«До Основ'яненка», pp. 31-41, 16;
X-XII 1839, С.-Петербург)

- 92 Не заревуть в Україні
Вольнії гармати.
Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю Вкраїни.
Не заріже — викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві. Це б то, бачиш,
Лепта удовиці
Престолові-отечеству
Та німоті плата.

(«Гоголю», pp. 15-26; 30.XII 1844)

- 93 Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться!..

*****
Було колись, панували,
Та більше не будем!..
Тії слави козацької
Повік не забудем!..

(«Тарасова ніч», pp. 15-16, 133-136; 6.XI 1838,
С.-Петербург)

- 94 Спи, Чигринне, нехай гинуть
У ворога діти,
Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі.

(«Чигринне, Чигринне...», pp. 83-86; 19.II 1844, Москва)

- 95 Грай же, море, мовчіть гори,
Гуляй, буйний, полем —
Плачте, діти козацькії,
Така ваша доля!
(«Тарасова ніч», рр. 61-64; 6.XI 1838,
С.-Петербург)
-
- 96 [...] А Україна навіки,
Навіки заснула.
(«Гайдамаки», рр. 2553-2554; 1839-1841,
С.-Петербург)
-
- 97 [...] заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.
А надію...
Вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла.
(«Чигрине, Чигрине...», рр. 27-34;
19.II 1844, Москва)
-
- 98 А наша родина страдає,
А прежде счастлива была.
Тогда враги ее боялись,
Тогда сыны ее мужали
И славные отцов дела
Своею славой обновляли.
И все минуло, все прошло,
Козак в неволе изнывает,
И поле славы поросло
Травой негодной... умирает
И звук, и память о былом!
(«Никита Гайдай», т. 3, с. 57; 1841,
С.-Петербург)
-
- 99 Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
А над дітьми козацькими
Поляки панують.
(«Тарасова ніч», рр. 57-60; 6.XI 1838,
С.-Петербург)
-

- 100 Но глухо все в родном раю!
.....
Там все уснуло!
(«Слепая», рр. 178, 182; 1842, С.-Петербург)
- 101 Всі оглухли — похилились
В кайданах... байдуже...
(«Гоголю», рр. 9–10; 30.XII 1844)
- 102 Тільки ми
Сиділи нишком, слава Богу.
(«Москалева криниця», рр. 201–202; VI–XII 1847,
Орська фортеця)
- 103 Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.
(«Єретик», рр. 88–89; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)
- 104 Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!
(«Кавказ», рр. 91–94; 18.XI 1845, Переяслав)
- 105 Земля плаче у кайданах,
Як за дітьми мати.
Нема кому розкувати,
Одностайне стати
За Євангеліє правди,
За темнії люде!
Нема кому! Боже! Боже!
Чи то ж і не буде?
Ні, настане час великий
Небесної карі.
(«Єретик», рр. 100–109; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)
- 106 Все замовкло. Нехай мовчить;
Така Божа воля.
(«Гайдамаки», рр. 2561–2562; 1839–1841, С.-Петербург)
- 107 І тут, і всюди — скрізь погано.
(«І тут, і всюди — скрізь погано...», р. 1;
30.X 1860, С.-Петербург)

- 108 Тьма і тьма!
І правди на землі нема!
(«І тут, і всюди — скрізь погано...», рр. 7-8; 30.X 1860,
С.-Петербург)

- 109 Деж той світ!?
І де та правда!? Горе! Горе!
(«О люди! люди небораки!..», рр. 16-17; 3.XI 1860,
С.-Петербург)

СУСПІЛЬНА НЕВОЛЯ, КРІПАЦТВО

- 110 [...] слово: крепостной. Горькое! проклятое слово!
(«Варнак», т. 3, с. 154; 1853-1854, Новопетровське укріплення)

- 111 Якби ви знали, паничі,
Де люде плачуть живучи,
То ви б елегій не творили,
Та марне Бога б не хвалили,
На наші сльози сміючись.
(«Якби ви знали, паничі...», рр. 1-5; I-IV 1850, Оренбург)

- 112 [...] А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть! Гинуть!
У ярмах лицарські сини,
А препоганії пани
Жидам, братам своїм хорошим,
Остатні продають штани...
(«І виріс я на чужині...», рр. 37-44; IX-XII 1848,
Косарал)

- 113 [...] Без ножа і автодафе
Людей закували,
Та й мордують... Ой, ой, пани,
Пани-християне!..
(«Сон» / «Гори мої високі!..»/, рр. 99-103; VI-XII 1847,
Орська фортеця)

- 114 Лани і люде і корови
І предковічні діброви,
І все мое, все можна брать
І можна Жидови продать
З душею й тілом. Правда, воля?
(«Княжна»; Інші редакції: т. 2, с. 387 до рр. 33-34;
VI-XII 1847, Орська фортеця)

- 115 У нас! чого то ми не вмієм?
І зорі лічим, гречку сієм,
Французів лаєм. Продаєм
Або у карти програєм
Людей... не негрів... а таких,
Таки хрещених... *но простих*.
Ми не гішпани; крий нас, Боже,
Щоб крадене перекупать,
Як ті жиди. Ми по закону!..
(«Кавказ», pp. 107–115; 18.X 1845,
Переяслав)
-

- 116 З братами тихо живемо,
Лани братами оремо,
І їх сльозами поливаєм.
(«Якби ви знали, паничі...», pp. 50–52; I–IV 1850,
Оренбург)
-

- 117 По закону апостола
Ви любите брата!
Суєслови, лицеміри,
Господом прокляті.
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу!
(«Кавказ», pp. 116–121; 18.X 1845,
Переяслав)
-

- 118 [...] Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І Господа зневажають,
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають,
А що вродить? побачите,
Які будуть жніва!
(«І мертвим, і живим...», pp. 10–18; 14.XII 1845,
В'юнище)
-

- 119 Даєш ти, Господи єдиний,
Сади панам в Твоїм раю,
Даєш високії палати.

Пани ж неситії, пузаті,
На рай Твій, Господи, плюють
І нам дивитись не дають
З убогої малої хати.

(«Не молилася за мене...», рр. 40-46; I-IV 1850,
Оренбург)

-
- 120 Даєш Ти, Господи, і злато
І власть панам в Твоім раю...
Даєш високії палати,
Вони ж, неситії, пузаті,
На рай Твій, Господи, плюють.
Запершися собі в палатах,
І нам дивитись не дають.

(«Не молилася за мене...»; Інші редакції: т. 2, с. 469 до
рр. 40-46; I-IV 1850, Оренбург)

-
- 121 Ви — розбойники неситі,
Голодні ворони.
По якому правдивому,
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом
Торгуєте? Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!..
(«Холодний Яр», рр. 69-77; 17.XII 1845, В'юнище)

-
- 122 А патріот, убогих брат...
Дочку й теличку однімає
У мужика...
(«Княжна», рр. 79-81; VI-XII 1847,
Орська фортеця)

-
- 123 За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози; я не знаю,
Чи єсть у Бога люте зло!
Щоб у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Не називаю її раєм,
Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом край села.
Мене там мати повила
І, повиваючи, співала,
Свою нудьгу переливала
В свою дитину... В тім гаю,
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою,
Ще молодую, у могилу
Нужда та праця положила.
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині!.. А ми
Розлізлися межи людьми,
Мов мишенята. Я до школи —
Носити воду школярам.
Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм погодили!
А сестри! сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії,
Для кого в світі живете?
Ви в наймах вирости чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села!
(«Якби ви знали, паничі...», pp. 6–44; I–IV 1850,
Оренбург)

124

Правда, рай?
А подивися та спитай!
Що там твориться, у тім раї!
Звичайне, радість та хвала!

Тобі, єдиному святому,
За дивнії Твої діла?
Отим-бо й ба! Хвали нікому,
А кров, та сльози, та хула,
Хула всьому! Ні, ні, нічого
Нема святого на землі...
Мені здається, що й самого
Тебе вже люди прокляли!

(«Якби ви знали, паничі...», pp. 66-77;
I-IV 1850, Оренбург)

Он глянь, у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуть
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! А онде під тином
Опухла дитина, голоднее мре,
А мати пшеницю на панщині жне.

(«Сон» /Комедія/, pp. 127-136; 8.VII 1844,
С.-Петербург)

Аж страх погано
У тім хорошому селі.
Чорніше чорної землі
Блукають люди, повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люде подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..

(«І виріс я на чужині...», pp. 22-32; IX-XII 1848,
Косарал)

[...] Мужицькі душі аж пищать.

(«Княжна», р. 74; VI-XII 1847,
Орська фортеця)

- 128 Глядя на оборванных крестьян, попадавших нам навстречу, мне представлялся этот бал каким-то нечеловеческим весельем.
(*Повість «Музыкант»*, т. 3, с. 212; 28.XI 1854 — 15.I 1855, Новопетровське укріплення)

- 129 [...] глядя на необозримые пространства, засеянные житом и пшеницею. Я думал и у Бога спрашивал: «Господи, для кого это поле засеяно и зеленеет?»
(*Повість «Музыкант»*, т. 3, с. 212; 28.XI 1854 — 15.I 1855, Новопетровське укріплення)

- 130 О мои милые, непорочные земляки мои! Если бы и материальным добром вы были так богаты, как нравственной сердечной прелестью, вы были бы счастливейший народ в мире! Но, увы! Земля ваша как рай, как сад, насажденный рукою Бога-человеколюбца. А вы только безмездные работники в этом плодоносном, роскошном саду. Вы Лазари убогие, питающиеся падающими крупицами от роскошной трапезы ваших прожорливых ненасытных братьев.
(*Повість «Прогулка...»*, т. 4, с. 321; I ч. — 30.XI 1856, Новопетровське укріплення, II ч. — 16.II 1858, Нижній Новгород)

- 131 [...] А голод стогне на селі.
І стогне він, стогне по всій Україні.
Кара Господева. Тисячами гинуть
Голоднії люде. А скирти гниють.
А пани й половину жидам продають,
Та голоду раді, та Бога благають,
Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав.
Тоді б і в Парижі, і іншому краї
Наш брат хуторянин себе показав.
(«Княжна», рр. 244–252; VI–XII 1847, Орська фортеця)

- 132 Правду сказать, так наши помещики порядочно избалованы, позволяют иногда себе такие причуды, за которые в другом месте не посмотрели бы, что он помещик...
(*Повість «Прогулка...»*, т. 4, с. 313; I ч. — 30.XI 1856, Новопетровське укріплення, II ч. — 16.II 1858, Нижній Новгород)

- 133 Эти растлители-беззаконники [помещики] законом ограждены от кнута. То их следует и должно печатно казнить и позорить, как гнусное нравственное безобразие.

(Повість «Прогулка...», т. 4, с. 366; I ч. — 30.XI 1856,
Новопетровське укріплення, II ч. — 16.II 1858,
Нижній Новгород)

- 134 Из-за гаю сонце сходить,

За гай і заходить.
По долині увечері
Козак смутний ходить.
Ходить він годину,
Ходить він і другу.
Не виходить чорнобрива
Із темного лугу,
Не виходить зрадливая...
А з яру та з лісу
З собаками та псарями
Іде пан гульвіса.
Цькують його собаками,
Крутять назад руки,
І завдають козакові
Смертельніє муки;
У льох його, молодого,
Той пан замикає...
А дівчину покриткою
По світу пускає.

(«Из-за гаю сонце сходить...»; IX-XII 1848,
Косарал)

- 135 На днях как-то проходил я через Кремль и видел большую толпу мужиков с открытыми головами перед губернаторским дворцом. Явление это показалось мне чем-то необыкновенным, и до сегодняшнего дня я не мог узнать его содержания, а сегодня Овсянников рассказал мне, в чем было дело.

Крестьяне помещика Демидова, того самого мерзавца Демидова, которого я знал в Гатчине кирасирским юнкером в 1837 году и который тогда не заплатил мне деньги за портрет

своей невесты, теперь он, промотавшийся до
снаги, живет в своей деревне и грабит
крестьян. Кроткие мужички, вместо того,
чтобы просто повесить своего грабителя,
пришли к губернатору просить управы,
а губернатор, не будучи дурак, велел их
посечь за то, чтобы они искали управы по
начальству, т.е. начинали с станового.

(«Щоденник»; 7.XI 1857)

- 136 Неначе цвяшок, в серце вбитий,
Оцю Марину я ношу.
Давно б списать несамовиту,
Так що ж? Сказали б, що брешу,
Що на панів, бачиш, сердитий,
То все такеє і пишу
Про їх собачії звичаї...
Сказали б просто — дурень лас
За те, що сам крепак,
Неодукований сіряк.
Неправда! Ёй-богу, не лаю.
Мені не жаль, що я не пан,
А жаль мені, і жаль великий,
На просвіщенних християн.
.....
І звір того не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте... Закони
Катами писані за вас,
То вам байдуже [...]

(«[Марина]», pp. 1–20; IX–XII 1848;
Косарал)

- 137 Такі-то темнії діла
Творються нишком на сім світі!
А вас, письменних, треба б бити,
Щоб не кричали: «Ах! Аллах!
Не варт, не варт на світі жити!»
А чом пак темні не кричать?

2

Хіба ж живуть вони? І знають,
Як ви сказали, благодать,
Любов?..

1

Що, що? Недочуваю...

2

Вони, кажу вам, прозябають.
Або, по-вашому, ростуть,
Як та капуста на городі.

1

Отак по-вашому! Ну, годі ж,
Нехай собі і не живуть...
А все скажу-таки як хочеш.
А ви їм жить не даєте,
Бо ви для себе живете,
Заплющивши письменні очі.

(«Москалева криниця», рр. 149-167; I-VI 1847,
Орська фортеця)

-
- 138 Такії, Боже наш, діла
Ми творимо у нашім раї
На праведній Твоїй землі!
Ми в раї пекло розвели,
А в Тебе другого благаєм [...]
(«Якби ви знали, паничі...», рр. 45-49; I-VI 1850,
Оренбург)

-
- 139 Чи в вас єсть бог який-небудь?
В нас його немає...
Пани вкрали, та в шкатулі
У себе й ховають.
(«Відьма», рр. 348-351; 4-6.III 1858,
Нижній Новгород)

-
- 140 Нас!
Дешевших панської собаки,
Письму учить?!

Молитись Богу
Та за ралом спотикатись,
А більше нічого
Не повинен знать невольник.
Така його доля.

(«Варнак», рр. 54-61; I-V 1848, Орська фортеця)

- 141 Шкода й праці! Поки села,
Поки пани в селах,
Будуть собі тинятися
Покритки веселі [...]
(«Якби тобі довелося...», рр. 13-16; I-IV 1849, Раїм)

- 142 [...] Кохайтеся
Хоч із наймитами,
З ким хочете, мої любі,
Тільки не з панами.
(«Відьма»; Інші редакції: т. 1, с. 585 до рр. 24-25;
7.III 1847, Седнів)

- 143 Веселі здалека палати,
Бодай ви терном поросли!
Щоб люде й сліду не найшли,
Щоб і не знали, де й шукати.
(«Княжна», рр. 45-48; VI-XII 1847,
Орська фортеця)

- 144 І паничі мені приснились
І не дали, погані, спать.
(«Не спалося, а ніч як море...», рр. 75-76;
19-30.V 1847, С.-Петербург)

- 145 [...] Скрізь здається любо, тихо
І на Україні добро.
А у селах у веселих
І люде веселі.
Воно б, може, так і сталось,
Якби не осталось
Сліду панського в Україні.
(« І виріс я на чужині...», рр. 50-51, 58-62;
IX-XII 1848, Косарал)

146 Ночи лунные, тихие, очаровательно поэтические ночи! Волга, как бесконечное зеркало, подернутая прозрачным туманом, мягко отражает в себе очаровательную бледную красавицу ночи и сонный обрывистый берег, уставленный группами темных деревьев. Восхитительная, сладко успокоительная декорация! И вся эта прелесть, вся эта зримая немая гармония оглашается тихими задушевыми звуками скрипки. Три ночи сряду этот вольноотпущенный чудотворец безмездно возносит мою душу к Творцу вечной гармонии пленительными звуками своей лубочной скрипицы. Он говорит, что на пароходе нельзя держать хороший инструмент, но и из этого нехорошего он извлекает волшебные звуки, в особенности в мазурках Шопена. Я никогда не наслушаюсь этих общеславянских, сердечно, глубоко унылых песен. Благодарю тебя, крепостной Паганини. Благодарю тебя, мой случайный, мой благородный. Из твоей бедной скрипки вылетают стоны поруганной крепостной души и сливаются в один протяжный мрачный глубокий стон миллионов крепостных душ...

Под влиянием скорбных вопиющих звуков этого бедного вольноотпущенника пароход в ночном погребальном покое мне представляется каким-то огромным, глухо ревущим чудовищем с раскрытой огромной пастью, готовую проглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фультон! И великий Ватт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное гениальное дитя. Мое пророчество несомненно. Молю только многотерпеливого Господа умалить малую часть своего бездушного терпения. Молю его коснуться своим свинцовым ухом хоть одной полноты этого душу раздирающего вопля, вопля своих искренних, простосердечных молителеей.

— («Щоденник»; 27.VIII 1857)

- 147 [...] говорять:
Аби файда в руках була,
А хлопа, як того вола,
У плуг голодного запряжеш.
(«Меж скалами, неначе злодій...», pp. 42–45; IX–XII 1848,
Косарал)

- 148 Мій Боже милий, знову лихо!..
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувать
Своїм невольникам кайдани.
Аж гульк!.. Ізнову потекла
Мужицька кров! Кати вінчані,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову.
(«Мій Боже милий, знову лихо!..»; IV–V 1859,
С.-Петербург)

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ

- 149 Блукав я по світу чимало,
Носив і свиту і жупан...
Нащо вже лихо за Уралом
Отим киргизам, отже, й там,
Їй-же богу, лучше жити,
Ніж нам на Україні.
(«Сон» /«Гори мої високії...»/, pp. 81–86;
VI–XII 1847, Орська фортеця)
- 150 [...] Сини мої на чужині,
На чужій роботі.
(«Розрита могила», pp. 31–32; 9.X 1843, Березань)
- 151 [...] Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, не чорну. Довелось запить
З московської чаші московську отруту!
(«Кавказ», pp. 157–160; 18.XI 1845, Переяслав)
- 152 А братія мовчить собі,
Витріщивши очі!
Як ягнята.
(«Сон» /Комедія/, pp. 27–29; 8.VII 1844, С.-Петербург)

- 153 А ми дивились та мовчали,
Та мовчки чухали чуби.
Німії, подлії раби!
Підніжки царській, лакеї
Капрала п'яного!
(«Юродивий», рр. 16-20; XII 1857, Нижній Новгород)
-

- 154 Не хотять
Познать, розбити тьму неволі,
І всує Господа глаголи,
І всує плачеться земля.
(«Давидові псалми. 81», рр. 137-140; 9.XII 1845,
В'юнище)
-

- 155 [...] на Україну я не надіюсь, там чортма
людей, німці прокляті — більш нічого.
[...] в Малоросію не поїду, цур їй, бо там,
окрім плачу, нічого не почую.
(Листи. 14. До Я. Г. Кухаренка; кінець лютого 1843,
Петербург)
-

- 156 Мені невесело було
Й на нашій славній Україні.
Ніхто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого,
Блукав собі, молився Богу
Та люте панство проклинав.
І згадував літа лихії,
Погані, давні літа,
Тойді повісили Христа,
Й тепер не втік би син Марії!
Нігде не весело мені,
Та, мабуть, весело й не буде
І на Украй[ні], добрі люде [...]
(«Не гріє сонце на чужині...», рр. 3-15; VI-XII 1847,
Орська фортеця)
-

- 157 Доглядаюсь —
Бодай не казати,
Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії...

І засохли мої сльози,
 Сльози молодії.
 І тепер я розбитес
 Серце ядом гою,
 І не плачу й не співаю,
 А вию совою.

(«Три літа», pp. 59-68; 22.XII 1845, В'юнище)

158 Горе нам! Безуміє нас обуяло отим мер-
 зенним і богупротивним панством! Нехай би
 вже оті Кирпи-гнучкошиєнки сутя-
 ги — їх Бог, за тяжкіє гріхи наші, ще до
 зачатія во утробі матерній, осудив киснуть
 і гнить в чорнилах, а то мужі мудрі, учені.
 Проміняли свою добру рідну матір на
 п'яницю непотребную, а в придаток ще і-въ
 додали.

([Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря»]; т. 6,
 с. 315; 8.III 1847, Седнев)

159 Мені байдуже
 За простих сірих сіромах,
 Вони і Господом забуті.
 Так що ж мені тут гріти-дути!
 А де оті??

(«Мені здається, я не знаю...», pp. 7-11;
 I-VI 1850, Оренбург)

160 А жаль мені, і жаль великий
 На просвіщенних християн.
 І звір того не зробить дикий,
 .....

Що ви, б'ючи поклони,
 З братами дієте... Закони
 Катами писані за вас,
 То вам байдуже [...]

(«[Марина]», pp. 13-20; IX-XII 1848, Косарал)

161 О муко!
 О тяжкая душі печаль!
 Не вас мені, сердешних, жаль,
 Сліпі і маліє душою,
 А тих, що бачать над собою

Сокиру, молот і кують
Кайдани новіє. Уб'ють,
Заріжуть вас, душеубійці,
І із кровавої криниці
Собак напоять.

(«Марія», рр. 248–257; 11.XI 1859, С.-Петербург)

- 162 Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.
Заміс[т]ь пива, праведную
Кров із ребер точать.
Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,
Сліпую каліку.

(«І мертвим, і живим...», рр. 194–205;
14.XII 1845, В'юнище)

- 163 От і братія сипнула
У сенат писати,
Та підписувать, та драти
І з батька і брата.
А меж ними і землячки
Де-де проглядають.
По-московській так і ріжуть,
Сміються та лають
Батьків своїх, що змалечку
Цвенькать не навчили
По-німецькій — а то тепер
І кисни в чорнилах!
П'явки, п'явки! Може, батько
Остатню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови.

(«Сон» /Комедія/, рр. 506–521;
8.VII 1844, С.-Петербург)

- 164 Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом політі.
Московською блекотою
В німецьких теплицях
Заглушені!.. Плач, Україно!
Бездітна вдовице!
(«Сон» / *Комедія*/, pp. 522–529; 8.VII 1844, С.-Петербург)
-

- 165 А тим часом перевертні
Нехай підростають
Та допоможуть москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку знімати.
(«Розрита могила», pp. 39–44; 9.X 1843, Березань)
-

- 166 Оце ледащо. Щирий пан,
Потомок гетьмана дурного,
І презавзятий патріот;
Та й християнин ще до того.
У Київ їздить всякий год,
У світі ходить меж панами,
І п'є горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку.
Отут він ввесь, хоч надрюкуй.
(«П. С.», pp. 12–20; IX–XII 1848, Косарал)
-

- 167 Дивись, які! Карамзіна,
Бачиш, прочитали!
Та й думають, що ось-то ми!
А дзусь, недоріки!
(«Великий Лях», pp. 229–232; 21.X 1845, Мар'їнське)
-

- 168 Нема на світі України,
Немає другого Дніпра;
А ви претесея на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього!
(«І мертвим, і живим...», pp. 33–38;
14.XII 1845, В'юнище)
-

- 169 Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого.
(«І мертвим, і живим...», рр. 38–42; 14.XII 1845,
В'юнище)
- 170 Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрость би була своя.
А то залізете на небо:
«І ми не ми, і я не я,
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані Раю. (...»)
(«І мертвим, і живим...», рр. 91–96; 14.XII 1845,
В'юнище)
- 171 А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картопля родить, —
Вам байдуже. Аби добра
Була для городу!
(«І мертвим, і живим...», рр. 181–186; 14.XII 1845,
В'юнище)
- 172 І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,
І в слав'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду —
Всі знаєте. А свої
Дас[т]ьбі...
(«І мертвим, і живим...», рр. 113–120; 14.XII 1845,
В'юнище)
- 173 Колись будем
І по-своєму глаголять,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже [...]
(«І мертвим, і живим...», рр. 120–124; 14.XII 1845,
В'юнище)
- 174 Кричите,
Що Бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..

І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру дерете
З братів незрящих, гречкосіїв,
І сонця-правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претесея знову!.. Якби взять
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тойді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро!

(«І мертвим, і живим...», pp. 42-54;

14.XII 1845, В'юнище)

- 175 Не славтесея царевою
Святою войною.
Бо ви й самі не знаєте,
Що царики коять.
А кричите, що несете
І душу і шкуру
За отечество!.. Єй-богу,
Овеча натура [...]
(«Холодний Яр», pp. 45-53; 17.XII 1845, В'юнище)

- 176 Чого ж ви чванитесея, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучше, як батьки ходили.
Не чваньтесея, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили.
(«І мертвим, і живим...», pp. 164-169;
14.XII 1845, В'юнище)

- 177 Славних прадідів великих
Правнуки погані!
(«І мертвим, і живим...», pp. 111-112;
14.XII 1845, В'юнище)

- 178 Кляті! кляті!
Де ж слава ваша?? На словах!
Де ваше золото, палати?
Де власть великая? В склепах,
В склепах, поваплених ката[ми],
Такими ж самими, як ви [...]
(«Мені здається, я не знаю...», pp. 24-29;
I-IV 1850, Оренбург)

- 179 Ми серцем голі догола!
Раби з кокардою на лобі!
Лакеї в золотій оздобі...
Онуча, сміття з помела
Єго величества. Та й годі.
(«Во Іудеї во дні они...», pp. 41–45; 24.X 1859, С.-
Петербург)
- 180 А в нас!.. На те письменні ми,
Читаєм Божії глаголи!..
І од глибо[ко]ї тюрми
Та до високого престола —
Усі ми в золоті і голі.
(«Кавказ», pp. 69–73; 18.XI 1845, Переяслав)
- 181 Дурні та гордії ми люди
На всіх шляхах, по всій усюді,
А хвалимось, що ось-то ми
І над землею і водою,
І од палат та до тюрми
Усе царі, а над собою
Аж деспоти— такі царі,
І на престолі і в неволі [...]
(«Дурні та гордії ми люди...», pp. 1–8; I–IV 1849, Раїм)
- 182 Раби, невольники недужі!
Заснули, мов свиня в калюжі,
В своїй неволі!
(«Ликері», pp. 4–6; 5.VIII 1860, Стрельна)
- 183 Жили ви лютими звірми,
А в свині перейшли!..
(«Мені здається, я не знаю...», pp. 30–31; I–IV 1850,
Оренбург)
- 184 Няньки,
Дядьки отечества чужого!
(«Бували війни й військові свари...», pp. 14–15; 26.XI
1860, С.-Петербург)
- 185 Орли, орли ви сизокрили,
Поки вам лихо не приснилось,
Хоч невеличке, хоч на час!
(«Дурні та гордії ми люди...», pp. 18–20; I–IV 1849, Раїм)

- 186 Ох, якби те сталося, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у Бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі.
І люди не знали б, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.
(«І мертвим, і живим...», рр. 55-62; 14.XII 1845,
В'юнище)

- 187 Отамане, як би ти знав, що тут робиться.
Тут робиться таке, що цур йому й казати.
Козацтво ожило!!!
(Листи. 24. До Я. Г. Кухаренка; XII 1844,
Петербург)

- 188 О братстве [Кирило-Мефодіївськiм]
не пишу, бо нічого й писати. Як зійде-
мось, то поплачем.
(Листи. 28. До М. І. Костомарова; 1.II 1847, Борзна)

VI. КРАСА

Творчість. Натхнення — Мистецтво й природа —
Краса і її вплив. — Малярство. — Гравюра і фотографія —
Театр — Описи природи.

ТВОРЧІСТЬ. НАТХНЕННЯ

- 1 Высокое искусство (как я думаю) сильнее действует на душу человека, сильнее, нежели самая природа. Какая же непостижимая божественная тайна сокрыта в этом деле руки человека, в этом божественном искусстве? Творчеством называется эта великая божественная тайна, и... завидный жребий великого поэта, великого художника. Они братья наши по плоти, но, вдохновенные свыше, уподобляются ангелам Божиим, уподобляются Богу. И к ним только относятся слова пророка, их только создал Он по образу Своему и по подобию, а мы — толпа безобразная и ничего больше!

(Повість «Прогулка...», т. 4, с. 271; I ч. 30.XI 1856,
Новопетровське укріплення / II ч. 16.II 1858,
Нижній Новгород)

- 2 В таком скверном настроении унывающей души вспомнил я про «Umnictwo piękne» Либельта и принялся жевать: жестко, кисло, приторно. Настоящий немецкий суп-вассер. Как, например, человек, так важно трактующий о вдохновении, простосердечно верит, что будто Иосиф Вернет велел себя во время бури привязывать на марсах к мачте

для получения вдохновения. Какое мужицкое понятие об этом неизреченно божественном чувстве. И этому верит человек, пишущий эстетику, трактующий об идеальном, возвышенно-прекрасном в духовной природе человека.

_____ («Щоденник»; 10.VII 1857)

- 3 Либельт, он только пишет по-польски, а чувствует (в чем я сомневаюсь) и думает по-немецки. Или, по крайней мере, пропитан немецким идеализмом (бывшим, не знаю как теперь?). Он смахивает на нашего В. А. Жуковского в прозе. Он так же верит в безжизненную прелесть немецкого тощего, длинного идеала, как и покойный В. А. Жуковский.

_____ («Щоденник»; 10.VII 1857)

- 4 [...] С Фиялковским... на выдержку прочитали несколько мест Либельта и нашли, что подобные книги пишутся для арестантов, которым даже Библии читать не дают. Замечание довольно резкое и почти верное. Но об этом на досуге.

_____ («Щоденник»; 21.VII 1857)

- 5 Для человека-материалиста, которому Бог отказал в святом, радостном чувстве понимания его благодати, его нетленной красоты, для такого получеловека всякая теория прекрасного ничего больше, как пустая болтовня. Для человека же, одаренного этим божественным разумом-чувством, подобная теория также пустая болтовня, и еще хуже — шарлатанство. Если бы эти безжизненные ученые эстетики, эти хирурги прекрасного, вместо теории писали историю изящных искусств, тут была бы очевидная польза. Вазари переживет целые легионы Либельтов.

_____ («Щоденник»; 23.VII 1857)

МИСТЕЦТВО Й ПРИРОДА

- 6 В истинно художественном произведении есть что-то обаятельное, прекраснее самой природы, — это возвышенная душа художника, это божественное творчество. Зато бывают и в природе такие чудные явления, перед которыми поэт-художник падает ниц и только благодарит Творца за сладкие, душу чарующие мгновения.

(Повість «Художник», т. 4, с. 140; 25.I-4.X 1856,
Новопетровське укріплення)

- 7 Истинно изящное произведение на художника и вообще на человека сильнее действует, нежели самая природа.

(Листи. 78. До Бр. Залеського; 25.IX 1855,
Новопетровське укріплення)

- 8 Либельт, например, весьма справедливо замечает и высказывает эту, правда, не совсем моложавую истину, коротко, изящно и ясно, что религия и древних и новых народов всегда была источником и двигателем изящных искусств. Это верно. А вот это так не совсем. Он, например, человека-творца в деле изящных искусств вообще, в том числе и в живописи, ставит выше натуры. Потому, дескать, что природа действует в указанных ей неизменных пределах, а человек-творец ничем не ограничен в своем создании. Так ли это? Мне кажется, что свободный художник настолько же ограничен окружающею его природою, насколько природа ограничена своими вечными, неизменными законами. А попробуй этот свободный творец на волос отступить от вечной красавицы природы, он делается богоотступником, нравственным уродом, подобным Корнелиусу и Бруни. Я не говорю о дагерротипном подражании природе. Тогда бы не было искусства, не было бы творчества, не было бы истинных художников, а были бы только портретисты вроде Зарянка.

(«Щоденник»; 12.VII 1857)

КРАСА І ЇЇ ВПЛИВ

- 9 Красота на меня, в чем бы она не проявлялась, в существе ли живущем или прозябающем, всегда имеет одинаковое и благодетельное влияние. Под ее благим влиянием я чувствую себя другим, обновленным человеком, чем-то вроде старого младенца. Мне тогда необходим хоть какой-нибудь человек, чтоб разделить свои добрые ощущения или хоть наговориться досыта. А иначе я похож на того пьяного, который не заснет, пока не отрезвится. Я тоже долго не мог заснуть, но это была не утомительная, а успокаивающая бессонница. Приятное, невыразимо приятное ощущение! Благодарю Тебя, всемогущий Боже, что одарил Ты меня чувством человека, любящего и видящего прекрасное, совершенное в Твоем нерукотворенном бесконечном творении. Если бы красота во всех ее образах хотя на половину человечества имела свое благодетельное влияние, тогда бы мы быстро близились к совершенству и, наконец, олицетворили бы собой Божественную Заповедь нашего Божественного Учителя.

(Повість «Прогулка...», т. 4, с. 311; I ч. 30.XI 1856,
Новопетровське укріплення / II ч. 16.II 1858,
Нижній Новгород)

- 10 Я люблю или, лучше сказать, обожаю все прекрасное как в самом человеке, начиная с его прекрасной наружности, так само, если не больше, и возвышенное, изящное произведение ума и рук человека.

(Повість «Художник», т. 4, с. 224; 25.I — 4.X 1856,
Новопетровське укріплення)

- 11 Много, неисчислимо много прекрасного в божественной, бессмертной природе, но торжество и венец бессмертной красоты — это оживленное счастьем лицо человека.

Возвышенне, прекраснее в природе я ничего не знаю.

(Повість «Художник», т. 4, с. 172; 25.1 — 4.X 1856,
Новопетровське укріплення)

- 12 І станом гнучим, і красою
Пренепорочно-молодою
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь,
І чудно, мов перед святою,
Перед тобою помолюсь.

(«І станом гнучим, і красою...», pp. 1-6;
I-IV 1850, Оренбург)

- 13 Буває, іноді дивлюся,
Дивуюсь дивом, і печаль
Охватить душу; стане жаль
Мені її, і зажурюся,
І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї Матері святої,
Що в мир наш Бога принесла...

(«У наших раї на землі...», pp. 5-12;
I-IV 1849, Раїм)

- 14 Красо моя молодая,
Горенько з тобою!
Жить би, жить та славить Бога
І добро творити,
Та Божою красотою
Людей веселити.
Так же ні.

(«Княжна», pp. 106-112; VI-XII 1847,
Орська фортеця)

- 15 Веселий рай
Пошли їй, Господи, подай!
Подай їй долю на сім світі,
І більш нічого не давай.
Та не бери її весною
В свій рай небесний, не бери,

А дай Твоею красоюю
Надивуватись на землі.

(«N. N.» / «Така, як ти, колись лілея...»/, pp. 10-17;
_____ 19.IV 1859, С.-Петербург)

- 16 Без разумного понимания красоты человеку не увидать всемогущего Бога в мелком листочке малейшего растения. Ботанике и зоологии необходим восторг, а иначе ботаника и зоология будет мертвый труп между людьми. А восторг этот приобретается только глубоким пониманием красоты, бесконечности, симметрии и гармонии в природе.

(Листи. 91. До Бр. Залеського; 10, 15.II 1957,
_____ Новопетровське укріплення)

- 17 Великая вещь — сочувствие ко всему благородному и прекрасному в природе, и если это сочувствие разделяется с кем бы то ни было, тогда человек не может быть несчастлив.

(Листи. 67. До Бр. Залеського; 9.X 1854,
_____ Новопетровське укріплення)

- 18 [...] истинно прекрасное и возвышенно-духовное не нуждается в ремесленных золоченых и даже золотых украшениях.

(Повість «Музыкант», т. 3, с. 237; 28.XI 1854 —
_____ 15.I 1855, Новопетровське укріплення)

МАЛЯРСТВО

- 19 Первоначальные опыты всегда многосложны. Молодое воображение не сжимается, не сосредотачивается в одно многотворящее слово, в одну ноту, в одну черту. Ему нужен простор, оно парит и в парении своем часто запутывается, падает и разбивается о несокрушимый лаконизм.

(Повість «Художник», т. 4, с. 156-157; 25.I-4.X 1856,
_____ Новопетровське укріплення)

- 20 Я не живописец пошлых, отвратительных сцен и бледных деревянных физиономий.

(Повість «Прогулка...», т. 4, с. 337; I ч. 30.XI 1856,
_____ Новопетровське укріплення / II ч. 16.II 1858,
_____ Нижній Новгород)

- 21 Недостаточно видеть, любоваться прекрасным, умным, добрым челом человека, необходимо нарисовать его на бумаге и любоваться им, как созданием живого Бога. Вот что нужно для полноты нашей радости, для полноты нашей жизни!

(Листи. 91. До Бр. Залеського; 10.II 1857,
Новопетровське укріплення)

- 22 И правда, что прежние мои страдания, в сравнении с настоящими, были детские слезы: горько, невыносимо горько! И при всем горе мне строжайше запрещено рисовать что бы ни были и писать (окроме писем), а здесь так много нового, киргизы так живописны, так оригинальны и наивны, сами просятся под карандаш, и я одуреаю, когда смотрю на них. [...] А смотреть и не рисовать – это такая мука, которую поймет один только истинный художник.

(Листи. 31. До В. М. Репніної; 24.X 1847, Орська кріпость)

- 23 Если в Защите у Дмитриева найдешь хорошие эстампы новой французской школы, как-то Делакруа, Делароша, Ораса Вернье и других, то хорошо скопировать их посредством фотографии, и держа эти копии у себя, смотри, любуйся ими каждый день и каждый час; это так может научить и образовать вкус, как никакая многоумная и многоглаголивая эстетика и философия. Великий Брюллов говаривал бывало: «не копируй, а всматривайся», и я совершенно верю бессмертному Брюлову.»

(Листи. 61. До Бр. Залеського; IX–XI 1853,
Новопетровське укріплення)

- 24 Ты спрашиваешь меня, можно ли тебе взять кисть и палитру; на это мне отвечать тебе и советовать довольно трудно, потому что я давно не видал твоих рисунков

и теперь я могу тебе сказать только, что говаривал когда-то ученикам своим старик Рустем, профессор рисования при бывшем Виленском университете: «Шесть лет рисуй и шесть месяцев малюй и будешь мастером». И я нахожу совет его весьма основательным; вообще, нехорошо прежде времени приниматься за краски. Первое условие живописи рисунок и круглота, второе колорит. Не утвердившись в рисунке, браться за краски – это все равно, что отыскивать ночью дорогу.

(Листи. 71. До Бр. Залеського; 10.II 1855,
Новопетровське укріплення)

- 25 В последнем моем письме я забыл тебе сказать, чтобы ты ходил в свободное время за Урал в парк или рощу и делал этюды; там есть образцы живописных деревьев. И еще раз скажу тебе: с масляными красками будь осторожен, пока не утвердишься в карандаше.

(Листи. 74. До Бр. Залеського; 10.IV 1857,
Новопетровське укріплення)

- 26 [...] не могу не пожалеть, что ты решительно отказался от моей милой академии. Два года только, и ты артист, по крайней мере для себя, если не для публики. Мелкие города опасны, а столицы нечего бояться ни в каком отношении; а какое неизъяснимое блаженство увидеть волшебное искусство во всем его блеске, во всем его магическом очаровании! Рай, заповеданный только святым!

(Листи. 95. До Бр. Залеського; 8, 10, 13, 20.V 1857,
Новопетровське укріплення)

- 27 Без столиці художник – риба без води.

(Листи. 111. До М. С. Щепкіна;
5.XII 1857, Нижній Новгород)

- 28 Легче верблюду в игольное ухо пройти, нежели доброму художнику среди бела дня оставить свою рабочую.

(Листи. 186. До Є. П. Ковалевського;
23.IV 1860, С.-Петербург)

ГРАВЮРА І ФОТОГРАФІЯ

- 29 Из всех изящных искусств мне теперь более всего нравится гравюра. И не без основания. Быть хорошим гравером, значит быть распространителем прекрасного и поучительного в обществе. Значит быть распространителем света истины. Значит быть полезным людям и угодным Богу. Прекраснейшее, благороднейшее призвание гравера. Сколько изящнейших произведений, доступных только богачам, копилось бы в мрачных галереях без твоего чудотворного резца? Божественное призвание гравера!

(«Щоденник»; 26.VI 1857)

- 30 ...по приезде моем в Академию я намерен с помощью Божиею и с помощью добрых и просвещенных людей приступить к гравированию, а la acwa-tinta, и уповаю на помощь Божию и на ваши советы и покровительство, надеюсь сделать что-нибудь достойное возлюбленного искусства.

(Листи. 100. До Ф. П. Толстого; 26-31.VII 1857,
Новопетровське укріплення)

- 31 Я очень рад, что ты оставил масляные краски, и очень не рад, что ты занимаешься теперь фотографиею. Она у тебя много времени отнимает теперь. А после, я боюсь, ты увлечешься ею, когда покажутся удовлетворительные результаты. Это дело химии и физики; пускай Михайло и занимается ими, а тебе это, как художнику, повредит.

Фотография как ни обольстительна, а все-таки она не заключает возвышенного прекрасного искусства.

(Листи. 77. До Бр. Залеського; 10.VI 1855,
Новопетровське укріплення)

ТЕАТР

- 32 Сколько можно судить, г-жа Пиунова, с особенным пристрастием, выбирает роли наивно милых девушек. Слова нет: это лучшие ее роли; но она не должна забывать, что в них же кроется однообразие и легкость, которые могут вредить ее таланту.

(«Бенефис г-жи Пиуновой...», т. 6, с. 316; 22-27.I 1858,
Нижній Новгород)

- 33 Глупо, нелепо ревновать актрису к зрителям, ее истинный любовник должна быть публика, а муж — друг.

(«Щоденник»; 5.II 1858)

СОЛЕНИК

- 34 Тогда же [в Ромни, в 1845 году] я первый раз видел гениального артиста Соленика в роли Чупруна («Москаль-чаривный»). Он показался мне естественнее и изящнее неподражаемого Щепкина.

(«Щоденник»; 5.II 1857)

МИХАЙЛО ЩЕПКИН

I

- 35 Возлюбленнику муз і грацій [...]

Наш великий чудотворче,

Мій друже єдиний!

(«Неофіти.», pp. 1, 7-8; 8.XII 1857, Нижній Новгород)

II

- 36 Заворожи мене, волхве,
Друже сивоусий [...]
(«Заворожи мене, волхве...», pp. 1-2; 13.XII 1844,
С.-Петербург)
- 37 А в друге моем я большой осторожности
не предполагаю. Это — добродетель не
художника.
(*Повість «Художник»*, т. 4, с. 239; 25.I-4.X 1856,
Новопетровське укріплення)
- 38 Фантазия! Воображаемое счастье! Пока
и этого довольно. Для душ, сочувствующих
и любящих, воздушные замки прочнее
и прекраснее материальных палат эгоиста.
Эта психологическая истина непонятна
людям положительным. Жалкие эти поло-
жительные люди; они не знают совершен-
нейшего, величайшего счастья на земле,
они, одурманенные себялюбием, лишены
этого безграничного счастья, — рабы, ли-
шенные свободы, и ничего больше.
(Листи. 91. До Бр. Залеського; 10, 15.II 1857,
Новопетровське укріплення)

ОПИСИ ПРИРОДИ

Гай. Діброва

- 39 [...]Он гай зеленый похиливсь,
А он з-за гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть понад ставом
Тихесенько собі купають
Зелені віти...
(«Якби ви знали, паничі...», pp. 61-66;
I-IV 1850, Оренбург)
- 40 У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зіроньки сяють.
(«Гайдамаки», pp. 586-589; 1839-1841, С.-Петербург)
- 41 По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,

Край дороги гне тополю
До самого долу.

(«Тополя», рр. 1-4, 226-229; 1839,
С.-Петербург)

- 42 Ой діброво — темний гаю!
Тебе одягає
Тричі на рік... Багатого
Собі батька маєш.
Раз укриє тебе рясно
Зеленим покровом —
Аж сам собі дивується
На свою діброву...
Надивившись на доненьку
Любу, молодую,
Возьме її та й огорне
В ризу золотую
І сповіє дорогою
Білою габою —
Та й спать ляже, втомившись
Турбобою такою.

(«Ой діброво — темний гаю!...»; 15.I 1860,
С.-Петербург)

Поле й степ

- 43 Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину,
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.

(«На вічну пам'ять Котляревському», рр. 1-6;
XI-XII 1838, С.-Петербург)

- 44 Кругом поле, як те море
Широке, синіє.

(«Тополя», рр. 7-8; 1839, С.-Петербург)

- 45 Кругом його степ, як море
Широке, синіє:

За могилою могила,
А там — тільки мріє.
(«Перебендя», рр. 45-48; 1839, С.-Петербург)

- 46 Крутий байрак,
Неначе циган чорний, голий,
В діброві вбитий або спить.
А по долині, по роздоллі
Із степу перекотиполе
Рудим ягняточкам біжить
До річечки собі напитись.
(«Ми восени таки похожі...», рр. 5-11;
IX-X 1849, Раїм)
-

Пустиня

- 47 [...] І на гору високу
Вихожу, дивлюся,
І згадаю Україну,
І згадать боюся.
І там степи, і тут степи,
Та тут не такії,
Руді, руді, червоні,
А там голубії,
Зеленії, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами.
А тут бур'ян, піски, тали...
І хоч би на сміх де могила
О давнім давні говорила.
Неначе люде не жили.
(«А. О. Козачковському», рр. 57-71;
Орська фортеця)
-

- 48 Это была ровная, без малейшей со всех
сторон возвышенности, степь. И, как белой
скатертью, ковылем покрытая необозримая
степь. Чудная, но вместе и грустная карти-
на! Ни кусточка, ни балки, совершенно
ничего, кроме ковыла, да и тот стоит, не

пошевелится, как окаменелый; ни шелесту кузнечика, ни чиликанья птички, ни даже ящерица не сверкнет перед тобой своим пестреньким грациозным хребтом — все, кроме ковыла, умерщвлено. Немо все и бездыханно [...]

(*Повість «Близнецы»*, т. 4, с. 106; 10.VI — 20.VII 1855, Новопетровське укріплення)

- 49 [...]Неначе ляля в льолі білій,
Святеє сонечко зійшло.
Пустиня циганом чорніла,
Де город був або село —
І головня уже не тліла,
І попіл вітром рознесло,
Билини навіть не осталося.
Тільки одним-одно хиталося
Зелене дерево в степу.
Червоніє по пустині
Червона глина та печина,
Бур'ян колючий та будяк,
Та інде тирса з осокою
В яру чорніє під горою.

(«У Бога за дверима лежала сокира...», pp. 31-44;
19.VI — 25.VII 1848, Раїм)

Дніпро

- 60 Меж горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, любується
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкії села [...]

(«І виріс я на чужині...», pp. 52-57;
IX-XII 1848, Косарал)

- 51 [...] В садочку, квітами повита,
На пригорі собі стоїть,
Неначе дівчина, хатина.

Дніпро геть-геть собі розкинувсь!
Сієє батько та горить!
(«Сестрі», рр. 6-9; 20.VII 1859, Черкаси)

- 52 [...] Дніпр широкий — море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори.
(«Думи мої, думи...», рр. 49-51;
I-III 1840, С.-Петербург)
-

- 53 Широкий Дніпр не гомонить:
Розбивши вітер чорні хмари
Ліг біля моря одпочить.
А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гаєм,
Кругом, як в усі, все мовчить.
(«Причинна», рр. 80-85;
1837, С.-Петербург)
-

- 54 [...] Дніпр... широкий та синій,
Підняв гори-хвилі; а в очеретах
Реве, стогне, завиває,
Лози нагинає;
Грім гогоче, а блискавка
Хмару роздирає.
(«Гайдамаки», рр. 1306-1311;
1839-1841, С.-Петербург)
-

- 65 Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
До-долу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідний місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.
(«Причинна», рр. 1-12; 1837, С.-Петербург)
-

Море

- 56 Кругом хвилі, як ті гори:
Ні землі, ні неба.
(«Іван Підкова», рр. 41–42; 1839, С.-Петербург)
-

Переяслав

- 57 Вечернє сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило,
Собор Мазепин сяє, біліє,
Батька Богдана могила мріє,
Київським шляхом верби похилі
Трибратні давні могили вкрили.
З Трубайлом Альта меж осокою
Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою.
І все те, все те радує очі,
А серце плаче, глянуть не хоче!
(«Сон» / «Гори мої високії...»/, 105–114;
VI–XII 1847, Орська фортеця)
-

Село

- 58 І яр, і поле, і тополі,
І над криницею верба.
Нагнулася, як та журба
Далеко в самотній неволі.
Ставок, гребелька і вітряк
З-за гаю крилами махає.
І дуб зелений, мов козак
Із гаю вийшов та й гуляє
Попід горою. По горі
Садочок темний, а в садочку
Лежать собі у холодочку,
Мов у Раю, мої старі.
Хрести дубові поскилялись,
Слова дощем позамивались...
(«Ми вкупочці колись росли...», 21–34;
I–IV 1849, Раїм)
-

- 59 Іду я тихою ходою,
Дивлюсь — аж он передо мною
Неначе дива виринають,
Із хмари тихо виступають
Обрив високий, гай, байрак;
Хатки біленькі виглядають,
Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють,
А долі сивий наш козак
Дніпро з лугами виграває.
А онде, онде за Дніпром
На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом.
(«Сон» / «Гори мої високії...»/, 9–22;
VI–XII 1847, Орська фортеця)
-

- 60 Село! І серце одпочине:
Село на нашій Україні —
Неначе писанка, село.
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколистії тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.
Сам Бог витає над селом.
(«Княжна», рр. 33–43; VI–XII 1847,
Орська фортеця)
-

- 61 [...] Високі на горі палати,
Чималий у яру ставок,
Зелений по горі садок,
І верби, і тополі,
І вітряки на полі,
І долом геть собі село
Понад водою простяглось.
(«Княжна», рр. 55–61; VI–XII 1847,
Орська фортеця)
-

Весна

- 62   Весна зиму проганяє,
І зелений по землі
Весна килим розстилає,
Із ірію журавлі
Летять високо ключами...
А степами та шляхами
Чумаки на Дін пішли.
І на землі і на небі
Рай, і я не знаю,
Якого ще люди раю
У Бога благаяють?
(«Відьма», рр. 487–497; 7.III 1847, Седнів)
-
- 63   Встала й весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила;
І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають...
(«Гайдамаки», рр. 2137–2144; 1839–1841,
С.-Петербург)
-
- 64   І барвінком, і рутою,
І рястом квітчає
Весна землю, мов дівчину
В зеленому гаї;
І сонечко серед неба
Опинилось-стало,
Мов жених той молодую,
Землю оглядало [...]
(«Невольник», рр. 388–395; II–IV 1859,
С.-Петербург)
-
- 65   Весна, садочки зацвіли;
Неначе полотном укриті,
Росою Божою умиті,
Біліють. Весело землі,

Цвіте, красується цвітами,
Садами темними, лугами.
(«Чума», рр. 7–12; IX–XII, 1848, Косарал)

Зима

- 66 Попід горою, яром, долом,
Мов ті діди високочолі,
Дуби з гетьманщини стоять.
У яру гребля, верби вряд,
Ставок під кригою в неволі
І ополонка — воду брать...
Мов покотьоло червоніє,
Крізь хмару сонце зайнялось.
Надувся вітер; як повіє —
Нема нічого: скрізь біліє...
Та тільки лісом загуло.
Реве свище заверюха.
По лісу завило;
Як те море, біле поле
Снігом покотилось.
(«Катерина», рр. 544–558; 1838–1839, С.-Петербург)
-

Ранок

- 67 [...] Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зострічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Меж ярами над ставами
Верби зеленіють.
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.
І все-то те, вся країна
Повита красою,
Зеленіє, вмивається

Дрібною россою,
Споконвіку вмивається,
Сонце зострічає...
І нема тому почину,
І краю немає!

(«Сон» /Комедія/, рр. 96-114; 8.VII 1844,
С.-Петербург)

- 68 Засне долина. На калині
І соловейко задріма.
Повіє вітер по долині —
Пішла дібровою руна,
Руна гуляє, Божа мова.
Встануть сердеги працювать,
Підуть корови на діброві,
Дівчата вийдуть воду брать,
Вигляне сонце — рай, та й годі!
Верба сміється, свято скрізь!

(«На вічну пам'ять Котляревському», рр. 49-58;
XI-XII 1838, С.-Петербург)

- 69 Защебетав жайворонок,
Угору летючи;
Закувала зозуленька,
На дубу сидячи;
Защебетав соловейко —
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою;
Плугатир співає.
Чорніє гай над водою,
Де ляхи ходили;
Засиніли понад Дніпром
Високі могили;
Пішов шелест по діброві;
Шепчуть густі лози.

(«Причинна», рр. 142-155; 1837, С.-Петербург)

Вечір

- 70 Розкажи, як за горою
Сонечко сідає,

Як у Дніпра веселочка
Воду позичає.

Як широка сокорина

Віти розпустила...

А над самою водою

Верба похилилась [...]

(«Княжна», рр. 5–12; VI–XII Орська фортеця)

71 Сонце заходить, гори чорніють,

Пташечка тихне, поле німіє.

Радіють люде, що одпочинуть,

А я дивлюся... і серцем лину

В темний садочок на Україну.

Лину я, лину, думу гадаю,

І ніби серце одпочиває.

Чорніє поле, і гай, і гори,

На синє небо виходить зоря.

(«N.N.» / «Сонце заходить, гори чорніють...»/, рр. 1–9;

VI–XII 1847, Орська фортеця)

72 За сонцем хмаронька пливе,

Червоні поли розстилає

І сонце спатоньки зове

У синє море: покриває

Рожевою пеленою,

Мов мати дитину.

Очам любо. Годиночку,

Малую годину

Ніби серце одпочине,

З Богом заговорить...

А туман, неначе ворог,

Закриває море

І хмароньку рожевую,

І тьму за собою

Розстилає туман сивий,

І тьмою німою

Оповие тобі душу,

Й не знаєш, де дітись,

І ждеш його, того світу,

Мов матері діти.

(«За сонцем хмаронька пливе...»;

IX–XI 1848, Косарал)

- 73 Попрощалось ясне сонце
З чорною землею,
Виступає круглий місяць
З сестрою зорею,
Виступають із-за хмари,
Хмари звеселіли...
(«Сон» / «Гори мої високії...»/, pp. 115–120;
VI–XII 1847, Орська фортеця)
-

- 74 Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть.
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають, ідучи, дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сем'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

(«Садок вишневий коло хати...»; 19–30.V 1847,
С.-Петербург)

Ніч

- 75 Із-за лісу, з-за туману
Місяць випливає,
Червоніє, круглолиций,
Горить, а не сяє [...]
(«Гайдамаки», pp. 850–853; 1839–1841, С.-Петербург)
-

- 76 [...] над горою
Червоний місяць аж горить,
З-за хмари тихо виступає.
І ніби гори оживають.
Дуби з діброви, мов дива,

У поле тихо одхожають.
І пугач пуга, і сова
З-під стріхи в поле вилітає,
А жаби крикають, гудуть.

(«Княжна», рр. 318-326; VI-XII
Орська фортеця)

- 77 Зорі сяють; серед неба
Світить білолиций;
Верба слуха соловейка,
Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливає [...]

(«Гайдамаки», рр. 608-613; 1839-1841,
С.-Петербург)

- 78 Кричать сови, спить діброва,
Зіроньки сіяють,
Понад шляхом, щирцею,
Ховрашки гуляють.

(«Катерина», рр. 329-332; 1838-1839, С.-Петербург)

- 79 Ночи лунные, тихие, очаровательно
поэтические ночи! Волга, как бесконечное
зеркало, подернутая прозрачным туманом,
мягко отражает в себе очаровательную блед-
ную красавицу ночи и сонный обрывистый
берег, уставленный группами темных де-
ревьев. Восхитительная, сладко успокаи-
тельная декорация!

(«Щоденник»; 27.VIII 1857)

VII. СЛОВО

ПОЕЗІЯ. ЛІТЕРАТУРА. МОВА

Українська поезія й письменство взагалі — Поезія та її значення. Поет і його творчість — Шевченко про свою і взагалі українську поезію — Московські писання Шевченка — Читання для дівчат — Бездарні писання — Переписування — Відгуки про українських і російських письменників — Шевченко про себе — Мова.

УКРАЇНЬСКА ПОЕЗІЯ Й ПИСЬМЕНСТВО

- 1   Наша дума, наша пісня
         Не вмере, не загине...
         От де, люде, наша слава,
         Слава України!
         Без золота, без каменю.
         Без хитрої мови,
         А голосна та правдива,
         Як Господа слово.

(«До Основ'яненка», рр. 49-56;
X-XII 1839, С.-Петербург)

- 2   Воскресну нині! Ради їх,
         Людей закованих моїх,
         Убогих нищих... Возвеличу
         Малих отих рабов німих!
         Я на сторожі коло їх
         Поставлю слово.

(«Подражаніє 11 псалму», рр. 18-23;
15.II 1859, С.-Петербург)

- 3 [...] Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало [...]
(«Марку Вовчку», рр. 2-4; 17.II 1859,
С.-Петербург)

- 4 [...] пишть і дрюкуйте... А на москалів не
вважайте, нехай вони собі пишуть по-своє-
му, а ми по-своєму. У їх народ і слово,
і у нас народ і слово. А чиє краще, нехай
судять люди. Вони здаються на Гоголя, що
він пише не по-своєму, а по-московському,
або на Вальтер Скотта, що й той не по-своє-
му писав. Гоголь виріс в Ніжині, а не в Ма-
лоросії — і свого языка не знає, а В[альтер]
С[котт] в Едемборге, а не в Шотландії —
а може і ще було що-небудь, що вони себе
одцурались, не знаю. А Борнц усе-таки поет
народний і великий. І наш Сковорода таким
би був, як би його не збила з пливу латинь,
а потім московщина.

Покойний Основ'яненко дуже добре при-
глядався на народ, та не прислухався до
языка, бо може його не чув у колисці од ма-
тері; а П[улак]-Артемівський хоч і чув, так
забув, бо в пани пострися.
([Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря»], т. 6,
с. 314-315; 8.III 1847, Седнів)

- 5 І спасибі всім тим, хто пише по-нашому
або про наше.
(Листи. 4. До Г. Ф. Квітки; 8XII 1841,
С.-Петербург)

ПОЕЗІЯ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ

- 6 Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!.. Знать, од Бога

І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди!

(«Ну що б, здавалося, слова...», рр. 1-4;
IX-XII 1848, Косарал)

- 7 А песня горе облегчает [...]
(«Слепая», р. 488; 1842, С.-Петербург)

ПОЕТ І ЙОГО ТВОРЧІСТЬ

- 8 Щоб знать людей, то треба пожити з ними. А щоб їх списувать, то треба самому стать чоловіком, а не марнотрателем чорнила і паперу.

(Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря»), т. 6,
с. 314; 8.III 1847, Седнів)

- 9 Жива

Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речах,
І ми, читая, оживаєм
І чуєм Бога в небесах.

(«Мені здається, я не знаю...», рр. 44-48;
I-IV 1850, Оренбург)

- 10 Старий заховавсь

В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмахав,
Щоб люде не чули, бо то Боже слово,
То серце по волі з Богом розмовля,
То серце щебече Господню славу,
А думка край світа на хмарі гуля.
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо бликитне широкими б'є;
Спочине на сонці, його запитає,
Де воно ночує, як воно встає;
Послухає моря, що воно говорить,
Спита чорну гору: чого ти німа?
І знову на небо, бо на землі горе,
Бо на їй, широкий, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує —
Його на сім світі ніхто не прийма;
Один він між ними, як сонце високе,

Його знають люде, бо носити земля;
А якби почули, що він, одинокий,
Співа на могилі, з морем розмовля, —
На Божее слово вони б насміялись,
Дурним би назвали, од себе б прогнали.
Нехай понад морем, сказали б, гуля!
(«Перебендя», рр. 55–79; 1839, С.-Петербург)

- 11 І немощну мою думу
За світ посилаю,
Зцілющої й живущої
Води пошукати.
Як інколи, то й принесе,
І покропить в хаті,
І засвітить огонь чистий,
І сумно і тихо
Розказує про весілля —
Звертає на лихо.
(«Сліпий», рр. 695–704; 16.X 1845,
Мар'їнське)

- 12 Отакий-то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває, засміється,
А на сльози зверне.
(«Перебендя», рр. 37–40; 1839, С.-Петербург)

- 13 Нехай думка, як той ворон,
Літає та криче,
А серденько соловейком
Щебече та плаче [...]
(«Думи мої, думи мої...», рр. 85–88;
I–III 1840, С.-Петербург)

- 14 А хто грає, того знають
І дякують люде:
Він їм тугу розганяє,
Хоть сам світом нудить.
(«Перебендя», рр. 5–8; 1839, С.-Петербург)

- 15 Душе с прекрасным назначеньем
Должно любить, терпеть, страдать;

И дар Господний, вдохновенъ,
Должно слезами поливать.
(«Тризна», рр. 1–4; 11–27. XI 1843, Яготин)

---

16 Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко!
Огнем невидимим пекли
Замерзлі душі.
(«Пророк», рр. 6–10; IX–XII 1848, Косарал)

---

17 [...] І огнем-сльозою
Упаде колись на землю
І притчею стане
Розпинателям народним,
Грядущим тиранам.
(«Неофіти», рр. 12–16; 8. XII 1857,
Нижній Новгород)

---

18 Де ж ти?
Великомучениче святий?
Пророче Божий? Ти меж нами,
Ти, Присносущий, всюди з нами
Витаєш ангелом святим.
Ти, любий друже, заговориш
Тихенько-тихо... про любов
Про безталанну, про горе,
Або про Бога, та про море,
Або про марне литу кров
З людей великими катами.
Заплачеш тяжко перед нами,
І ми заплачемо...
(«Мені здається, я не знаю...», рр. 32–44;
I–IV 1850, Оренбург)

---

19 А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла.
І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздоллі,
Туманом сивим сповила.
І колихала, і співала,

І чари діяла... І я...
О чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала.
Мене ти всюди доглядала.

В степу, безлюдному степу,
В далекій неволі,
Ти сіяла, пишалася,
Як квіточка в полі!
Із казарми нечистої
Чистою, святою
Пташечкою вилетіла
І понадо мною
Полинула, заспівала
Ти, золотокрила...
Мов живущою водою
Душу окропила.

І я живу, і надо мною
З своєю Божою красою
Гориш ти, зоренько моя.
Моя порадонько святая!
Моя ти доле молодая!
Не покидай мене. Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,
Учи неложними устами
Сказати правду.

(«Муза», рр. 1-34; 9. II 1858,
Нижній Новгород)

20

Пошли,
Пошли мені святее слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!
І розкажу я людям горе [...]

(«Неофіти», рр. 66-71; 8.XII 1857,
Нижній Новгород)

Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою!
Та засійся, чорна ниво,
Волею ясною!
Орися ж ти, розвернися,
Полям розстелися!
Та посійся добрим житом,
Долею полийся!

Розвернися ж на всі боки,
Ниво-десятино!
Та посійся не словами,
А розумом, ниво!
Вийдуть люде жито жати...
Веселії жніва!..
Розвернися ж, розстелися ж,
Убогая ниво!!!

(«Не нарікаю я на Бога...», pp. 10-25;
5.X 1860, С.-Петербург)

25

Орю

Свій переліг — убогу ниву!
Та сію слово. Добрі жніва
Колись-то будуть.

(«Не нарікаю я на Бога...», pp. 4-7;
5.X 1860, С.-Петербург)

26

[...] Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Мое тихе слово.
Може, викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло.
І в тяжкі упруги...
Може зорю переліг той,
А на перелозі...
Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть, і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне...
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!

(«Чигрине, Чигрине...», pp. 52-70;
19.II 1844, Москва)

27

Прощай, світе, прощай, земле,
Неприятний краю,

Мої муки, мої люті
В хмарі заховаю.
А ти, моя Україно,
Безталанна вдово,
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову.
На розмову тихо-сумну,
На раду з тобою;
Опівночі падатиму
Рясною росою.
Порадимось, посумуєм,
Поки сонце встане,
Поки твої малі діти
На ворога стануть.

(«Сон» /Комедія/, pp. 75-90; 8.
VII 1844, С.-Петербург)

- 28   Лети ж, моя думо, моя люта муко,
Забери з собою всі лиха, всі зла,
Своє товариство — ти з ними росла,
Ти з ними кохалась, їх тяжкії руки
Тебе повивали. Бери ж їх, лети
Та по всьому небу орду розпусти.
Нехай чорніє, червоніє,
Полум'ям повіє,
Нехай знову рига змії,
Трупом землю криє.

(«Сон» /Комедія/, pp. 163-172;
8. VII 1844, С.-Петербург)

- 29   А ти, батьку,
Як сам здоров знаєш,
Тебе люде поважають,
Добрий голос маєш;
Співай же їм, мій голубе,
Про Січ, про могили,
Коли яку насипали,
Кого положили.
Про старину, про те диво,
Що було, минуло...

(«До Основ'яненка», pp. 77-86;
X-XII 1839, С.-Петербург)

- 30 Утни, батьку, щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацькая
На всім світі стала!

(«До Основ'яненка», pp. 87-92;
X-XII 1839, С.-Петербург)

- 31 Дивлюся, сміюся, дрібні утираю —
Я не садинокий, є з ким в світі жити;
У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить,
У моїй хатині синє море грає,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько *Гриця* дівчина співає —
Я не садинокий, є з ким вік дожить.

(«Гайдамаки», pp. 173-180;
1839-1841, С.-Петербург)

- 32 Я не садинокий, я не сирота —
Єсть у мене діти, та де їх подіти?
Заховать з собою? Гріх, душа жива!
А може, їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті сльози-слова,
Що так вона щиро колись виливала,
Що так вона нишком над ними ридала.
Ні, не заховаю, бо душа жива.

(«Гайдамаки», pp. 19-26;
1839-1841, С.-Петербург)

- 33 [...] Серце мліло, не хотіло
Співають на чужині...
Не хотілось в снігу, в лісі,
Козацьку громаду
З булавами, з бунчугами
Збирають на пораду...
Нехай душі козацькі
В Україні витають —

Там широко, там весело
Од краю до краю...

(«Думи мої, думи мої...», pp. 38–47;
I–III 1840, С.-Петербург)

- 34 А де ж твої думи, рожевії квіти,
Доглядані, смілі, викохані діти,
Кому ти їх, друже, кому передав?
Чи, може, навіки в серці поховав?
Ой не ховай, брате! Розсип їх, розкидай,
Зійдуть, і ростимуть, і у люди вийдуть!
(«Сон» /*Комедія*/, pp. 248–253; 8.
VII 1844, С.-Петербург)

- 35 Сини мої! орли мої!
Летить в Україну —
Хоч і лихо зострінеться,
Так не на чужині.
Там найдеться душа щира,
Не дасть погибати [...]
(«Гайдамаки», pp. 45–50; 1839–1841, С.-Петербург)

- 36 Думи мої, думи мої...
Де ж мені вас діти?..
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну [...]
Там найдете щире серце
І слово ласкаве,
Там найдете щиру правду,
А ще, може, й славу...
Привітай же, моя ненько!
Моя Україно!
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину.
(«Думи мої, думи мої...», pp. 102, 104–106,
109–116; I–III 1840, С.-Петербург)

- 37 Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,

Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргизами убогими.
Вони вже убогі,
Уже голі... Та на волі
Ще моляться Богу.
Прилітайте ж, мої любі,
Тихими речами
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

(«Думи мої, думи мої...»; IX–XII 1848, Косарал)

- 38 Боже милий!
Нехай я загину
У цій проклятій пустині,
Та не пусти димом
Дітей моїх безталанних
В широкий пустині.

(«Не для людей, тієї слави...»; Інші редакції:
т. 2, с. 437, до р. 20; IX–XII 1848, Косарал)

- 39 Тяжко, нудно розказувать,
А мовчать не вмію.
Впливайся ж, слово-сльози:
Сонечко не гріє,
Не висушить. Поділюся
Моїми сльозами...
Та не з братом, не з сестрою —
З німими стінами
На чужині...

(«Гайдамаки», рр. 406–414; 1839–1841, С.-Петербург)

- 40 Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!

(«Думи мої, думи мої...», рр. 1–2;
I–III 1840, С.-Петербург)

- 41 Вибачайте, люде добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжної справи.
Так дід колись розказував,
Нехай здоров буде!

А я за ним. Не знав старий,
Що письменні люде
Тії речі прочитають.
Вибачай, дідусю, —
Нехай лають: а я поки
До своїх вернуся
Та доведу вже до краю,
Доведу — спочину,
Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами,
На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.

(«Гайдамаки», pp. 2467-2486;
1839-1841, С.-Петербург)

- 42 Спасибі вам і за ласкаве слово про дітей
моїх «Гайдамаків». Пустив я їх у люди, а до
цїї пори ще ніхто й спасибі не сказав. Може
й там над ними сміються так, як тут мос-
калі зовуть мене ентузіастом, сиріч дурнем.
Бог їм звидить, нехай я буду і мужицький
поет, аби тільки поет, то мені білше нічого
і не треба. Нехай собака лас, вітер рознесе.

(Листи. 12. До Г. Тарновського;
25.I 1843, Петербург)

- 43 А що ж на вас вони скажуть?
Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують
Та й кинуть під лаву.
«Нехай, — скажуть, — спочивають,
Поки батько встане
Та розкаже по-нашому
Про свої гетьмани.
А то дурень розкажує
Мертвими словами,
Та якогось-то Ярему
Веде перед нами

У постолах. Дурень! дурень!
Били, а не вчили.
Од козацтва, од гетьманства
Високі могили —
Більш нічого не осталось,
Та й ті розривають;
А він хоче, щоб слухали,
Як старці співають.

(«Гайдамаки», рр. 65–84; 1839–1841,
С.-Петербург)

- 44 «Бреше, — скажуть, — сякий-такий!»
(Звичайно, не в очі).
«А так тільки псує мову
Та людей морочить».

(«Катерина», рр. 373–376; 1838–1839,
С.-Петербург)

- 45 Дарма праця, пане-брате:
Коли хочеш грошей
Та ще й слави, того дива,
Співай про Матрьошу,
Про Парашу, радість нашу,
Султан, паркет, шпори, —
От де слава! А то співа:
«Грає синє море»,
А сам плаче, за тобою
І твоя громада
У сіряках!..» Правда, мудрі!
Спасибі за раду.
Теплий кожух, тільки шкода —
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.
Вибачайте... кричіть собі,
Я слухать не буду
Та й до себе не покличу:
Ви розумні люди —
А я дурень; один собі
У моїй хатині

Заспіваю, заридаю,

Як мала дитина.

(«Гайдамаки», pp. 85–108; 1839–1841,
С.-Петербург)

46 [...] А за раду спасибі вам,

За раду лукаву.

Буде з мене, поки живу,

І мертвого слова,

Щоб виливать журбу, сльози.

(«Гайдамаки», pp. 183–187;
1839–1841, С.-Петербург)

47 Отаке-то, що хочете,

То те і робіте:

Чи голосно зневажайте,

Чи нишком хваліте

Мої думи; однаково [...]

(«Три літа», pp. 69–73; 22.XII 1845, В'юнище)

48 Уже як хочете, хоч лайте,

Хоч і не лайте, й не читайте.

Про мене... Я і не прошу,

Для себе, братику, спишу,

Ще раз те оливо потрачу,

А може, дасть Бог, і заплачу,

Та й буде з мене.....

(«Меж скалами, неначе злодій...», pp. 30–36;
IX–XII 1848, Косарал)

49 Не для людей, тієї слави,

Мережані та кучеряві

Оці вірші віршую я.

Для себе, братія моя!

Мені легшає в неволі,

Як я їх складаю,

З-за Дніпра мов далекого

Слова прилітають.

І стеляться на папері,

Плачучи, сміючись,

Мов ті діти. І радують

Одинокую душу

Убогую. Любо мені.
Любо мені з ними,
Мов батькові багатому
З дітками малими.
І радий я, і веселий,
І Бога благаю,
Щоб не приспав моїх діток
В далекому краю.
Нехай летять додомоньку
Легенькі діти
Та розкажуть, як то тяжко
Було їм на світі.
І в сім'ї веселій тихо
Дітей привітають,
І сивою головою
Батько покиває.
Мати скаже: бодай тії
Діти не родились.
А дівчина подумає:
Я їх полюбила.

(«Не для людей, тієї слави...»; IX-XII 1848,
Косарал)

- 50 А може, тихо за літами
Мої мережані сльозами
І долетять коли-небудь
На Україну... і падуть,
Неначе роси над землею,
На щире серце молодес
Сльозами тихо упадуть!
І покиває головою,
І буде плакати зо мною,
І може, Господи, мене
В своїй молитві пом'яне!

(«Лічу в неволі дні і ночі...», pp. 77-87;
I-IV 1850, Оренбург)

- 51 Може, знайдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на сі думи —

Я більше не хочу...
Одну сльозу з очей карих —
І... пан над панами!..

(«Думи мої, думи мої...», pp. 20-25;
I-III 1840, С-Петербург)

52

Свято моє!

Єдине свято!
Як оступлять тебе, доле,
Діточки-дівчата
Й защебечуть по своєму
Доброму звичаю,
Може, й мене ненароком
Діточки згадають.
Може яка і про мене
Скаже яке лихо.
Усміхнися, моє серце,
Тихесенько-тихо,
Щоб ніхто і не побачив...
Та й більше нічого.

(«Г. З.», pp. 49-62; IX-XII 1848,
Косарал)

53

Може... може... а меж тими

Меж ножами рута
І барвінок розівється —
І слово забуте,
Моє слово тихо-сумне,
Богобоязливе,
Згадається — і дівоче
Серце боязливе
Стрепенеться, як рибонька,
І мене згадає...

(«Чигрине, Чигрине...», pp. 71-80;
19.II 1844, Москва)

54

[...] Бодай його в світі нікому не знать —
Того, що я знаю... Минуло, дівчата!
Серце не заснуло, я вас не забув.
Люблю вас і досі, як діточок мати,
Буду вам співати, поки не засну.
Тойді ж, мої любі, як мене не стане,

Згадайте про мене, про мою Мар'яну;
Я вам з того світа, любі, усміхнусь.
(«Мар'яна-черниця», рр. 170–177; 1841,
С.-Петербург)

- 55 Згадайте, дівчата, — вам треба згадать!
Вона вас любила, рожевії квіти,
І про вашу долю любила співать.
(«Гайдамаки», рр. 32–34; 1839–1841,
С.-Петербург)
-

- 56 Хіба самому написать
Таки посланіє до себе,
Та все дочіста розказать,
Усе, що треба, що й не треба.
А то не діждешся його,
Того писанія святого,
Святої правди ні од кого.
Та й ждять не маю од кого.
Бо вже б, здавалося, пора:
Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
Не похвали собі, громадо!
Без неї, може, обійдусь,
А ради жду собі, поради!
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, а не діждусь!
(«Хіба самому написать...», рр. 1–19;
I–IV 1849, Раїм)
-

- 57 Мені, було, аж серце мліло,
Мій Боже милий! як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Вкраїну люблю?
Чи варт вона огня святого?..
Бо хоч зостаріюсь затого,

А ще не знаю, що роблю.
Пишу собі, щоб не міняти
Часа святого так на так,
Та іноді старий козак
Верзеться грішному, усатий,
З своєю волею мені
На чорнім вороні-коні!
А більш нічого я не знаю,
Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні.

(«Хіба самому написати...», рр. 20–37;
I–IV 1849, Раїм)

- 58 А нумо знову віршувать.
Звичайне, нишком. Нумо знову,
Поки новинка на основі,
Старинку Божу лицювать,
А сиріч... як би вам сказать,
Щоб не збрехавши. Нумо знову
Людей і долю проклинать.

(«А нумо знову віршувать...», рр. 1–7;
I–V 1848, Орська фортеця)

- 59 Долю за те, щоб не спала
Та нас доглядала.[...]
Кинула малого
На розпутті, та й байдуже,
А воно, убоге,
Молодєє, сивоусе, —
Звичайне, дитина, —
І подибало тихенько
Попід чужим тином
Аж за Урал. Опинилось
В пустині, в неволі...
Як же тебе не проклинать,
Лукавая доле?
Не проклену ж тебе, доле,
А буду ховатись
За валами. Та нищечком
Буду віршувати,
Нудить світом, сподіватись

У гості в неволю
Із-за Дніпра широкого
Тебе, моя доле!

(«А нумо знову віршувать...», рр. 10–31;
I–V 1848, Орська фортеця)

- 60   Неначе степом чумаки
Уосени верству проходять,
Так і мене минають годи,
А я байдуже. Книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами. Розважаю
Дурную голову свою,
Та кайдани собі кую
(Як ці добродії дознають).
Та вже ж нехай хоч розіпнуть,
А я без вірші не улежу.
Уже два годи промережав
І третій в добрий час почну.

(«Неначе степом чумаки...»; I–IV 1849,
Раїм)

- 61   І четвертий рік минав
Тихенько, поволі,
І четверту починаю
Книжечку в неволі
Мережати, — змережаю
Кров'ю та сльозами
Моє горе на чужині [...]

(«Лічу в неволі дні і ночі...», рр. 13–19;
I–IV 1850, Оренбург)

- 62   Нехай як буде, так і буде.
Чи то плисти, чи то брести.
Хоч доведеться розп'ястись!
А я таки мережать буду
Тихенько білії листи.

(«Лічу в неволі дні і ночі...», рр. 88–92;
I–IV 1850, Оренбург)

МОСКОВСЬКІ ПИСАННЯ ШЕВЧЕНКА

- 63 [Пишу] по-московському скомпоновану.
Щоб не казали москалі, що я їх язика не
знаю.

(Листи. 12. До Г. С. Тарновського; 25.I 1843,
Петербург)

- 64 Переписав оце свою «Слепую» та й плачу
над нею, який мене чорт спіткав і за який
гріх, що я оце сповідаюся кацапам, черст-
вим кацапським словом. Лихо, брате ота-
мане, ей-богу, лихо. Це правда, що окроме
Бога і чорта в душі нашій єсть ще щось
таке, таке страшне, що аж холод іде по сер-
цеві, як хоч трошки його розкриєш, цур
йому, мене тут і земляки і не земляки
зовуть дурним, воно правда, але що я маю
робить, хіба ж я винен, що я уродився не
кацапом, або не французом. Що нам робить,
отамане брате? Прать против рожна чи
закопаться заживо в землю — не хочеться,
дуже не хочеться мені дрюковать «Сле-
пую», але вже не маю над нею волі, та цур
їй, а обридла вже вона мені.

(Листи. 10. До Я. Г. Кухаренка; 30.IX 1842, Петербург)

ЧИТАННЯ ЗАДЛЯ ДІВЧАТ

- 65 Я чув, що в вас є молоденькі дівчата. Не
давайте їм, будьте ласкаві, і не показуйте
мої «Гайдамаки», бо там є багато такого, що
аж самому сором. Нехай трошки підождуть,
я їм пришлю «Черницю Мар'яну» [...] Це
вже буде не возмутительное.

(Листи. 7. До Г. С. Тарновського;
28.III 1842, Петербург)

66

А мати

Або батько як побачать,
Що ви, мої любі,

Таке диво читаєте, —
Гріха на всю губу!
(«Гайдамаки», рр. 731-735; 1839-1841, С.-Петербург)

- 67 Романы, говорят, нехорошо читать молодым девушкам. А я, право, не знаю, почему нехорошо. Хороший роман изоцряет воображение и облагораживает сердце. А сухая какая-нибудь умная книга, кроме того, что ничему не научит, да, пожалуй, еще и поселит отвращение к книгам.
(*Повість «Художник»*, т. 4, с. 218; 25.I — 4.X 1856, Новопетровське укріплення)

БЕЗДАРНІ ПИСАННЯ

- 68 Чи є поганше що на світі
Як та дрюкована нудьга?
(«[Царі]»; Інші редакції: т. 2, с. 420;
IX-XII 1848, Косарал)
- 69 Голубчики, пишіть для себе,
Та не дрюкуйте...
(«[Царі]»; Інші редакції: т. 2, с. 421;
IX-XII 1848, Косарал)
- 70 Згинули-пропали.
Як ті славнії пііти,
Що оди писали...
(«[Царі]»; Інші редакції: т. 2, с. 420;
IX-XII 1848, Косарал)

ПЕРЕПISУВАННЯ

- 71 Переписыванье — это самая несносная работа, какую я когда-либо испытывал. Она равняется солдатскому ученью.
(«Щоденник»; 14.II 1858)
- 72 Несносно скучная работа. Литераторам должны платить не за писание, а за переписывание собственных произведений.
(«Щоденник»; 16.I 1858)

ВІДГУКИ ПРО ПИСЬМЕННИКІВ

Гоголь

- 73 Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.
А що вродить з того плачу?
Богилова, брате...

.....
Нехай, брате. А ми будем
Сміятися та плакати.

(«Гоголю», pp. 11-14, 27-28; 30.XII 1844, С.-Петербург)

- 74 Случайно как-то зашла речь у меня с вами о «Мертвых душах». И вы отозвались чрезвычайно сухо. Меня это поразило неприятно, потому что я всегда читал Гоголя с наслаждением и потому что я в глубине души уважал ваш благородный ум, ваш вкус и ваши нежно возвышенные чувства. Мне было больно, я подумал, неужели я так груб и глуп, что не могу ни понимать, ни чувствовать прекрасного. Да, вы правду говорите, что предубеждение ни в каком случае не позволительно, как чувство без основания. Меня восхищает ваше теперешнее мнение — и о Гоголе, и о его бессмертном создании! я в восторге, что вы поняли истинно христианскую цель его! да!.. Перед Гоголем должно благоговеть как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям! Сю, по-моему, похож на живописца, который, не изучив порядочно анатомии, принялся рисовать человеческое тело, и чтобы прикрыть свое невежество, он его полуосвещает. Правда, подобное полуосвещение эффектно, но впечатление его мгновенно! — так и произведение Сю, пока читаешь — нравится и помнишь, а прочитал — и забыл. Эффект и больше ничего! Не таков наш Гоголь — истинный вездатель сердца

человеческого! Самый мудрый философ!
и самый возвышенный поэт должен благого-
веть перед ним как перед человеколюбом!
Я никогда не перестану жалеть, что мне не
удалось познакомиться лично с Гоголем.
Личное знакомство с подобным человеком
неоцененно, в личном знакомстве случайно
иногда открываются такие прелести сердца,
что не в силах никакое перо изобразить!

(Листи. 46. До В. М. Рєпніної;
7.III 1850, Оренбург)

Василь Григорович

- 75 Єсть у мене щирій батько
(Рідного немає) —
Дасть він мені раду з вами,
Бо сам здоров знає,
Як то тяжко блукать в світі
Сироті без роду;
А до того — душа щира,
Козацького роду,
Не одцуравсь того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла;
Не одцуравсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець, сумуючи,
Співає під тинем.
Любить її, думу правди,
Козацькую славу,
Любить її — ходім, сини,
На раду ласкаву.
Як би не він спіткав мене
При лихій годині,

Давно б досі заховали
В снігу на чужині [...]
(«Гайдамаки», рр. 229-252; 1839-1841, С.-Петербург)

Державін

76 [...] сплетател[ь] торжественных од и иной
гнусной лести [...]
(«Щоденник»; 13.IX 1857)

Грицько Квітка-Основ'яненко

77 А ти, батьку,
Як сам здоров знаєш,
Тебе люде поважають,
Добрий голос маєш [...]
(«До Основ'яненка», рр. 77-80; X-XII 1839, С.-Петербург)

Микола Костомаров

78 После обеда, как и до обеда, лежал и читал «Богдана Хмельницкого» Костомарова. Прекрасная книга, вполне изображающая этого гениального бунтовщика. Поучительная, назидательная книга! Историческая литература сильно двинулась вперед в продолжение последнего десятилетия. Она осветила подробности, закопченные дымом фимиама, усердно кадимого перед порфирородными идолами.
(«Щоденник»; 22.IX 1857)

Іван Котляревський

79 Нед авно, недавно у нас в Україні
Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк, неборака, сиротами кинув
І гори, і море, де перше витав,
Де ватагу пройдисвіта
Водив за собою, —
Все осталося, все сумує,
Як руїни Трої.

Все сумує — тільки слава
Сонцем засіяла,
Не вмере кобзар, бо навіки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

(«На вічну пам'ять Котляревському», рр. 69–84; XI–XII
1838, С.-Петербург)

- 80 Прочитали собі по складах «Енеїду» та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е, ні, братики! Прочитайте ви думи, пісні; послухайте, як вони співають, як вони говорять меж собою шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті, як вони згадають старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать, — то тойді і скажете, що «Енеїда» добра, а все-таки сміховина на московський шталт.

([Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря»];
8.III 1847, Седнів)

Панько Куліш

- 81 Кончил переписывание или процеживание своей поэзии за 1847 год. Жаль, что не с кем толково прочитать. М[ихайло] С[еменович] в этом деле мне не судья. Он слишком увлекается. Максимович — тот просто благоговееет перед моим стихом, Бодянский тоже. Нужно будет подождать Кулиша. Он, хотя и жестоко, но иногда скажет правду; зато ему не говори правды, если хочешь сохранить с ним добрые отношения.

(«Щоденник»; 18.III 1858)

- 82 Сьогодні вечером Варенцов возвратился из Петербурга и привез мне от Кулиша письмо и только что отпечатанную его «Граматку». Как прекрасно, умно и благородно составлен этот совершенно новый букварь. Дай Бог, чтобы он привился в нашем бедном народе. Это первый луч света, могущий проникнуть в сдавленную попами невольничью голову.

(«Щоденник»; 10.XII 1857)

- 83 Прислав мені із Пітера курінний Панько Куліш книгу своєї роботи, названу «Записки о Южной Руси», писану нашим языком. Не знаю, чи дійшла до Чорноморії ся дуже розумна і щира книга. Якщо не дійшла, то випиши, не будеш каяться. Такої доброї книги на нашому языку ще не було дрюковано. Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна наша Україна як на лодоні показана. Куліш тут нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла добра, щира і розумна.

(Листи. 92. До Я. Г. Кухаренка; 22.IV 1857,
Новопетровське укріплення)

- 84 [...] а Куліша як побачиш, то поцілуй його за мене і скажи йому, що такої книги, як «Записки о Южной Руси» я ще зроду не читав. Та й не було ще такого добра в руській літературе. Спасибі йому, він мене неначе на крилах переніс в нашу Україну і посадив меж старими, сліпими товаришами-кобзарями. Живо й просто вилита стареча мова. А може воно тим і живо, що просто.

(Листи. 94. До А. М. Маркевича; 22.IV 1857,
Новопетровське укріплення)

- 85 Як побачиш Куліша, поцілуй його за книги, що він мені подарував, а особливо за «Записки о Южной Руси». Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав.

(Листи. 93. До М. М. Лазаревського; 22.IV, 8.V 1857,
Новопетровське укріплення)

- 86 Спасибо еще Кулишу, что догадался прислать книг, а то я не знал бы, что с собою делать. В особенности благодарен я ему за «Записки о Южной Руси». Я это книгу скоро наизусть буду читать. Она мне так живо, так волшебнo живо напомнила мою прекрасную бедную Украину, что я как будто с живыми беседую с ее слипыми лирными и кобзарями. Прекраснейший, благороднейший труд. Бриллиант в современной исторической литературе.

(«Щоденник», 17.VI 1857)

Марія Маркович (Марко Вовчок)

- 87   Господь послал
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,
І оживи мов побите
Убоге серце, неукрите,
Голоднее.

(«Марку Вовчку», pp. 5–14; 17.II 1859,
С.-Петербург)

Некрасов

- 88 Вечером у Белозерского слушал новую драму Желяковского (Совы) и с успехом доказал

Сераковскому, что Некрасов не только не поэт, но даже стихотворец аляповатый.

——— («Щоденник»; 11.IV 1858)

Островский

- 89 Прочитал комедию Островского «Доходное место». Не понравилось. Много лишнего, ничего не говорящего. И вообще аляповато, особенно женщины не натуральны.

——— («Щоденник»; 28.IX 1857)

- 90 Давали народную сентиментально-патриотическую драму Потехина «Суд людской — не Божий». Драма — дрянь с подробностями.

——— («Щоденник»; 1.X 1857)

Салтиков-Щедрин

- 91 Мне теперь много нужно прочитать. Я совершенно отстал от новой литературы. Как хороши «Губернские очерки», в том числе и «Мавра Кузьмовна» Салтыкова, и как превосходно их читает Панченко (домашний медик Сапожникова), без тени декламации. Мне кажется, что подобные, глубоко грустные произведения иначе и читать не должно. Монотонное, однообразное чтение сильнее, рельефнее рисует этих бездушных, холодных, этих отвратительных гарпий.

——— («Щоденник»; 5.IX 1857)

- 92 Я благоговею перед Салтыковым. О Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостью возрадовалася бы благородная душа твоя, увидя вокруг себя таких гениальных учеников своих. Други мои, искренние мои! Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь! За этого поруганного бессловесного смерда!

——— («Щоденник»; 5.IX 1857)

Григорій Сковорода, кн. Шаховской

- 93 Никифору Федоровичу страшно не понравился знаменитый «Козак-стихотворец». Он обыкновенно говорил, что это чепуха на двух языках. И я вполне согласен с мнением Никифора Федоровича. Любопытно бы знать, что бы он сказал, если бы прочитал «Малороссийскую Сафо». Я думаю, что он выдумал бы какое-нибудь новое слово, потому что слово «чепуха» для нее слишком слабо. Мне кажется, никто так внимательно не изучал бестолковых произведений философа Сковороды, как князь Ш[аховской]. В малороссийских произведениях почтеннейшего князя со всеми подробностями отразился идиот Сковорода. А почтеннейшая публика видит в этих калеках настоящих малороссиян. Бедные земляки мои! Положим, публика человек темный, ей простительно. Но великий грамматик наш Н. И. Греч в своей «Истории русской словесности» находит [в них?], кроме высоких эстетических достоинств, еще и исторический смысл. Он без всяких обиняков относит существование казака Климовского ко времени Петра I. Глубокое познание нашей истории!!

(*Повість «Близнецы»*, т. 4, с. 60–61; 10.VI — 20.VII 1855, Новопетровське укріплення)

- 94 Это был Диоген наших дней, и если б не сочинял он своих винегретных песен, то было бы лучше. А то, види[те] ли, нашлись и подражатели. Хоть бы и князь Ш[аховской] или Котляревский. В своей оде в честь к[нязя] К[уракина] — сколок Сковороды.

(*Повість «Близнецы»*, т. 4, с. 25; 10.VI — 20.VII 1855, Новопетровське укріплення)

Лев Толстой

- 95 Придя на квартиру, я на сон грядущий прочитал «Рассказ маркера» граф[а] Толстого. Поддельная простота этого рассказа слишком очевидна.

_____ («Щоденник»; 30.IX 1857)

ШЕВЧЕНКО ПРО СЕБЕ

- 96 [...] в мене багато дечого нема, а часом і чистої сорочки; а гордості та пихи я ще в моєї матері позичив, у мужички, у безталанної крепачки.

(Листи. 64. До В. Г. Шевченка; 2.XI 1859, Петербург)

- 97 [...] мой художник принадлежал к категории людей страстных, увлекающихся, с воображением горячим. (А это-то и есть злейший враг жизни самостоятельной, положительной. Хотя я и далеко не поклонник монотонной трезвой аккуратности и вседневно-однообразной воловьей деятельности, но не скажу, чтобы и был я открытый враг положительной аккуратности. Вообще в жизни средняя дорога есть лучшая дорога. Но в искусстве, в науке и вообще в деятельности умственной средняя дорога ни к чему, кроме безыменной могилы, не приводит).

В художнике моем хотелось бы мне видеть самого великого, необыкновенного художника и самого обыкновенного человека в домашней жизни. Но эти два великие свойства редко уживаются под одной кровлей.

(Повість «Художник», т. 4, с. 221; 25.I — 4.X 1856,
_____Новопетровське укріплення)

- 98 Я не имею счастливой способности сразу разгадывать человека, зато имею несчастную способность быстро сближаться с человеком.

(Повість «Художник», т. 4, с. 143; 25.I — 4.X 1856,
_____Новопетровське укріплення)

- 99   Ані кара,
          Ні мўки, кайдани,
          Ніже літа, сину,
          Тії сили не втомили...
          («Москалева криниця», рр. 55–58; 16.V 1857,
          Новопетровське укріплення)
-

- 100   Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли, как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе. Опыт, говсрят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо. По крайней мере, мне так кажется. И я от глубины души благодарю моего всемогущего Создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенческих светлых верований. Некоторые вещи просветлели, округлились, приняли более естественный размер и образ. Но это следствие невозмутимо летущего старика Сатурна, а никак не следствие горького опыта.
          («Щоденник»; 20.VI 1857)
-

- 101   Я тільки не фарисей, не ідолопоклонник такий, як оті християни — сіпаки і брехуни.

(Листи. 180. До В. Г. Шевченка;
23.III 1860, Петербург)

- 102   [...] я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу, та й як же себе поєднать з собачою панською кров'ю.
          (Листи. 168. До В. Г. Шевченка; 2.II 1859, Петербург)
-

- 103   Мені тринадцятий минало.
          Я пас ягнята за селом.
          Чи то так сонечко сіяло,

Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога . . . . .
Уже прокликали до паю,
А я собі у бур'яні
Молюся Богу... І не знаю,
Чого маленькому мені
Тойді так приязно молилось,
Чого так весело було.
Господнє небо, і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубеє
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати —
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь вибирала,
Та й почула, що я плачу.
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози,
І поцілувала...
Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє... лани, гаї, сади!..

І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.

Бридня!.. А й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить,
Чому Господь не дав дожити
Малого віку у тім раю.
Умер би, орючи на ниві,
Нічого б на світі не знав.
Не був би в світі юродивим.
Людей і [Бога] не прокляв!

(«N. N.» /»Мені тринадцятий минало...»;
VI–XII 1847, Орська фортеця)

- 104 Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в ряднині, я колись блукав,
Без свити, без хліба, по тій Україні,
Де Залізняк, Гонта з свяченим гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, малими ногами
Ходив я, та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили. Я тепер згадав,
Згадав, та й жаль стало, що лихо минуло.
Молодее лихо! Якби ти вернулось,
Проміняв би долю, що маю тепер.
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю...
Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер.
Бувало, в неділю, закривши Мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало.
Як Залізняк, Гонта ляхів покарав.
Столітнії очі, як зорі, сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалю німіли.
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,

Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав.

(«Гайдамаки», рр. 2438–2466;
1839–1841, С.-Петербург)

- 105   Ти не лукавила зо мною,
            Ти другом, братом і сестрою
            Сіромі стала. Ти взяла
            Мене, маленького, за руку
            І в школу хлопця одвела
            До п'яного дяка в науку.
            — Учися, серденько, колись
            З нас будуть люде, — ти сказала.
            А я й послухав, і учивсь,
            І вивчився. А ти збрехала.
            Які з нас люде? Та дарма!

(«Доля», рр. 1–11; 9. II 1858,
Нижній Новгород)

- 106   Давно те діялось. Ще в школі,
            Таки в учителя-дяка,
            Гарненько вкраду пятака —
            Бо я було трохи не голе,
            Таке убоге — та й куплю
            Паперу аркуш. І зроблю
            Маленьку книжечку. Хрестами
            І везерунками з квітками
            Кругом листочки обведу.
            Та й списую Сковороду
            Або «Три царіє со дари».
            Та сам собі у бур'яні,
            Щоб не почув хто, не побачив,
            Виспівую та плачу...
            І довелося знов мені
            На старість з віршами ховатись,
            Мережать книжечки, співати
            І плакати у бур'яні,
            І тяжко плакати. І не знаю,
            За що мене Господь карає?

У школі мучилось, росло,
У школі й сивіть довелось,
У школі дурня й поховують.
А все за того п'ятака,
Що вкрав маленьким у дядка,
Отак Господь мене карає.

(«А. О. Козачковському», рр. 1–26;
VI–XII 1847, Орська фортеця)

- 107 Страшно дивиться мені на грядущее, бо
воно погане. А тепер мені добре, дуже
добре.

(Листи. 16. До В. І. Григоровича; 28.XII 1843)

- 108 Невеликій три літа
Марно пролетіли...
А багато в моїй хаті
Лиха нарobili.
Опустошили убоге
Моє серце тихе,
Погасили усе добре,
Запалили лихо [...]

(«Три літа», рр. 13–20; 22.XII 1845,
В'юнице)

- 109 Отакий-то мій Ярема,
Сирота багатий.
Таким і я колись-то був.
Минуло, дівчата...
Минулося, розійшлося,
І сліду не стало.
Серце мліє, як згадаю...
Чому не осталось?
Чому не осталось, чому не вітало?
Легше було б сльози, журбу виливать.
Люде одібрали, бо їм було мало.
«Нащо йому доля? треба закопать:
Він і так багатий...»

(«Гайдамаки», рр. 368–380;
1839–1840, С.-Петербург)

- 110 Ми вкупочці колись росли,
Маленькими собі любились.
А матері на нас дивились
Та говорили, що колись
Одружимо їх. Не вгадали.
Старі заранне повмирали,
А ми малими розійшлись
Та вже й не сходились ніколи.

(«Ми вкупочці колись росли...», pp. 1-9;
I-IV 1849, Раїм)

- 111 Ми заспівали, розійшлись
Без сльоз і без розмови.
Чи зійдемося ж знову?
Чи заспіваємо коли?
А може, й те... Та де? Якими?
І заспіваємо яку?
Не тут, і певне, не такими!
І заспіваєм не таку!
І тут невесело співали,
Бо й тут невесело було,
Та все-таки якомсь жилось,
Принаймні вкупі сумували,
Згадавши той веселий край,
І Дніпр той дужий, крутогорий,
І молодее тее горе!
І молодий той грішний рай!

(«Ми заспівали, розійшлись...»; I-IV 1850, Оренбург)

- 112 Не побрались,
Розійшлися, мов не зналися.
А тим часом дорогії
Літа тії молодії
Марне пронеслися.

Помарніли ми обое —
Я в неволі, ти вдовою,
Не живем, а тільки ходим
Та згадуєм тії годи,
Як жили колись.

(«І широкою долину...», pp. 6-15;
IX-XII 1848, Косарал)

- 113 Неначе злодій, поза валами
В неділю крадуся я в поле.
Талами вийду понад Уралом
На степ широкий, мов на волю.
І болящеє, побите
Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою.
Тихо усміхнеться,
І полине голубкою
Понад чужим полем,
І я ніби оживаю
На полі, на волі.
(«А. О. Козачковському», pp. 45–56;
VI–XII 1847, Орська фортеця)

- 114 Вороги!!
І люті! люті! ви ж украли,
В багно погане заховали
Алмаз мій чистий, дорогий,
Мою, колись святую, душу!
Та й смієтесь. Нехристияне!
Чи не меж вами ж я, погані,
Так опоганивсь, що й не знать,
Чи й був я чистим коли-небудь,
Бо ви мене з святого неба
Взяли меж себе — і писать
Погані вірші научили.
Ви тяжкий камень положили
Посеред шляху... і розбили
О його... Бога боячись!
Мое малеє, та убоге,
Те серце праведне колись!
Тепер іду я без дороги,
Без шляху битого...
(«Чи то недоля та неволя...», pp. 10–28;
I–V 1850, Оренбург)

- 115 В неволі тяжко, хоча й волі,
Сказати по правді, не було.
Та все-таки якось жилось.

Хоть на чужому, та на полі...
Тепер же злої тії долі,
Як Бога, ждати довелось.
І жду її, і виглядаю,
Дурний свій розум проклинаю,
Що дався дурням одурить,
В калюжі волю утопить.

(«В неволі тяжко, хоча й волі...», рр. 1–10;
19–30.V 1847, С.-Петербург)

- 116 Я никогда не любил прогулки с кем бы то ни было, ни даже с прекрасной и не сентиментальной женщиной. Прогулка сама-сам имеет для меня какую-то особенную прелесть.

(Повість «Прогулка...», т. 4, с.350; I ч. 30.XI 1856,
Новопетровське укріплення / II ч. 16.II 1858,
Нижній Новгород)

- 117 Милое уединение! Ничего не может быть в жизни слаще, очаровательнее уединения, особенно перед лицом улыбающей[ся] цветущей красавицы матери Природы. Под ее сладким, волшебным обаянием человек невольно погружается сам в себя и видит Бога на земле, как говорит поэт. Я и прежде не любил шумной деятельности, или, лучше сказать, шумного безделья. Но после десятилетней казарменной жизни уединение мне кажется настоящим раем.

(«Щоденник»; 17.VI 1857)

МОВА

- 118 Вонми гласу моления моего, друже мій єдиний, пришли мені текст «Слова о полку Игоря», а то на твоїй душі буде гріх, як не буде воно, те «Слово» переведено на наш задушевний прекрасний язык.

(Листи. 64. До А. Й. Козачковського; 14.IV 1864)

- 119 Бачиш, у мене давно вже думка заворушилась перевести його, те слово на наш милий, на наш любий український язик.

(Листи. 65. До Й. М. Бодяньського; 1.V 1854,
Новопетровське укріплення)

- 120 Не забудь же, зараз напиши письмо — та по-своєму.

(Листи. 1. До М. Г. Шевченка; 15.XI 1839,
Петербург)

- 121 [...] я ще тебе просив, щоб ти писав по-своєму, щоб я хоч з твоїм письмом побалакав на чужій стороні язиком людським.

(Листи. 2. До М. Г. Шевченка; 2.III 1840,
Петербург)

- 122 [...] історію потурбуйтеся, будьте ласкаві, ви писать... Тільки по-нашому — щоби тямили безглузді кацапи.

(Листи. 19. До Й. М. Бодяньського; 15.III 1844)

- 123 В школе нас всему, совершенно всему научат, кромє пониманія свого милого родного слова.

(Повість «Прогулка...», т. 4, с. 290; I ч. 30.XI 1856,
Новопетровське укріплення / II ч. 16.II 1858,
Нижній Новгород)

VIII. КОРОТКІ ВИСЛОВИ Й НАРОДНІ ПРИПОВІДКИ

- 1 Аби б через поріг, то ми й за поріг
глянем!
(Драма «Назар Стодоля», т. 3, с. 14;
II 1843, С.-Петербург)

- 2 А, видом видати, слихом слихати.
Чи по волі, чи по неволі?
(«[Сотник]», pp. 129–130;
I–IV 1849, Раїм)

- 3 А втім, як знаєш, пане-брате:
Не дурень, сам собі міркуй!
(«Хіба самому написати...», pp. 57–58;
I–IV 1849, Раїм)

- 4 Аж страх, аж жаль було дивиться.
(«У Бога за дверима лежала сокира...», р. 14;
19.VI — 25.VII 1848, Раїм)

- 5 [...] А люде ждуть чогось, і ждуть
Чогось непевного.
(«Марія», pp. 264–265; 11.XI 1859,
С.-Петербург)

- 6 А то, лежа в хаті,
Ще опухнеш.
(«Москалева криниця», pp. 322–323; 16.V 1857,
Новопетровське укріплення)

- 7 Береженого Бог береже.
(Драма «Назар Стодоля», т. 3, с.17;
II 1843, С.-Петербург)

- 8 Бийте лыхом об землю, як швець мокрою
халя[вою] об лаву...
(Повість «Музыкант», т. 3, с. 271; 28.XI 1854 —
15.I 1855, Новопетровське укріплення)
- 9 Більш копи лиха не буде.
(Драма «Назар Стодоля», т. 3, с. 31;
II 1843, С.-Петербург)
- 10 Бог не без милости, козак не без доли.
(Повість «Художник», т. 4, с. 144; 25.I — 4.X 1856,
Новопетровське укріплення)
- 11 Бодай не дивитись, бодай не казати!
Бо за людей сором, бо серце болить.
(«Гайдамаки», рр. 768-769; 1839-1841, С.-Петербург)
- 12 [...] в дороге лишние деньги — лишняя
тяжесть.
(Повість «Влизнецы», т. 4, с. 77; 10.VI — 20.VII 1855,
Новопетровське укріплення)
- 13 Великий світ наш, не загинеш!
(«[Сотник]», р. 223; I-IV 1849, Раїм)
- 14 Вередує,
Як той панич.
(«Титарівна», рр. 131-132; IX-XI 1848, Косарал)
- 15 Вольному воля, а спасеному рай.
(Драма «Назар Стодоля», т. 3, с. 30;
II 1843, С.-Петербург)
- 16 Вони [жінки] цю страву носом чують.
(«[Сотник]», р. 40; I-IV 1849, Раїм)
- 17 Гроші мур ламають.
(«Гайдамаки», р. 1853. ; 1839-1841, С.-Петербург)
- 18 Густенька каша,
Та каша, бачте, та не наша:
А наш несолений куліш —
Як знаєш, так його і їж.
(«Петрусь», рр. 131-134; 1-23.IV 1850, Оренбург)
- 19 Де можна лантух, там торби не треба.
(«Гайдамаки», р. 914; 1839-1841, С.-Петербург)

- 20 [...] дорога любить гроши.
(*Повість «Близнецы»*, т. 4, с. 77; 10.VI — 20.VII 1855,
Новопетровське укріплення)
-
- 21 Дрімають... навіки бодай задрімали!
(«Гайдамаки», р. 1198; 1839–1841, С.-Петербург)
-
- 22 Крепко захотел — вполовину сделал.
(*Повість «Прогулка..»*, т. 4, с. 360; I ч. 30.XI 1856,
Новопетровське укріплення / II ч. 16.II 1858,
Нижній Новгород)
-
- 23 Думає, що наша сестра — коза: поженеш,
куди схочеш.
(*Драма «Назар Стодоля»*, т. 3, с.14; II 1843, С.-Петербург)
-
- 24 Дурень, дурень, а в школи вчився.
(«Щоденник»; 11.I 1858)
-
- 25 [...] Дурня всюди б'ють.
(«А. О. Козачковському», р. 122; VI–XI 1847,
Орська фортеця)
-
- 26 Дурня знать
По походу!
(«У Вільні, городі преславнім...», рр. 9–10;
IX–XII 1848, Косарал)
-
- 27 Закинь тільки удочку, сама рибка піде.
(*Драма «Назар Стодоля»*, т. 3, с.14; II 1843, С.-Петербург)
-
- 28 За лежнею, бачиш, ніколи й посидить.
(Листи. 164. До В. Г. Шевченка; 2.XI 1859, Петербург)
-
- 29 І гич не до речі!
(«[Сотник]», р. 171; I–IV 1849, Раїм)
-
- 30 Казав пан: кожух дам, — та й слово його
тепле.
(*Драма «Назар Стодоля»*, т. 3, с.13; II 1843, С.-Петербург)
-
- 31 Коли нема чого сказати доброго, краще
мовчати.
(Листи. ? До Бр.Залеського; 10.VI 1856 /
За Дорошенком. — *Ред.*)
-

32 Коли чоловік чого добре шукав, то й найде.
(Листи. 199. До В. Г. Шевченка; 22.VIII 1860, Петербург)

33 Лучше молчать, нежели переливать из
пустого в порожнее.
(«Щоденник»; 25.I 1858)

34 [...] кругом пані,
І спереду, й збоку.
(«Утоплена», рр. 23-24; 8.XII 1841, С.-Петербург)

36 Кругом, як в усі, все мовчить...
(«Причинна», р. 85; 1837, С.-Петербург)

36 Купили хріну, треба з'їсти; плачте, очі, хоч
повилазьте: бачили, що купували —
грошам не пропадять!
(«Гайдамаки», рр. 914-916; 1839-1841, С.-Петербург)

37 Мов чари,
Розсипалось та розлилось [...]
(«[Марина]», рр. 83-84; IX-XI 1848, Косарал)

38 [...] Мороз розум будить.
(«Сон» /*Комедія*/, р. 256; 8.VII 1844, С.-Петербург)

39 Нагадали козі смерть.
(Драма «Назар Стодоля», т. 3, с.13;
II 1843, С.-Петербург)

40 [...] на диво людям та на чудо [...]
(«Москалева криниця», р. 90; 16.V 1857,
Новопетровське укріплення)

41 [...] Найтверезіший би упився,
Скупий жидюга дав би гривню,
Щоб позирнуть на ті дива.
(«Сон» /*Комедія*/, рр. 64-66; 8.VII 1844, С.-Петербург)

42 На світі все, бач, суєта.
(«Чернець»; Інші редакції: т. 2, с. 402;
VI-XII 1847, Орська фортеця)

- 43 Не було в куми і запаски, аж глядь кума
у плахті походжає.

(Листи. 168. До В. Г. Шевченка;
7. XII 1859, Петербург)

- 44 Невже треба переймать, що поверх води
пливе?

(Драма «Назар Стодоля», т. 3, с.25; II 1843, С.-Петербург)

- 45 Негріте залізо не зогнеш.

(Драма «Назар Стодоля», т. 3, с. 9;
II 1843, С.-Петербург)

- 46 Не наша мати,
А довелося поважати.

(«Чи ми ще зійдемося знову?...», pp. 5-6;
19-30.V 1847, С.-Петербург)

- 47 Не допоможе милий Боже,
Як то кажуть люде.
Буде каяння на світі,
Вороття не буде.

(«А. О. Козачковському», pp. 111-114;
VI-XI 1847, Орська фортеця)

- 48 [...] не так пани, як підпанки [...]

(«Гайдамаки», р. 968; 1839-1841, С.-Петербург)

- 49 Нехай і наших люде знають!

(«[Сотник]», pp. 316; I-IV 1849, Раїм)

- 50 Нехай його лихий возьме!

(«Катерина», р. 389; 1839, С.-Петербург)

- 51 Нехай собака лає, вітер рознесе.

(Листи. 12. До Г. С. Тарновського; 25.I 1843,
Петербург)

- 52 Нехай стара в'язне — більше м'яса буде.

(Листи. 10. До Я. Г. Кухаренка;
30.IX 1842, Петербург)

- 53 [...] нечепурна жінка і циганові не дру-
жина.
(Листи. 190. До В. Г. Шевченка; 29.VI 1860)
-
- 54 Огонь запеклих не пече.
(«Гамалія», р. 132; X–XI 1842, Балтійське море)
-
- 55 Отак по нашому звичаю,
Не думавши, кончають!
(«[Марина]», рр. 78–80; IX–XI 1848, Косарал)
-
- 56 Пийте, поки п'ється, бийте, поки б'ється!
(«Гайдамаки», р. 2306; 1839–1841,
С.-Петербург)
-
- 57 Піймав не піймав, а погнаться можна.
(Драма «Назар Стодоля», т. 3, с. 10;
II 1843, С.-Петербург)
-
- 58 Пішла стара, мов каламар
Достала з полиці.
(«Тополя», рр. 146–147; 1839, С.-Петербург)
-
- 59 Пішов я, брате, зароблять.
І де вже ноги не носили [...]
(«Не спалося, а ніч, як море...», рр. 31–32;
19–30.V 1847, С.-Петербург)
-
- 60 Побачимо, як попадеться нашому теляті
вовка піймати.
(Драма «Назар Стодоля», т. 3, с. 10;
II 1843, С.-Петербург)
-
- 61 Поки каша, то будемо масла добувать.
(Листи. 164. До В. Г. Шевченка; 2.XI 1858)
-
- 62 [...] поки сонце зійде,
то роса очі виїсть.
(«Гайдамаки», рр. 968–969; 1839–1841,
С.-Петербург)
-
- 63 Поспіємо ще з козами на торг.
(Драма «Назар Стодоля», т. 3, с. 33;
II 1843, С.-Петербург)
-

- 64 Дружба врозь и черти в воду.
(«Щоденник»; 23.II 1858)
-
- 65 Рівніш згладиш, тісніш ляжеш.
(Драма «Назар Стодоля», т. 3, с. 17;
II 1843, С.-Петербург)
-
- 66 Родимець би вас вбив!
(Драма «Назар Стодоля», т. 3, с. 34;
II 1843, С.-Петербург)
-
- 67 [...] світ — не хата.
(«Гайдамаки», р. 211; 1839-1841, С.-Петербург)
-
- 68 Бо се не казка, а билиця,
Або бувальщина, сказать.
(«Москалева криниця», рр. 19-20; 16.V 1857,
Новопетровське укріплення)
-
- 69 А серце, сказано, не дитина, його галушкою
не нагодуєш.
(Листи. 97. До Я. Г. Кухаренка; 5.VI 1857,
Новопетровське укріплення)
-
- 70 Сироті на чужині і сухар хлібом стане.
(Листи. 55. До Ф. М. Лазаревського; X-XII 1852,
Новопетровське укріплення)
-
- 71 Собака погавка, а вітер рознесе.
(Листи. 180. До В. Г. Шевченка; 23.III 1860, Петербург)
-
- 72 [...] стара собака, та ще й бита.
(«Якби тобі довелося...», р. 37; I-IV 1849, Раїм)
-
- 73 Та вже мені не вчиться, як ділом повернуть.
(Драма «Назар Стодоля», т. 3, с. 14;
II 1843, С.-Петербург)
-
- 74 Так ніколи, що за лежнею нема коли і
посидіть.
(Листи. 63. До Я. Г. Кухаренка; 10.IV 1854,
Новопетровське укріплення)
-

- 75 Теля еще Бог знает где, а ты уже и довбню
готовишь.

(*Повість «Наймичка»*, т. 3, с. 80; 1852-1853,
Новопетровське укріплення)

- 76 У жупані сама пані [...]
(«Гайдамаки», р. 1503 ; 1839-1841, С.-Петербург)

- 77 У злодія вже злодій краде.
(«Єретик», р. 169; 10.X 1845, Мар'їнське /
22.XI 1845, Переяслав)

- 78 [...] химерять, химерять, та й зроблять з
лемеша швайку.
(«Гайдамаки», рр. 913-914; 1839-1841, С.-Петербург)

- 79 Хліб велика річ!
(Листи. 199. До В. Г. Шевченка;
25.VIII 1860, С.-Петербург)

- 80 Хоч би слово,
Хоч би де голос обізвався.
(«Княжна», рр. 369-370; VI-XII 1847, Орська фортеця)

- 81 Хто багацько обіщає, той нічого не дає.
(Драма «Назар Стодоля», т. 3, с. 16;
II 1843, С.-Петербург)

- 82 Бо хто не вміє заробить,
То той не вмітиме й пожити.
(«Невольник», рр. 177-178; II-IV 1859, С.-Петербург)

- 83 [...] хто не лічить,
То той і не має.
(«Наймичка», рр. 190-191; 13.XI 1845, Переяслав)

- 84 Цур тобі, мерзений
Каламарю...
(«Сон» /*Комедія*/, рр. 304-305; 8.VII 1844,
С.-Петербург)

- 85 Цу-цу, дурні! схаменіться!
Чого се ви раді!
(«Сон» /*Комедія*/, рр. 281-282; 8.VII 1844, С.-Петербург)

- 86 Цу-цу, скажені! Схаменіться!
Бач, розходилися!
(«Гайдамаки», рр. 1101-1102; 1839-1841, С.-Петербург)
-
- 87 Чи жать, чи не жать,
А сіяти треба [...]
(«Невольник.», рр. 215-216; II-IV 1859,
С.-Петербург)
-
- 88 Чудно якось
Діється між нами!
(«Наймичка», рр. 147-148; 13.XI 1845, Переяслав)
-
- 89 Широкий битий шлях із раю, а в рай
узенька стежечка, та й та колючим терном
поросла.
(Щоденник»; 29.VI 1857)
-
- 90 Як коржа, так коржа! Як спечемо, так
і дамо.
(Драма «Назар Стодоля», т. 3, с. 14; II 1843,
С.-Петербург)
-

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

(Римські цифри означають розділи, арабські — уривки)

- Акторка III, 38; VI, 33.
Багатий, Багач II, 159; IV, 8–17.
Байстрюк, байстря див. діти нешлюбні.
Безнадійність, Безнадія I, 20; II, 127, 128.
Безсилля II, 129, 131
Безславний II, 172.
Безталання II, 86, 88.
Благодать II, 61.
Бог I, 1–54; II, 33, 46, 65, 66, 86, 87, 95; IV, 95, 159; V, 124, 139.
Богун V, 73.
Бодянський Осип VII, 81.
Братолюбіє III, 8; IV, 284.
Братство, Кирило-Мефодіївське V, 188.
Брехня II, 152, 153.
Брюллов VI, 23.
Бурлака нежонатий III, 73.
Вашингтон IV, 214.
Вельможі II, 19.
Весна VI, 62–65.
Вечір VI, 70–74.
Вислови короткі Шевченка VIII, 3–5, 11–13, 21, 31, 37, 40–41, 59, 88.
Виховання IV, 289, 290.
Війна IV, 173–177.
Військо IV, 192–201.
Вік II, 139.
Віра, віра християнська I, 17–27, 49; II, 161.
Вовчок, Марко, див. Маркович, Марія.
Воля I, 3, 5; II, 129; IV, 96, 104, 141, 213, 242, 244, 247, 248, 256, 259; V, 7, 10, 46, 81, 87, 90–92; Воля України IV, 252, 259; боротьба за волю IV, 232–251.
Ворог, вороги II, 10, 30–37; V, 91; VII, 27.
Гадки, вільнодумні (про Бога і віру) I, 47–54; II, 11, 66.
Гай VI, 9, 40, 42.
Гайдамаки V, 37, 43, 46; VII, 41, 65, 66; «Гайдамаки» Шевченка VII, 42.
Галаган V, 8.
Герої української історії V, 66–80.
Гетьмани V, 9, 82, 87, 91.
Гетьманщина IV, 258; V, 12–27, 93.
Гніт національний IV, 189–191
Гоголь IV, 95; VII, 73–74, 92.
Година, лиха II, 101.
Гонта IV, 256; V, 42, 46, 80; VII, 104.
Гордієнко IV, 254.
Горе II, 83, 93.
Горілка II, 40.
Господа III, 59.
Греч, Н. VII, 93.
Григорович, Василь VII, 75.
Гризня II, 11, 12, 13.

- Громада IV, 1, 2.
 Гроші II, 163; IV, 15; VIII, 12, 17, 20.
 Гравюра VI, 29, 30.
 Данте I, 21; IV, 98; V, 5.
 Дворянство V, 62.
 День II, 133–135, 139.
 Державін VII, 76.
 Деспот IV, 218, 222.
 Дитина III, 61.
 Дитяточко III, 40.
 Діброва VI, 41, 42.
 Дівка, стара III, 14, 74; Дівчина, дівчата VII, 49–55, читання для дівчат VII, 65–67.
 Дідичі, див. пани.
 Діло, добре II, 51.
 Діти, III, 46–52, 61, 64, 65; IV, 12; нешлюбні III, 53–58.
 Дніпро VI, 50–55; VII, 16.
 Добро I, 53; II, 15, 48–53; III, 9; IV, 168, 176, 276.
 Дожидання II, 132.
 Доля II, 7, 8, 57, 70–96, 121; III, 12, 102; IV, 114; VII, 58, 59.
 Дорога VII, 12, 20; життєва II, 59.
 Дорошенко Петро V, 75.
 Друг III, 6, 113, 115.
 Дружина (жінка) III, 62, 63, 65, 97, 98.
 Дума II, 48; VII, 28, 34, 36, 37, 40, 47, 51.
 Дурень VIII, 3, 24–26.
 Душа I, 28–31; II, 48, 94; IV, 101.
 Егоїзм II, 162, 167.
 Еустем VI, 24.
 Євангеліє I, 17, 18.
 Єдиноми́слиє IV, 284.
 Жид IV, 4, 179, 258; V, 31, 41, 112, 114, 115.
 Життя II, 54–62, 68, 69.
 Жінка III, 33–38; VIII, 53.
 Жуковський, Василь VI, 3.
 Журба II, 110–122.
 Зависть II, 16, 159, 160.
 Завіт, Новий I, 18.
 Загадка, вічна I, 32–34.
 Заздрощі II, 160.
 Залеський Богдан III, 109.
 Залізняк V, 42, 80; VII, 104.
 Заохота II, 167, 168.
 Запорожжя V, 50.
 Запорожці V, 19, 25.
 Земля, оновлена IV, 263; (хто має володіти нею) V, 121, 1, 9, 130.
 Зима VI, 66.
 Злодій II, 23.
 Імперіалізм IV, 173–191.
 Інтелігенція V, 137, 149–188.
 Історія V, I; України V, 2–11.
 Кайдани IV, 106, 107, 109, 110, 112, 116, 164, 165, 168, 217, 230, 249, 257, 262, 267; V, 5, 101, 105, 118.
 Казарма IV, 197; VII, 117.
 Кара IV, 107, 142, 202, 203, 217, 223–225; V, 105.
 Карамзін V, 167.
 Катерина II V, 56, 59, 65.
 Кат, кати IV, 133, 134, 245, 253, 256.
 Квітка–Оснoв'яненко, Грицько IV, 291; VII, 77.
 Кебета II, 89.
 Кисіль V, 8.
 Климовський VII, 93.
 Клуб IV, 94.
 Козак IV, 231; V, 17, 18, 20, 21, 24, 32, 34, 36, 41, 82, 84.
 Козацтво V, 22, 23, 83, 87.
 Козаччина V, 91.
 Коліївщина VII, 104.

- Коллар V, 172.
Колядка («Три царіє со дари») VII, 104.
Костомаров, Микола VII, 78; (його «Б. Хмельницький»)
Котляревський, Іван VII, 79, 80; «Енеїда» його VII, 80;
Ода до Куракіна VII, 94.
Кохання III, 10–14, 20–29; з москалями IV, 89; з панами V, 142.
Кочубей V, 8.
Край, рідний IV, 26–34, 52.
Краса I, 53 ; II, 66; III, 95, 101; IV, 1–3, 5, 6; її вплив 9–18.
Красуня III, 38.
Кривда IV, 132.
Кріпак V, 110, 136.
Кріпацтво V, 110–148.
Куліш Панько, VII, 81–86; «ГраMATка» його VII, 82; «Записки о Южной Руси» VII, 83–86.
Лад, деспотичний, старий, див. царат; імперіалістичний IV, 181, 189; новий IV, 261–264.
Лихо II, 97–109; IV, 98; VIII, 8, 9.
Лицемірство II, 154, 155.
Лібельт VI, 2–5, 8.
Літа II, 134, 136–138.
Література, див. письменство, поезія.
Любов II, 56; III, 1–9, 15–19; любов до ворогів I, 21; любов до життя II, 63–67; до людей II, 46; IV, 268; до рідного краю, до України IV, 19–69.
Люди II, 1–178; III, 112; IV, 9; Люди взагалі II, 1–3; Люди добрі, праведні й чесні II, 38–47, Люди, злі, лихі, лукаві II, 4–29, 38, 39; Люди матеріалістичні і нерозвинені II, 18; Люди світові IV, 290; Люди трудящі, робочі IV, 280–283; Люди чужі IV, 80, 84.
Ланкастер IV, 291.
Лях, поляк IV, 21, 86, 253, 258; V, 29–37, 41, 43, 47, 49, 53.
Мазепа IV, 254.
Максимович, Михайло VII, 81.
Малярство VI, 19–28.
Марія, мати Ісусова I, 16–18.
Маркович, Марія VII, 87.
Мати III, 39–45, 59, 60; VIII, 46.
Микола I IV, 148, 213.
Милий III, 20–24.
Минучість II, 141–151.
Мистецтво VI, 1, 5–8, 37; мистецтво і природа VI, 1, 6–8.
Мова рідна, українська V, 172; VII, 118–123.
Могучий II, 16, 159.
Молитва I, 23, 25–27.
Молодість II, 41; III, 71, 83.
Монастир I, 52.
Море VI, 44, 45, 56.
Мороз VIII, 38.
Москалі IV, 49, 86–91, 94, 95, 172; V, 54, 65, 70.
Москва IV, 45, 86–91 ; V, 9.
Московщина IV, 92, 93, 180.
Мужики, селяни, див. кріпак, кріпацтво.
Муштра, військова IV, 201.
Надія I, 7, 22; II, 41, 123–126, 133; III, 104, 105; IV, 95, 119, 120; V, 97.
Наливайко V, 73.
Натхнення VI, 1, 2.
Наука IV, 210.
Нація IV, 18.

- Неволя I, 5; IV, 104–130, 267; V, 31, 47, 98, 103;
Неволя національна IV, 189–191; V, 81–109: див. ще інтелігенція; Неволя суспільна V, 110–148; див. ще панщина.
Невольник IV, 189, 249; V, 140.
Недоля II, 84; III, 9.
Нежонатий, див. Бурлака.
Незалежність IV, 97.
Некрасов VII, 88.
Ненатля II, 160.
Неправда II, 43; IV, 131, 233; V, 103.
Неталан II, 87.
Нещастя II, 92; IV, 98.
Ніс, Іван V, 77.
Ніч VI, 75–79.
Нудьга II, 114.
Ода VII, 70, 76.
Одинокість, див. самотність.
Око, Всевидяще I, 44.
Оновлення IV, 211.
Освіта IV, 285–288, 291; V, 140; (російська школа) VII, 123.
Осел IV, 292.
Основ'яненко, див. Квітка.
Островський VII, 89.
Острияниця V, 73.
Отаман V, 26, 27.
Падлюка IV, 278.
Палій Семен IV, 254.
Пани V, 85, 112, 113, 119–122, 131, 137, 141–146; див. ще інтелігенція.
Панщина, див. кріпацтво.
Парубок, старий, див. бурлака.
Паскуда II, 27.
Перебільшення II, 157.
Переписування VII, 71, 72.
Переяслав V, 71; VI, 57.
Петро I IV, 254; V, 56–58, 85.
Печаль II, 114; III, 108.
Писання, нездарні VII, 68–70.
Письменство, українське VII, 1–5.
Півспочування II, 162.
Підкова Іван VI, 32.
Підлота II, 154.
Пііт VII, 70.
Пісня III, 114; IV, 31; VII, 1, 7.
Плач II, 119; IV, 142, 162.
Повстанці-мужики V, 39, 40.
Поезія та її значення VII, 6, 7; поезія українська VII, 1, 21–62.
Поет і його творчість VII, 8–23.
Позички II, 129, 130.
Покритка III, 45; V, 141.
Поле VI, 43, 44.
Полуботок V, 78.
Поляк, див. лях.
Польща V, 48.
Помилка II, 156.
Попи III, 13.
Порфира IV, 231.
Потехін VII, 90.
Правда I, 3, 4, 8, 13; II, 65; III, 6, 8; IV, 34, 59, 103, 131–141, 159, 165, 189, 203, 210, 212, 215–217, 227, 239, 247, 256, 259, 261, 272–274; V, 46, 94, 105, 108, 109, 118; VII, 19, 26, 56, 75.
Праця II, 168; праця для України IV, 265.
Приповідки (приказки) II, 28, 30, 49, 86, 87, 97, 102–104, 153; III, 19; VIII, 1, 2, 6–10, 14–20, 22–30, 32–36, 38, 39, 42–58, 60–79, 81–87, 89, 60.

- Природа VI, 39–79; VII, 117; природа і мистецтво VI, 1, 6–8; описи природи VI, 39–79.
- Присяга II, 29.
- Приязнь II, 161–164.
- Приятель, див. друг.
- Прогулянка VII, 116.
- Прощення II, 165, 166; IV, 41.
- Пустиня IV, 123–125; VI, 47–49.
- Рада, лукава II, 39.
- Ранок VI, 67–69.
- Революція IV, 202–209, 213–231.
- Релігія християнська I, 27.
- Ритівництво, ритівник, див. гравюра.
- Рівність IV, 160, 161; рівність суспільна IV, 231.
- Родина III, 59–74.
- Розумовський, Кирило V, 79.
- Роман VII, 67.
- Росіяни, див. москалі.
- Руїна V, 28.
- Рух, український V, 187.
- Салтиков VII, 91, 92.
- Самойлович V, 76.
- Самота, самотина, самотність III, 87–116; VII, 116, 117.
- Світ IV, 287; VIII, 13, 42, 67.
- Свобода IV, 34, 212.
- Своєволя IV, 221, 226.
- Святослав V, 66.
- Село VI, 58–61.
- Сім'я, див. родина; вольна, IV, 264.
- Серце II, 120, 175; III, 25–32, 95, 100–102; IV, 108, 121, 129; VII, 113, 114; VIII, 69.
- Сестра III, 59.
- Сибір I, 44; IV, 129, 166, 248.
- Сила II, 129.
- Сирота II, 57; III, 75–86; IV, 62; VII, 32; VIII, 70.
- Сковорода, Григорій VII, 93–94, 104.
- Слава I, 24; II, 25, 37, 169–176; III, 101; IV, 211, 236, 260; V, 3, 82–84, 90, 92, 93, 98; VII, 49; слава дівоча III, 14; слава козацька, IV, 106; VII, 75, 104; слава України IV, 22–25, 30, 31.
- Славний II, 159, 173.
- Слов'яни IV, 70–72.
- Слов'янофілство IV, 70–78.
- Слово I, 3, 13, 15; II, 164, 167; III, 106, 107; IV, 216, 261, 272; VII, 1–6, 10, 16, 20, 22, 23, 25, 26, 32, 39, 46, 49, 53, 57; VIII, 80; (приречення) II, 29; «Слово о Полку Игоря» VII, 118, 119.
- Сльози I, 40; II, 42, 117, 118; III, 110, 111; IV, 63, 64, 79, 173.
- «Сліпая» VII, 64.
- Соленик VI, 34.
- Смерть II, 177, 178; IV, 54.
- Смиреніє I, 23, 24.
- Солдат IV, 193–196.
- Спаситель I, 13–16.
- Спочуття I, 26.
- Справа, земельна V, 121, 129, 130.
- Степ VI, 45, 46.
- Сумніви (щодо Бога і віри) I, 35–36.
- Сю, Ежен VII, 74.
- Талан II, 85–87, 121.
- Татари IV, 180; V, 53, 68, 76.
- Творчість VI, 1, 2, 5, 6, 8; творчість поета VII, 8–23.
- Театр VI, 32–35.
- Толстой, Лев VII, 95.
- Трон IV, 231.
- Убогий IV, 11.

- Україна IV, 31, 35 69, 72, 88, 95, 123, 189, 238, 256, 265, 269; V, 2-4, 10, 14, 16, 19, 21, 27, 29-31, 37, 41-43, 51, 56, 57, 59, 61, 67, 69, 75, 76, 83, 85, 91, 92, 96, 97, 149, 151, 155, 156, 162, 164, 168, 169, 176; VII, 30, 33, 36, 41, 57, 75, 79, 83, 84, 88, 104; воля України, див. воля; воскресіння України IV, 252-264; Україна під Москвою V, 48-55; Україна під Польщею V, 29-47; див. ще любов, праця, слава.
- Упередження II, 158.
- Фантазія VI, 38.
- Філософія християнська I, 20.
- Фотографія VI, 31.
- Хата, хаточка, хатина, хатиночка (мрії Шевченка) III, 61, 67-70; IV, 51; Хата, своя IV, 103; Хата, чужа IV, 100.
- Хлоп V, 147.
- Хмельницький, Богдан V, 55, 67, 74, 85.
- Християнство, урядове IV, 169, 178-180.
- Христос I, 18, 45; IV, 150, 178.
- Цар, царі IV, 143, 161, 172, 173, 203-209, 213, 215-221, 231; V, 50.
- Царат IV, 142, 191; загибель царату IV, 202-251.
- Церква III, 13.
- Ціломудріє III, 14.
- Час II, 132-140.
- Черниці I, 52, 53.
- Читання задля дівчат VII, 65-67.
- Чужина IV, 26, 27, 35, 43, 47-49, 52, 62, 79-85, 106, 116, 122.
- Шатобріан I, 21.
- Шафарик IV, 77, 78; V, 172.
- Шаховской, князь VII, 93, 94.
- Шведчина V, 49.
- Шевченко і дівчата VII, 49-55; Шевченко про себе I, 17, 18, 21, 25, 29, 31; II, 43, 46, 47, 53, 65, 69, 76, 78, 79, 109, 111, 112, 114, 120-122, 125, 129, 130, 135, 138, 162, 169-171, 177, 178; III, 5-7, 31, 37, 39, 60, 66-72, 83-116; IV, 36, 40-66, 85, 92, 93, 96, 98, 114, 130, 194-201, 266-272, 290; V, 2, 3, 12, 51, 123, 129, 155, 156; VI, 9-13, 20, 22, 29, 30, 34; VII, 2, 3, 19, 75, 78, 81, 88, 96-117; III. про українських і російських письменників VII, 73-95; ідеали громадянські III. IV, 265-281; «Гайдамаки» III. VII, 42; «Кобзарь» Шевченка VII, 56; писання московські III-ка VII, 63-64; див. ще вислови: хата.
- Шляхта V, 38.
- Штик V, 192.
- Щастя I, 25; II, 90, 91, 95, 164; IV, 98.
- Щедрін, див. Салтиков.
- Щепкін Михайло VI, 34-35, VII, 81.
- Юрба IV, 3-7.

Серія • Скарби Тарасової Гори •

ШЕВЧЕНКОВА КРИНИЦЯ

Збірник афоризмів із творів
Тараса Шевченка

Вступне слово

Леоніда Івановича Андрієвського
Упорядники Володимир Дорошенко,
Тетяна Василівна Майданович

Голова редакційно-художньої ради *В. А. Михалко*
Головні редактори видавництва *І. Л. Андрієвська,*
Т. В. Майданович

Редактор *Т. В. Майданович*

Художній редактор *В. Л. Андрієвська*

Художник *В. С. Мельничук*

Комп'ютерна верстка *О. В. Ролік*

Відповідальний за випуск *Л. І. Андрієвський*

Видавництво «Криниця»

Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру суб'єктів
видавничої справи: серія ДК № 506 від 25.VI 2001 р.

Україна, 02660, м. Київ-660,

вул.Електротехнічна, 4-А

Тел./факс (044) 545-1006, 515-7691, 548-1019

Гарнітура шкільна. Друк офсетний. Папір офсетний.

Підписано до друку 19. 12. 2003. Формат 84х108/32.

Обл.-вид. арк. 15.4. Умовн.-друк. арк 16.5

Наклад 30 000 прим. Зам. №3-864.

Віддруковано з готових діапозитивів

на ВАТ «Поліграфкнига»

03057, Київ, вул. Довженка, 3

Ш37 **Шевченкова Криниця:** Збірник афоризмів із творів Тараса Шевченка/ Вступ. слово Л. І. Андрієвського. Упорядн. В. Дорошенко, Т. В. Майданович. — К.: Криниця, 2003.— 288 с.: портр. (Сер. «Скарби Тарасової Гори»). ISBN 966-7575-35-7

«Шевченкова Криниця» — це збірник найвідоміших, особливо яскравих і змістовних висловів (афоризмів) і ширших уривків із поетичних творів Тараса Шевченка та його прозової спадщини: повістей, драматичних творів, листів, щоденника тощо.

Ця книга має велике теоретичне і практичне значення для всіх шанувальників української літератури, які зможуть більш ефективно використати творчі надбання Т. Г. Шевченка в навчанні та в повсякденній діяльності.

ББК 84.4УКР1я48

Видавництво «Криниця» спеціалізується на виданні художньої, науково-популярної, духовної та довідкової літератури, зокрема словників, а також літератури для дітей, книг із історії і теорії мистецтва, історії України, альбомів та ін.

З питань придбання літератури
видавництва «Криниця»
звертатися за адресою:

Україна, 02660, м. Київ-660,
вул. Електротехнічна, 4-А

(їхати до станції метро «Чернігівська» або
«Петрівка», а далі — автобусом чи трамваєм до
району Троещинського ринку).

Тел./факс: (044) 545-10-06, 515-76-91, 548-1019

На відзначення
190-річчя від дня народження
Тараса Григоровича
Шевченка
видавництво "Криниця"
підготувало книги:

1. Видання творів Тараса Шевченка
у фондах Шевченківського
національного заповідника. Каталог.

2. *Володимир Яцюк.*
"Не забудьте пом'янути..."
Шевченківська листівка як пам'ятка
історії та культури: 1890 – 1940.
Монографічний альбом.

3. Шевченкова Криниця.
Збірник афоризмів із творів
Тараса Шевченка.

ISBN 966-7575-35-7

9 789667 575359 >